M
804360

RIEDL FRIGYES

ARANY JÁNOS

PALLAS-KIADÁS

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA
BUDAPEST 1920

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Bpl 010.596

ARANY JÁNOS

IRTA

RIEDL FRIGYES

NEGYEDIK RÉSZBEN ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA
1920

M 804360:2

6655

ORSZ. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR
Növedéknapló
1951 év B308 sz.

R 1965

R 2

PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA, BUDAPESTEN.

Arany költészete egész világ, melynek megvan a maga emberfaja, a maga növényzete és állatvilága, szóval, sajátos természete és éghajlata. Minő ez a világ és hogyan keletkezett a költő képzeletében? ezt iparkodtam kideríteni, midőn e rendkívüli szellem természetrajzát kíséreljem meg. Tán nemcsak rajtam, hanem tárgyam nehézségén is múlt, hogy ezekre a kérdésekre egész könyvvel felelek.

Riedl Frigyes.

RIEDL FRIGYES:

ARANY JÁNOS

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

I. ÉLETE.

Amint e lapokon Arany Jánost jellemezni akarom, alakja mindinkább megelevenedik előttem, érzelmekben és eszmékben gazdag élete újból leperdül és fejlődésének különböző korszakai ismét elvonulnak képzeletem előtt. Költészetének fátyolán át látom a sápadt, kis földmívesfiút Szalonta határában, a Szigettó nádasában vadréce-tojást szedni; látom később, mint a debreceni kollégium diákját, kinek sovány alakját hosszú, fekete tóga „mint gyászlobogó a nyelét" takarja, mindig olyas valami után sóvárogni, amit nem tanítanak a tudós professzorok. Majd ismét mint a kollégiumtól elzüllött vándorszínész rázza a rendező jelére a szinfalak mögött a zivatart jelző vaslemezeket, vagy döngeti, mint *tüzér* ágyuszót utánozva, a szinház fapadját; látom, hogy halad, kiábrándulva a szinészélet csalódásaiból, Máramarosszigetről erdős rengetegen át egy ezüst huszassal zsebében és kendőjébe kötött cipóval hazafelé, anélkül, hogy tudná, hová hajtsa le árva fejét. Költészete révén látom, hogyan él mint városi aljegyző kis családjával szalontai puha fészkében; hogy lakik 1847-ben néhány napig együtt a két legnagyobb magyar költő: Petőfi és Arany egy kis szobában, melynek hossza öt, széle két lépés, ahol húrjaik „versenyben égnek." Későbbi életének jele-

neti: végletes hazafiúi fájdalom erőt vesz rajta a forradalom lezajlása után, álmaiban meg-megjelenik megölt nagy barátjának árnyéka; majd Nagykőrösről és Pestről visszavágyódik Szalontára, gyermekkorának játszó- és leányának halottas helyére, Szalontára,... „keletre, mint a berki szellő, mely a lombok közt rést talál, keletre, mint az égi felhő, mely ott egy kedves sírra száll"; hogyan kéri szelíd mosollyal, midőn nem tud mint főtitkár az Akadémia épületében lakást kapni, hogyan kéri a költészet kedveltjeit, a fecskéket, Isten ezen kőmíveseit, építsenek ők a költőnek sárkunyhót; végül fájdalmas resignatióval mond le ősz hajjal arról a független, munkás nyugalomról, mely után egész életen át vágyódott — mindez szintén hasonló élénkséggel tükröződik vissza költészetében. És végül ott tünik elém az agg költő, ahol nemcsak költészetének közegén át, hanem gyakran testben is láttam sétáim közt: a *tündérszigeten* — mint ő maga *Toldi szerelmében* a Margit-szigetet nevezi — Toldi első diadalának és Piroska halálának szinhelyén; ott mereng támlás kerti padon a Dunának naptól fénylő tükre közelében, ingó lombok árnyékában, míg az átlátszó kék égbolton mélyen függő fehér felhők lágy szellőtől fuvallva, lassan elvonulnak és a madárdallal meg virágillattal telt levegőn át néha-néha hallik, amint egy vadgesztenye halk dobbanással a magas fűbe hull.

Költészete egyaránt mutatja külső élete képeit, meg legbelsejének hullámzásait, mutatja, még pedig egy fizikai készülék pontosságával, mily módon felelt e finom szervezet a külső világ hatásaira. Majd a kétség, mint Nessos köntöse, égeti, a fájdalom láza töri, a tépelődés kikezdi, a kétségbeesés vízomlásai

keresztülszakadnak lelkén. Majd ismét megfeslenek a sötét felhők, költészete áttör hangulatának boruján és egy vörös csík a távol határon szebb napot jelez.

Életrajzírója majd utána jár mindezen nyomoknak, melyeket műveiben találunk; én nem Arany életét, hanem szellemét akarom leírni: megállapítani, melyek művészetének fősajátságai és mikép függnek össze a költő életével és egyéniségével. Életére csak néhány pillantást vetek.*

I.

Arany élete négy korszakra oszlik. Mindegyiknek határköve egy-egy, polgári állására és lelki életére nézve fontos esemény, egy-egy külső és belső katasztrófa.

Első korszaka gyermekkorának és ifjuságának 19 évére terjed (1817—1836). Ott találjuk a gyermek-Aranyt Nagyszalontán, typikus kisebb magyar városban, egy jóravaló paraszthéz csendes visszavonultságában, még robotmunkára kényszerített parasztok körében, népies olvasmányok közt nevelkedve. Apjától örökölt komolyságát zárkózott gyermekkori élete és a gyermektársaság hiánya csakis fokozhatták. Apja, úgy látszik, olyan jellemű volt,

* A költészetében feltünő életrajzi adatokra nézve lásd a következő helyeket: *Toldi Szerelme* VI. 18. (gyermekkora): *Letészem a lantot... Emlények* (Petőfire vonatkozólag). *A fehér cipó* és *Bolond Istók* II. (színészi pályája). Visszavágyódása Szalontára a többek közt ki van fejezve: *A bújdosó, A pusztai tűz, Vágy, Epilogus, Ének a pesti ligetről* című részint N.-Körösön, részint Pesten irt költeményeiben. A főtitkári lakás megtagadásáról: *Ártatlan dac* szól. A Margitszigetre nézve lásd *Tölgyek alatt, Ének a ligetről* és *Toldi szerelme* XII. 105.

mint fia: igen érzékeny — ami az öreg földmíves rendkívüli vallásosságában mutatkozott — a magányt kedvelő és szelíd. Tőle tanult fia írni is, hamuba írt betűkön — ami mintegy sejtelmes előjele méla költészetének. Később a szalontai, majd meg a debreczeni gymnasiumban találjuk Aranyt. Szalontai gyermekéveiben sokat olvasgatta a Bibliát, a költészet emez örök forrását, mely később műveire is nagy hatással volt. Mindúntalan, még legutolsó éveiben is fülébe zsongtak a Biblia egyes kifejezései, képzeletében pedig fel-feltűntek egyes motivumai. A magyar írók közül Szalontán csak a XVIII-ik századbeliekkel ismerkedett meg: a könyvek akkor még lassan terjedtek. Gvadányi tréfás eposza, Haller *Hármas Istoriá*ja, mely a bölcs kelet ősrégi meséit népszerűsítette, Csokonay — mindezek Szalontán a huszas években irodalmi ujdonságszámba mentek. A nyelvújítás költőit Arany csak tanuló pályájának végén olvasta. Lelke csakhamar költői lángra gyuladt. Már mint kis fiú kitünt bámulatos rímelő ügyességével. Valóságos csodagyermek volt (a csodagyermekek akkortájt különben is divatban voltak). Nyolcéves korában utánozza már a *Kis Tükör* nehézkes verseit, Debreczenben már Csokonai nyomán — kihez ott annyi helyi hagyomány fűződött — komikus eposzba kezd, rémes lovag-regéket ír, nagyban bámulja Kovács Józsefnek (a rímkovácsnak) verselő technikáját és magasra törekvő, diákpátosszal telt ódákat készít. 17 éves korában megszakítja Arany kollégiumi pályáját, hogy egy évig mint néptanító némi pénzt kereshessen. Mit tanultak apró tanítványai Kisujszálláson a 17 éves néptanítótól, nem tudjuk; de maga a tanító sokat tanult és sokat olvasott. Szerencsés véletlen volt, hogy itt egy

szép könyvtár a rektoré (Török Pálé) nyílt meg számára, amelynek köteteit mohó vággyal falta. Franciául egy latin nyelvű grammatikából tanult meg.

Egy év mulva ismét visszatért Debrecenbe a kollégiumba. A küzdés és a feltörekvés évei ezek: mindenben nyilatkozik forró vágya emelkedni, mennél többet megismerni és valamit teremteni. Homályos művészi ösztönök ébrednek benne. Valami változás, valami mozgás van belsejében, mint a virágban, midőn bimbóra fakad. A távolban, mint álmon át, koszorúk tünnek eléje. Keresve-kereste önmagát, de a sors azt mondta: Hiába! Tűzben kell égned, mielőtt nemes érced ragyogna!

Már a debreceni diákban mutatkozott a költői rajongás. Az iskolában a természet különböző tárgyainak nevét tanították. Arany magát a természetet szerette, künn a szabadban, ahol az egyes tárgyak egy nagy harmóniába összefolynak. Hacsak szerét tehette, egész nap olvasgatott; az erdőbe is könyvet vitt magával, de nem nyitotta ki minden esetben, ámbár különben nagy olvasó volt; inkább letelepedett a fűbe és itt a magányban nézte-nézte, amint a langyos szellő a galyakat lóbáltatja, amint a fehér felhők a mély kék égen hajóznak, míg végre úgy érezte, hogy lelke átfolyik a nagy természetbe — tér, hang, fény és felhő lesz belőle. Művészi ösztöne sokféle tapogatódzásaiban jelentkezett. Majd azt hiszi, hogy festőnek született, majd a szobrászathoz fog és egy alabastrom-sótartó töredékeiből fanyar arcokat kezd faragni. Ezen csalékony képzőművészeti hajlam egyébiránt igen jellemző a későbbi költőre, kinek leírásai szabatosságra és plastikára páratlanok irodalmunkban. Majd meg az olvasás dühe fogja el, ami nem épp ritka az úgynevezett

érettebb ifjuságnál; fontszámra falja a költőket, ezek híján hihetetlen mennyiségű zagyva prózát is bevesz romlatlan természete: ó meg új műveket, szótárakat vagy dogmatikai kézikönyveket éppoly hévvel, mint fejtegetéseket a juhtenyésztésről. Borúra-derűre versel, értekezik, fest, zenél, míg még erősebb ösztön nem ébred benne. Mint néhány évvel később Petőfi, ő is azt gondolja, hogy színésznek született és a tanév közepén elhagyja a debreczeni kollégiumot, a rendes életpályát és felcsap vándorszínésznek. Arany összetévesztette a színészetet a költészettel. Nagy lelkesedéssel olvasta a drámákat és érzelmeit meg akarta érzékíteni, úgyszólván átvinni a valóságba. De a pálya nem volt neki való: gyöngéd, félénk természetű volt, emellett túlságosan érzékeny és önmagába mélyedő. Szépen szavalt ugyan, de mozdulatai ügyetlenek voltak és rövidlátása is akadályozta.

Ez a szerencsétlen ötlet, mely őt egész természetével merően ellenkező pályára vitte, életének előbb említettem első nagy fordulatát idézi elő. Városról-városra járva, Debrecenből Nagykárolyra, Nagykárolyból Szalontára, innen Máramarosszigetre, Arany csakhamar látja, hogy nem való e kóbor *lumpok* közé; látja, hogy miután szakított régi életével, új pályáján sem boldogul. Maradni könnyelmű társai közt nem akart, menni — nem tudta hová? „Az öntudat kígyói, — írja Arany erről a korszakról — szegény apám sanyarú nyugtalansága éjjel-nappal martak."

Végre Máramarosszigeten nagy belső küzdelmek után elhatározta, hogy szakít a színészettel. Arany ugyanis itt Máramarosszigeten naponkint kiment meghasonlott lélekkel a környékre a magányt

keresni és az Iza partján a fenyvesben, melyben akkor még medvék is tanyáztak, bolyongani. Eledelül áfonyát gyüjtött magának. Egy ilyen alkalommal, belső küzdelmeitől elbágyadtan, az erdőben elaludt. Álmában édesanyját halva látta. Ez az álomkép megérlelte szándékát, hogy hazamegy. (Balladáiban is nagy szerepe van az álomnak.) Mint költői természeteknél gyakran: akarata is képzeletétől függött.

Még egy más körülmény is megerősítette szándékában. Arany itt, Máramarosszigeten, nemcsak a színészéletnek, hanem a szerelemnek csalódásaival is megismerkedett. Ez a kiábrándulás sem volt kevésbbé keserves, mint a másik. A vándorkomédiás-csapat szubrettje Klarcsi kisasszony volt. Jól bevált szubrettnek (hisz csak folytatta előbbi pályáját). Arany volt mestere, ő tanította be szerepeit és iparkodott egyáltalán — mint mondja — feltörni a leány elméjének rég nem művelt gyepét. Azt a jelenetet, mely e viszonyt felbontotta, maga Arany rajzolta meg humoros genrekép módjára. Egy este az előadás után Arany a szín előtt álldogált és vacsora híján éhesen ábrándozott, midőn Klarcsi a színből kilépve, színházi kendős csomagjával hátba üti és felszólítja, hogy kisérje haza. Arany udvariasan elvállalta a ruhacsomagot, Klarcsi nevetve karjába fűzte karját és így ballagtak Máramarossziget immár csendes utcáin. A 19 éves, kollégiumból megugrott diák a csillagokat nézve, nagy pátosszal Kisfaludy *Iréne*-jéből szavalt, Klarcsi pedig egy sós kiflit evett. (Igy jár karonfogva a költészet és a próza.) Elvégre odaértek a házhoz, hol a szépséges Klarcsi hajadon szállása volt. Nappal sómérő boltul szolgált, éjjel pedig Klarcsi hált az ablaktalan

kamrában. „Jöjjön hát be", súgja oda a leány a szavaló Aranynak és sokatmondóan megrándítja kezét. *Késő van, instálom,* szólt nagy zavarában Arany, abban a meggyőződésben, hogy igen talpraesett kifogással élt. Arany még hallhatta, hogyan csapja be maga után a szinpadi naiva, mélyen megsértődve, a sósbolt ajtaját, ő pedig, az élet naivja, künnmaradt, mélyebben megsértve... Ki ne ismerné a fiatal, az első szerelem nemes éretlenségét, délibábos eszményét? Azt a szerelmet, mely nem kiválogatja, hanem tulajdon képzeletéből megalkotja szerelmének tárgyát? A szerető ekkor önlelkének költészetét kedvesében véli látni. Annál dicsőbb e leány, mennél költőibb képzelet járult szépítéséhez: annál eszményibb, mennél eszményibb a néző. És így mindannyian a magunk ideális képzeletének koszorúját tettük első kedvesünk fejére.*

Arany majdnem egy félszázaddal később így magyarázza szinészkori szerelmét:

> Oly korba volt, midőn az ifjú ember
> Az első nőszemélyhez, kit talál
> Hajlik zománcos, tiszta érzelemmel,
> Előtte az tündérkép, ideál.

Az olcsó kegyességet azonban (folytatja Arany — Bolond Istók) megútálta, mint borban a legyet.

Energiátlan emberek oly benyomásokra szorulnak, melyek erősen megindítják képzeletüket, különben nem bírják magukat tettre határozni. Így járt

* Of its own beauty is the mind diseased, and fevers into false creation (saját szépségétől beteg a szellemünk és önalkotta csalfa eszményünk miatt tör bennünket a láz), mondja Byron örökkévaló szavakkal erről a szerelemről. (*Childe Harold* IV. 122.)

Arany is: az erdei álom és az éjjeli jelenet végleg megérlelték szándékát, hogy elhagyja társait és hazatér.

Épp akkor volt fizetés napja a színészek közt. Arany megvárta az utcán az igazgatót, ki neki egy „fehér huszast" adott; ennyi esett Aranyra a tiszta jövedelemből. Kevés holmiját zsebkendőbe kötötte (könyvei úgyis Debreczenben maradtak) aztán kiment a piacra, hol nyolc krajcárért cipót és kevés szalonnát vett, az erdőben botot tört magának (amint hitte: a medvék ellen) és gyalog nekiindult a bükkkoszorúzta máramarosi hegyeknek. A vándorút első éjjelét bükkös hegytetőn töltötte rónaszéki sót szállító oláh fuvarosok közt, kik kifogtak és tüzet raktak, mely mellett a szegény vándorszínésznek is kellemetlenül helyet szorítottak. Hűs hajnalon felkelt, búcsút rebegett, elvált durva társaitól és ismét késő estig járt. A következő éjjelt korcsma végén, künn a szárazágú lombsátor alatt deszkapadra lapulva töltötte, feje alatt párna gyanánt — cipója.

De mind e sanyarúság mellett sem volt egészen boldogtalan. Szívében zengett az ifjúság és a szerelem, úgy hogy vándorlásának nemcsak fáradalmait, hanem költészetét is érezte:

Hanem a szép táj bűvöl így is
Oh, ifjú könnyedvérűség,
Im: ott dülőnkint a hegyoldal
Harmat-szivárvány színben ég.
Lent, szikla-völgyben, fa-kupával
Csurgó kinál, oly csábító!

Majd elmaradnak a hegyek, az út tölgyes lapályon visz; negyednapon ezt is elhagyja és csak távolról látja a kéklő hegyeket. Rekkenő hőségben az ecsedi láphoz ér. Egy hajdú a hídnál gyanusnak

találja a szegény vándort és hajdú-stílusban bekíséri urához, ki Arany útlevelét kéri elő. Útlevele nincs, de szerény büszkeséggel mutatja elő Arany kollégiumi jeles bizonyítványát, ami igen kedvező hatással volt, mert a tisztviselő (kinek szíve is, neve is *Jó* volt) nyájasan elbocsátotta.

De még nem volt vége a megpróbáltatásoknak: útja Szalonta felé Debrecenbe vitt égő homokon át. Már messziről látta, mint valami szemrehányást kimagaslani a kollégium magas épületét. A világért sem akart volna Arany tanáraival és régi társaival találkozni. Hogy sajnálkoznának rajta, ha megtudnák, hogy Arany, aki immár a kollégiumtól is elzüllött, színésznek se vált be! Arany nem is mert a kollégium közelébe menni, hanem szégyenkezve mellékutcákon át keresett magának egérutat.

Élelme elfogyott, teste ki volt merülve az úttól, lelke tele volt bánattal és szégyennel. Ha pap házához ért, nem mert benyitni, még ha már kezében volt is a kilincs, hát ha azt kérdezik: „Mit keresel itt, te csavargó?" Most érezte az elhagyatottság azon fájdalmát, melyet évekkel utóbb Toldi Miklósnak bolyongásaiban leírt:

„Nyakán ült a búja, oldalát kikezdte annak sarkantyúja
Uramfia! Nincsen hő lelkének hová fordulnia!"

Milyen különös! Néhány évvel később ugyanezen a vidéken, Debrecen környékén bolyong majd egy más vándorszínész is, ki szintén kollégiumból szakad ki, mint Arany: egy más vándorszínész, aki éhezve, fázva, betegen vonszolja magát ugyanezen az országúton, de azért nagy, rajongó, tüzes szemében már ég a jövő dicsőségének sejtelme. Ez a ván-

dorszínész majdan Aranynak legbensőbb barátja, lángelméjének osztályosa: Petőfi Sándor.

Végre hetednapra kimerülve megérkezik Nagyszalontára.

Ez Arany rövid, de egész életére fontos vándorkorszaka. A magyar költőknél mintegy hagyományos az ily bolyongás; a régebbieknél még évekre terjed, az újabbaknál hónapokra rövidült. Mintha valami rossz tündér vándorbotot tenne a magyar költő bölcsőjéhez (még szerencse, ha csak vándor- és nem — koldusbotot). Már jó Tinódi Sebestyén is ily vándoréletet élt; minden évben más-más helyen találjuk, Magyarország és Erdély legkülönbözőbb vidékein. Egyik krónikás költeményében méltán azok közé sorolja magát, kik *tétova bújdosnak*. Balassa Bálint megcsalva, elűzve, hazátlan, egészen a tengerig bolyong és nem talál helyet, hová fejét lehajtsa:

Zöld erdő harmatát,
Piros csizmám nyomát,
Hóval lepi be a tél,
Hóval lepi be a tél.

Messzire bújdosom,
Hazámat itt hagyom,
Isten vezérli dolgom,
Isten vezérli dolgom.

Jobb hát a darvakkal,
Vagy más madarakkal
Elbújdosnom messzire,
Elbújdosnom messzire.

Csokonayban is van valami emésztő nyughatatlanság, mely őt egyik vidékről a másikra hajtja: Debrecenből Sárospatakra, Sárospatakról Pestre; innen Révkomáromba tér, majd Keszthelyen vagy

Csurgón találjuk, majd meg elpanaszolja, hogy *rám jajdult a Balaton.* Kisfaludy Károly, mint ecsete után élő vándorfestő, szeretetreméltó könnyelműséggel nyakába veszi 1812-ben Olaszországot és üres erszénynyel, de telt szívvel próbálgat — mint később Arany meg Petőfi — oly művészetben jeleskedni, melyhez nincs tehetsége. „Sötét vágyás hajtott ki a széles világba," írja egy barátjának. Arany után még Petőfiin is teljesül a bolyongás átka. Mint 15 éves diák édesapjának híre nélkül éhezve, fázva, télnek idején szökik Selmeczről Pestre. Amint később leteszi a puskát, ismét vándorbot van a kezében. „Mohácstól Pozsonyig gyalogoltam, írja maga, s még hosszabb utat is; mily jól esett, ha fölvett mellettem elhaladó szekér, vagyis mily jól esett volna, ha fölvett volna! Debrecenből utaztam Pestre, 1844-ben, februárban — olvassuk egy Kerényihez intézett levelében — kopott ruhában, gyalog, egy pár huszassal és egy kötet verssel. E kötet versben volt minden reményem; gondolám: ha eladhatom, jó, ha el nem adhatom, az is jó... mert akkor vagy éhen halok vagy megfagyok s vége lesz minden szenvedésnek. Egyes-egyedül mentem a Hegyalján; egy lélekkel, egy élő lénynyel sem találkoztam. Minden ember födelet keresett, mert iszonyú idő volt. A süvöltő szél havas esőt szórt reám. Épen szemközt jött. Arcomon megfagytak a könnyek, melyeket a zivatar hidege és a nyomorúság fakasztott."

II.

Arany színészkedése ifjúságának legkeményebb megpróbáltatása. Rokonai és barátai szemrehányással vagy gúnynyal fogadják; ismerősei gyanakodó

szemmel nézik. Édesapját megvakulva találja: azon idő alatt, mig fia künn járt, elvesztette szemevilágát. Néhány hét múlva édesanyja hirtelen meghal. Aranyt kétségbeesés kezdi környékezni; könnyelmű pályaváltoztatása következtében se keresete a jelenben, se kilátása a jövőben. Mindehhez járult, hogy bolyongása közt erősen áthült és testi fájdalmaiban halálos betegség előjeleit vélte látni. Megtörve a sok csapástól, fájdalmas merengésben ült ott megvakult apja mellett immár kietlenné vált szülő-házában. „Én ősz apámmal. Nem magam tehát, de hol van oly magány, oly bús, rideg, mint mikor ő ott ült az élet árnyán s én virraszték szemének éjszakáján!"

Ez az idő mély nyomokat hagyott Aranyban. Miután annyira csalatkozott önmagában, lemond egyelőre minden művészi ambitióról; csak magának és megvakult apjának akar élni. Jóvá akarja tenni ifjúkori tévedését; más nem, csak ő maga érzi a rehabilitatio szükségét. Életének első korszaka e fordulópontnál: a színészettől való elválásnál bezáródik s ezentúl más irányban halad. Apjának sárviskójában visszavonulva csendes munka közt él, míg meg nem választják tanítónak a szalontai gymnasiumhoz. Hiába mondta róla az esperes: Bizony, Szalontán komédiás nem lesz tanító! Kötelességérzete, szorgalma és készsége minden szívet meghódít, úgy hogy négy évvel később, 23 éves korában, szalontai aljegyző lesz. Ugyanakkor szíve és esze szavát követve, meg is nősül. „Feltettem magamban — írja Arany ez évekről, — hogy nem olvasok többet, hanem élek hivatalomnak, családomnak... közönséges ember leszek, mint más." Lassanként derül láthatára: elegendő jövedelemre tesz szert,

rendkívül módon megkedvelteti magát földieivel, hypochondriája testi bajával együtt enged, vak apja — Isten csudája! — hirtelen visszanyeri szeme fényét. Barátja Szilágyi István szalontai tanár folyton buzdítja és jeles könyvekkel látja el. Eszköz volt ő — így ír Petőfi Szilágyiról, — eszköz volt ő a gondviselés kezében, mely ha elrejti is a gyöngyeit, rendel számára halászokat, kik azt felhozzák. 1841-ben születik Aranynak leánya Juliska, kit mindenek felett szeretett e földön, 1844-ben fia: László. Amint betér hozzá a szerencse, nyomban követi egy másik égi vendég: a költészet is. Hiába tagadta meg, hiába akart közönséges ember lenni. Lelkének húrjai, mint valami láthatatlan kéztől érintve, megrezdülnek; először mintha egyes szakgatott hangok tévedeznének rajta, de csakhamar összefolynak, nőttön-nőve magasabbra szárnyalnak és végre kitör zengzetes hatalmával a hangok elfojtott árja: a szalontai jegyző tollhoz nyúlt, nem jegyzőkönyvét, hanem a *Toldi*-t írja meg, elnyeri a Kisfaludy-társaság pályadíját és homályos neve egyszerre a hír szárnyára kap. Az első olvasók egyike Petőfi volt, aki még kéziratban olvasta egyhuzamban a *Toldi*-t és az ismeretlen szalontai aljegyzőben rajongó lelkesedéssel nagyságra és irányra nézve testvérgéniuszt lsmert fel benne. Petőfivel való barátsága Arany életének döntő, sorsirányító eseménye.

Az alkotás e szerencsés korszakában Arany pótolja, amit ifjúkorában elmulasztott: feltünő későn válik ki belőle a költő, de annál gyorsabban tökéletesedik. A 40-es évek második felében, mintha élete delelő pontján volna. Elragadó költői szelleme és törhetetlen szorgalma a legmagasabbra ihletik, ami csak

tehetségtől telik. Mellette állnak, mint őrző nemtők, fiatal felesége és fiatal barátja: Petőfi. Minden arra mutatott, hogy a mélabú vagy kétségbeesés nem tér be soha szerény szalontai hajlékába, amely felett nyájas fénynyel ragyogott a lángelme és a szerelem csillaga. Arany mintegy életének vízválasztóján állott. Mindkét oldalról déli verőfényben sárga kalászok és gazdag gyümölcsös sudarai hullámoztak, a távolban ezüst folyamok villogtak és sötétlő ligetekben piros rózsák lángoltak... De jaj, egyszerre csak közbe vágtat egy vad kozák és a barát hű szívébe döfi lándzsáját; vér futja be a folyamok tükrét és puskapor-fellegek tapadnak a napsütötte tájképre. Az 1849-iki nagy fordulat új korszakot jelöl a magyar nemzetnek meg Aranynak életében egyaránt. Egy ideig forradalmi néplapot szerkesztett a magyar kormány megbízásából. 1848 augusztus havában nemzetőrködött Aradon. A következő évben Arany kénytelen volt a szalontai jegyzőségről lemondani, mert a város nem tudta tisztviselőit fizetni. Néhány hétre egy kis hivatalt sikerül elnyernie: fogalmazó lesz, de az 1849-iki nagy katasztrófa alkalmával ezt az alacsony hivatalt is elveszíti.

III.

1849 augusztus havában látta Szalonta, ahol akkor megint Arany is tartózkodott, elvonulni a magyar szellemi élet és a magyar katonai erő megtört maradványait. Arra járt kétségbeesett bujdosó gyanánt Vörösmarty Bajzával, arra Vachott Sándor és Szemere. És ugyancsak Szalontán át vonult ez időben Görgei hadteste — Világos felé!

Augusztus közepén Arany is elmenekült az oroszok elől és Szalonta környékén az erdőségben bujdosott. Visszatérve, minden percben várja elfotását forradalmi szereplése miatt. Kétségbeesés környékezte.

Arany életének ezen második nagy válságában elveszítette legjobb barátját: Petőfit, elveszítette hivatalát, el lassan gyűjtött vagyonát és elveszítette egy időre népének és önmagának jövőjébe vetett bizalmát. Azt lehet mondani, elveszítette önmagát is. „Kergetve önnön lelkemtől, futottam — így jellemzi önmaga e válságot — és láthatáromon nem volt remény s a kétségbeesés örvényeig jutottam, kezem égre emelni nem merém." A forradalom után a kitombolt fájdalom és a rohamaiba belefáradt kétségbeesés fásultsága szól belőle. Érzi, hogy oda van lelkének ifjúsága. „Nem az vagyok, ki voltam egykor: belőlem a jobb rész kihalt." „Szétnézek — mondja ugyane korban egy más költeményében, — szétnézek és többé körültem nincs a nehány kedves barát, aggódtatóan rám függeszti szemét egy könnyező család. Eleget éltem, hogy utánnam emlék maradjon itt alant: emlékül inséget hagyok s e két vagy három boldogtalant." Kis fiát a szentírás szavaival vígasztaja: „Bújdosunk a földi téreken." „Oh remélj — így szólítja meg keserű fájdalmában, — remélj egy jobb hazát s benne az erény diadalát! Mert különben sorsod és e föld Isten ellen zúgolódni költ."*

Az egyéni és hazafiúi fájdalmak emez összehalmozása Aranyt hosszú évek sorára elvonja a nagyobb alkotásoktól. A forradalmat követő években

* Lásd *Leteszem a lantot. Évek, ti még jövendő évek* és *Fiamnak* című költeményeit. Mind 1850-ből.

(1849—51) költészetében valami keserű végletesség van: szinei hamar rikítanak, humora pedig egészen elsötétül. A lelki disharmonia felbontja művei szép összhangját: keserves csalódásai, maró ironiája, kínos tépelődései minden korlátot elragadva, a *Nagy-Idai czigányok*ban törnek ki és vad örvényben egyaránt magokkal sodornak iszapot meg virágot.

Arany költészetére még hangulatán kívül más tekintetben is nagy befolyással voltak az 1849-iki események; kitérve a nagyobb feladatok elől, panaszos lyrai költeményekre és kisebb epikaiakra (balladákra, románcokra) adja magát. 1851 nyarán költészeti leckéket ad Tisza Domokosnak, Tisza Kálmán költői lelkű testvérének, ki ezután nemsokára Egyiptomban fiatalon elhunyt. 1851 októberben a nagykőrösi egyháztanács meghívta Aranyt tanárnak az ottani kollegiumhoz. Ebben az állásban kilenc évig maradt Arany. Lelkiismeretes, gondos tanár volt; jeles tanártársai is voltak (Szilágyi Sándor, Szász Károly, Salamon Ferenc). Mint nagykőrösi gymnasiumi tanárnak, neki is, mint Goethének meg Schillernek, megvan a maga balladakorszaka: az 1853. és 1855. év, melyet azonban a fájdalmas elhallgatás egy éve szakít félbe (1854). Nagykőrös különben nem volt kedvező éghajlat költészetére. Ő ebben a „homokos és salétromos Kanaánban" mintegy számüzve érezte magát. Eleinte vissza Szalontára, később inkább a fővárosba vágyódik családjával. „Egyébként sivatag hely ez a Kőrös — irja Arany egy barátjához intézett levelében. — Alig járok valahová a városban: minden mulatságunk a temető. Ennek árnyas fái s a sírok közé megyünk tavaszi friss levegőt — a mező édes lelkét — színi. Talán e körülmény is okozza, hogy lelkem ritkán derült."

1860-ban végre Budapesten találjuk, mint az újonnan feléledt Kisfaludy-társaság igazgatóját. Negyvenhárom éves korában egy új ifjúságnak másodvirágzását éli. A következő öt év életének második fénykora. (Az első fénykor a forradalmat megelőző 3—4 év). *Szépirodalmi Figyelő*je és *Koszorú*ja a legkitünőbb magyar kritikai folyóiratok, melyek valaha közönségünk ízlését nemesíteni akarták. Volt ugyan elég baja a Kisfaludy-társasággal is, a szerkesztéssel is. „Engem a sors — írja panaszos humorral Kazinczy Gábornak 1862 elején — arra kárhoztatott, hogy szerkesszek kézirat nélkül, praenumerans nélkül, dolgozzam egészség nélkül, igazgassak társaságot, melynek nincs kedve igazodni, meg kéziratot, sajtóhibákat, meg mindent, csak azt nem, amit igazítani szeretnék." 1864-ben jelenik meg, bámulattal fogadva, az Akadémiától megkoszorúzott *Buda halála*. Más tervek is közelednek megvalósulásukhoz: *Toldi szerelme* készül. 1865 elején megválasztják akadémiai titkárnak.

IV.

Ekkor egyszerre váratlanul beáll életének harmadik nagy fordulópontja: 1865-ben, karácsony táján meghal leánya, Juliska (Szél Kálmán, szalontai esperes neje) és magával viszi a világosság és meleg jó részét, melyet apja a földön még talált. Nehány évvel azelőtt, midőn leányát egyszer szomorkodva látta, az apa és a költő gyöngédségével egyik legmélyebb érzelmű költeményét intézte Juliskához:

Bús az ősznek hervadása.
Hulló lombok, néma táj:
De az ősznek van varázsa,
Enyészetben méla báj.

A gyümölcs hull — semmi: érett!
Hallgat a lomb — semmi: szólt!
Öltsön a mező fehéret —
Semmi: oly dús zöldje volt.

Csak ha bimbó fővel asznak
A virágok: oh ez fáj:
Ha reménye új tavasznak
Most születve sírba száll.

Oh derülj hát, ifjú lélek,
Légy a vidám hajdani:
Gyönge vagy még a zord télnek
Koszorúját hordani!

Most igenis, az örök télnek koszorúját tette fejébe!

Fő vágya azelőtt az volt, hogy Szalontán építsen magának valamit. „Tegnap indítottam el — írja Tompa Mihálynak néhány héttel leánya halála után — az első épületkövet — a *sírkő-boltból!* Egy pyramidal granitdarabot, mely egyszersmind évek óta sóvárgó ábrándjaim *zárkövét* képezi."

Három évvel később ugyancsak Tompa előtt így nyilatkozik: „Eléggé kifejeztem előtted is azt, ami gyötör, ami életemet olylyá teszi, mintha nem is az élőknek, hanem a holtak társasága volna már az enyém. Igazán a halál komoly gondolatja azon naptól komoly társam."

Mintha ekkor már végkép megszakadt volna költői működése. Leánya halálát követő időszak életének második nagy depressioja. (Az első, hasonlóan mély a forradalmat követő időre esik.) Majdnem egy évtizeden át nem közöl semmi újabb költeményt. Híre folyton nőtt, tekintélye, jövedelme immár gyorsan emelkedett (1870-ben akadémiai főtitkár lett), nagy kitüntetések érték (a király koronázása alkalmából a Szent István-rend keresztese lett); de mindez

nem tudta mélabúját szétoszlatni. Amit elvétve ír, az mutatja, hogy hangulatában végkép nagy fordulat állott be. A hatvanas évek közepéig Arany hajlandó a kibékítő, concilians megoldásokra: Toldi boldogan üli menyegzőjét *gyönyörű Piroskával* — ennek a jelenetnek hatása alatt bocsátja el a költő olvasóit a *Daliás Idők*től. *Murány ostromá*nak az vet véget, hogy Széchi Mária és a vitéz Veselényi meghódolnak világbiró Amor előtt. *Rozgonyiné, Szibinyáni Jank, Rózsa és Ibolya, Mátyás anyja, Hatvani* — mellőzve a tisztán komikus jellegűeket, — szintén vígabb megoldással örvendeztetnek meg bennünket. Az 1865-diki fordulat óta Arany minden komoly összeütközést tragikusan old meg. A *Daliás Idők*ből Toldi boldogtalan szerelmének története válik: Piroska most már nemcsak végkép elszakad Tolditól, hanem fiatalon hal meg, mint Arany Juliska. Költői képzelete ragyogó szövetén mindinkább átcsap hangulatának sötét fala. A láthatár elsötétül, finom dér lepi költészetének virányát. Zárkózott életkörében immár — mint balladáiban — félhomály uralkodik, mely elborítja és egyszersmind megóvja a kíváncsiak szeme elől. Arany ezentúl a multé. „Azokkal időzöm, akik másszor voltak: mit az élet megvon, megadják a holtak." 1869-től kezdve kilenc nyáron át Karlsbadba utazott. A hetvenes évek végén már nem utazott többé Karlsbad gyógyító forrásaihoz „új élet reményért", hanem nyáron gyakran járt a Városligetbe. De ott sétálva is, tizenkét évvel leánya halála után is Nagyszalontáról álmodozik, — oda vágyódik:

Keletre mint a berki szellő,
Mely a lombok közt rést talál,
Keletre mint az égi felhő,
Mely ott egy kedves sirra száll.

Több izben a Margitszigeten töltötte a nyarat. Ott „tölgyek alatt szeretett pihenni, hova el nem hat város zaja semmi.“ Itt dolgozott a *Toldi szerelmén* is, melyet 1879-ben barátai unszolására ki is adott. Váltig azt hajtotta, hogy ő már mint a vén Toldi életének őszét éli és kikopott az új világból. De ime, az ő példája is mutatja, hogy ugyanaz az évszak, mely sárgára halványítva a fák lombjait, ösvényünkre szórja, egyszersmind megaranyozza legszebb gyümölcseinket és megérleli legnemesebb borunkat. 62 éves korában megjelenik legnagyobb műve: *Toldi szerelme.* Mint Toldi Miklós, kiben saját fájdalmait és örömeit érzékítette meg, úgy Arany is még egyszer megülhette diadalát halála előtt, mely 1882 október 22-én kiragadta halhatatlan költői álmaiból.

II. EGYÉNISÉGE.

Aminthogy Arany költői műveiben magyar földön állunk, magyar jellemeket látunk magunk előtt és a magyar nyelv legzamatosabb szólásait halljuk, úgy Arany egyéniségében is mindenekelőtt a magyar faj sajátságai tűnnek elénk. Aranynak különös ereje mint embernek meg mint írónak abban rejlik, hogy a nép eredetiségét híven megőrizte és a műveltség legmagasabb sajátságaival tudta párosítani. Sokat tanult később, de nem felejtett semmit abból, amit csak a nép fia tudhat.

I.

A magyar népköltészet tanulmányozásánál érdekes lélektani problema ötlik elénk. A magyar nép fő jellemvonása a józanság, a nyugodt értelmesség, mely néha közönyösségig sülyed. Innen van a magyar nép feltünő okoskodó hajlama, innen jogászszelleme, mely a világos, néha kicsinyes fejtegetéseket szereti. Hogyan fér már most meg ez a józanság a költészettel? Van-e helye a költői ihletnek az ilyen okoskodó, *par excellence* értelmes népnél?

Azt gondolhatnók, hogy nincs, ha egy más jellemvonást nem vennénk figyelembe, mely a magyar jellemben az ihletnek kedvez. A magyar értelmessége mellett fölötte érzékeny is. Minden benyomás gyorsan és élénken hat rá: hamar megharagszik, de az első kedvező alkalommal ki is békül. A gáncs mélyen sérti, de a dicséret a legnagyobbakra feszíti erejét. Ezen érzékenység révén költő is. Az élénk impressio, mely mélyebbre ható változást idéz elő szellemünkben: ime a költészetnek és minden művészetnek egyik alapeleme. Az érzékenység nem egyszer exaltált: az exaltatio pedig a művészet előkészítője: ő tör utat a múzsáknak a mindennapi élet trivialitásán át.

Ez az érzékenység, mely alkalmat ad arra, hogy egy józan, értelmes faj költői lendületű legyen, egyszersmind megmagyarázza a magyar nép hajlamát a mélabú iránt. Az érzékenység nagyítja a jó meg a rossz hatásokat egyaránt: kedvező körülmények tehát magasabbra emelik az érzékeny ember kedvét, kedvezőtlenek pedig mélyebbre sűlyesztik, mint a közönséges emberét. Ezért vigad sírva a magyar ember; innen van, hogy a mélabú a magyar műremekek egyik eleme. Ez a mélabú zokog a magyar zenében, ez hallik ki a magyar népköltészetből, ez lángol komor pompával a Vörösmarty lyrájában. A legnagyobb magyar szobrásznak, Izsó Miklósnak leghíresebb műve egy búsuló juhász. A legelső magyar festő, Munkácsy legjelesebb festményein főalakját vagy halálán vagy halálát megelőző óráiban tünteti elénk.

Az erős józanság érzékenységgel párosítva Arany Jánost a magyar faj oly typusához közelíti,

melynek Zrinyi, Berzsenyi, Csokonay, Széchenyi minden eltérésük mellett is hű képviselői. Mindnyájukban megvan a józanság és érzékenység magas foka. Mindannyian kínzó aggodalmakra hajlandók. Ez bizonyos közös alap bennük. Igaz, hogy a fontos szellemi rokonság mellett fontos különbségek is mutatkoznak. Zrinyihez Arany még a compositio érzékére nézve is hasonlít, míg az energia hiányzik a *Bolond Istók* költőjéből. Berzsenyivel még a pessimismusra való hajlam közös sajátsága Aranynak, kiben azonban berzsenyies sentimentalismust nem találunk. Csokonaynak, a kerti virágok lágy költőjének iránya összefügg a kertészet fellendülésével 1800 táján: Arany e részben erősen különbözik tőle, ő a szabad természet költője: szívének szorulása mint a Rozgonyi Piroskáé tágul künn a szabadban.

Széchenyiben és Aranyban egyaránt meg van az önbírálat, a leki küzdelmek kínzó adománya és a pessimismus borúja. Aranyt azonban nem marcangolja a képzelt bűn saskeselyűje, mint Széchenyit: viszont Aranyban hevesebbek az idegreactiók.

Arany egyénisége első pillantásra költőhöz képest feltünően józan, értelmes. A *furor poeticus*-nak, annak a szent őrülésnek, melyben Shakespeare szerint a költő szeme földről az égre, égből földre villan, mintha ő nála nyoma se volna. Évekre szegre akasztja a lantot; kitünően számol (egy izben gabonával is próbálkozik kereskedni), ideges félénkségében annyira takarékos, hogy kis vagyona nőttön-nő; már ifjúkorában majdnem a pedanteriáig pontos és correct tisztviselő, úgy hogy jegyzői iratait Biharmegye alispánja hivatalosan, mint mintákat köröztette. Mint községi tisztviselő nemcsak

ügyirataival tűnik ki, hanem bölcs administrativ tanácsaival válság idején. 1848 elején például Szalonta városát nagy veszedelemből mentette ki. Szalonta akkor a bukás szélén állott: 71,000 frt adóssága volt, iskolát és városházat kellett építenie és e mellett még a kölcsöntőkét is felmondták. A városi közgyűlés elvetette a terheknek a birtok aránya szerint való kivetését, úgy hogy alig maradt valami elfogadható megoldás. Ekkor fellépett Arany és igen talpraesett közvetítő indítványt tett, mely a várost a csődtől megmentette.* Míg a költők — a hagyományos felfogás szerint — csak adósságokat hagynak maguk után, Arany mint vagyonos ember hal meg. Akik nem tudják, hogy a nagy művész — ámbár dämon lakik benne — polgári életében többnyire majdnem gépies ernyedetlenséggel dolgozó szorgalmas munkás; akik a költőt — régi felfogás szerint — szegény lantosdiáknak képzelik, ki nagyokat iszik ingyenes borból és kemény mámorában pár huszasért cifra rigmusokat ír itatós papirosra — azok Aranyt életének rendezett habitusa után kizárnák a költők sorából. De nem volt-e Goethe jeles tisztviselő és alapos tudós? Nem szerzett-e Shakespeare ügyes üzleti szelleme után magának szép vagyont, melylyel aztán kényelmesen visszavonult Stratfordba? (Arany úgy óhajtotta, hogy Szalonta legyen az ő pihenésének Stratfordja.)

Minden külső józansága mellett van Arany lelkében más mélyebb alap, mint a páncélos pénzszekrényekben egy rejtett alsó fiók, mely a legdrágább kincseket tartalmazza. Ennek a minta-jegyzőnek is

* Mind erről bővebben lásd Rozványi: *Szalonta története* III. 107.

megvolt a maga romantikus korszaka, amidőn ő mint Shakespeare, mint Molière, mint Katona, mint Petőfi felcsapott színésznek: ez a rövidlátó, könyvekbe mélyedt tanár ellát szíved gyökeréig; ennek az értelmes, számoló gazdának lelke, naponkint órákra *elrejtőzik* és ott időz a költészet légvárában, ahol Attila világot bír, Széchy Mária, a murányi kapitány szerelemre gyullad ellensége iránt, Bolond Istók önmagát humorisálja, ahol Toldi Miklós és Rozgonyi Piroska szeretnek és szenvednek.

Arany tán a legérzékenyebb a magyar költők közt. Néha láthatjuk, hogy az iránytű ámbár érintetlenül van előttünk az asztalon, egyszerre csak mozogni és egyre gyorsabban inogni kezd, anélkül, hogy okát látnók. A természettudósok ezt arra magyarázzák, hogy a tűt *delejes vihar* háborgatja, melyet mi érzékeinkkel fel nem érünk. Arany lelkében is vannak ilyen viharok. Amit más észre nem vesz, az neki már fájdalom. Önéletrajzi levelében is azt írja magáról: „minden legkisebb csekélység végtelenül affligált". „Lusta mélabú temet — írja költői önéletrajzában: a *Bolond Istók*-ban, — mely elefántnak néz szúnyognyi bajt." Egy lyrai költeményében a túlérző *mimosa pudica*-hoz hasonlítja magát:

Oh neked már fáj a bú is,
Az öröm is fáj neked!
Bánt az árnyék, a derű is,
Bánt az édes, keserű is,
Mint a szegény beteget.

Más helyütt, kiegészítve ezt a beteges sensibilitásáról szóló hasonlatot, elmondja, hogy ha felébred benne a társas vágy, emberek közé menni, csakhamar visszavágyódik a magányosságba, mint

a beteg, ki felkelhetne, de talpon állva, ismét lefeküdni óhajt. (*A vigasztaló.*) Egyáltalán nem tudni, hol és kik sebzik; mint a Balatont, az ő fájdalmait is mély, láthatatlan források táplálják.

Ez a nagy fogékonyság már valódi művészi sajátság: finomabbaknak kell lenniök az érzékeknek, erősebbeknek az impressióknak, hogy a művész minden árnyéklatával elénk varázsolhassa. A festő és a szobrász többet lát, mint mi: a költő már érez, ahol mi még közönyösek vagyunk. Valóban, nagy államférfit vagy hadvezért el tudunk képzelni élénk sensibilitás nélkül; kiváló költőt nem. Goethe — akit sokan hidegséggel vádolnak, mint Aranyt is — könyezett, ha érzelmesebb verseit felolvasta. Petőfi olyan végletekben mozgott, mint kedvelt hőse Coriolanus: lelke mindig hullámzott, nem igen tudott közönyös lenni, vagy vígkedvű volt, vagy elmélázott vagy haragudott. A józan Arany költőiségét is épp érzékenysége magyarázza meg, mely szívét felgyújtja és a végletekig megindítja.

A nagyon érzékeny emberek rendesen nem alkalmatosak a cselekvésre: finom belső szervezetök kifárad a tervezésbe, az elhatározásba, még mielőtt a tetthez értek volna. A gondolat halványra betegíti az elszántság természetes színét, mondja Hamlet, ki — mint az energiátlan emberek többnyire — igen jó önmegfigyelő. Arany is merően szemlélő, contemplativ természetű: a gyors elhatározás, a tett, nem az ő osztályrésze. „Egyszerű élet ez, — írja saját életéről — de mégsem nyugodt, csendes, mint némely gondolná: folytonos küzdés, melyben én voltam a gyengébb fél. Több erélylyel, szilárdsággal, kitartással tán lett volna belőlem valami, de ez hiányzott mindig. Tehetségem, (amit elvitázni nem lehet,

különben nem volnék ott, ahol most vagyok) mindig előre tolt, erélyem hiánya mindig hátravetett s így lettem, mint munkáim nagyobb része — töredék."

Arany nem élt a jelennek és nem bírta élvezni: az ő szemében a jelen idegen város volt, ahol a bizonytalan távolban homályos célt keresve, nem is tartózkodott. Mindig egy sugár *multra* szorult: Nagykörösről meg Pestről mindig Szalontára vágyódott. Mennél öregebb lesz, multja annál gazdagabb, annál több emléket rejt magában. „Engem is a bánat megviselvén zordul — írja az agg Arany — vigaszért hő lelkem a multakba fordul."

A szemlélődés bizonyos magába vonult zárkózotsághoz, bizonyos tartózkodó magatartáshoz vezet, melyet az emberek könnyen hidegségnek néznek. A túlságosan gyöngéd ember tövissel veszi körül rózsáit, hogy megvédje. A contemplatio nyugalma Aranynál nem az érzéktelenség, hanem a fokozott érzékenység eredménye. Megvolt benne mindig az idealis természetek zárkózottsága és félénksége; mintha sehol sem érezte volna magát otthon, csak az álmok birodalmában.

Nagyon érzékenynek és gyöngédnek lenni, annyi, mint szerencsétlennek lenni. E beteges érzékenység mind erősebben fejlesztette Aranyban a búskomor hajlamot, melyet még más körülmények is növeltek. A költő — mint minden valódi művész — szomjúzik a szép után, hogy műveiben elénk tüntesse. De a szép csak kivétel a világon; aki töri magát utána, ki nem kerülheti, hogy a közönyös valóval, a mindennap trivialis jelenségeivel össze ne ütközzék. E meghasonlás: a művész ösztöne és az élet közti ellentét Aranyban annál erősebb volt, mert ő, mint a külvilág jó megfigyelője, a valóságot

leplezetlenül látta. De még külső körülmények is hozzájárultak mélabújának öregbítésére: idegrendszerét megtámadó betegsége, a forradalom balsikere, hazájának elnyomatása az absolutismus járma alatt, Petőfinek és leányának korai halála — mind legörnyeszti és felkelti életének és (ami annak képe): költészetének állandó hangulatát, a szelíd, csendes mélabút.

Az ily finom szervezetű lélek azután már természeténél fogva ki van téve a tépelődés, a lelki fájdalom, a kétség rohamainak. Arany költeményei és levelei egyaránt tanuskodnak e belső küzdelmekről: belsejében Jakab meg Isten angyala harcolnak egymással és nem mindig az angyal az erősebb. Maró fájdalma nem egyszer erőt vesz lelkén: izgatott képzeletében hazáját feldúltnak, családját nyomorban, leghívebb barátját megölve, önmagát halálos betegnek látja: az emberek hidegek, nyersek, önzők, az élet csal. „A kétségbeesés az én reménységem", így kiált fel. A hypochondria sötét szárnyával körülcsapongja fejét:

Csontváz! Halálfej! Irtózom. De miért
Iszonyodik az ember önmagától?
Ez a fő, mely ma képzel, gondol, ért,
E mellkosár (mely néha fáj galádul),
E kéz, mely mostan is cérnára mért
Sorokat irkál, rímbe szedve hátul:
Mindez: halálfej, csontváz, — nemde nem?
Egy év különbség vagy tán annyi sem.

Így hánykódik önkínzó gondolatoktól izgatva: nem hiába, hogy épp a tépelődés drámáját, *Hamlet*-et választotta fordításra. Nem bír sem meg-

alkudni a halál gondolatával, sem kibékülni az élettel:

Gyötrelmes az élet: a halál rettentő.
Maga önmagában viadalmas kettő.

Mint Vörösmarty, aki *Salamon*-ban fejezte ki kínzó nyughatatlanságát:

Salamonnak nincs hol maradása,
Földön nyugta, égbe vágyódása,

úgy Arany ismét az örök zsidó üldözött bolyongásában látja élete jelképét. Mint ama békétlen, ő sem bír pihenni, a jelen rettentő, a jövő teher; amit az élet sivatagja felmutat, az mind hazug délibáb, érzi rohanás közt, hogy reá csap az emberek sokasága, mint a hab a csónakra csap. És ekkor kitör dallamos kétségbeesése:

Pusztán folyam mért nem vagyok,
Hogy inna fel asszú homok!
Mért nem futó, veszett vihar,
Mely ormokon egyszer kihal...
Tovább! Tovább!

Arany aztán átviszi erős lelki convulsióit lyrájába is, melynek főjellege panaszos, tépelődő és átviszi eposaiba is, hol nagy részletességgel festi hősei küzdelmes önfaggatódzásait.

Mindent összefoglalva, azt mondhatjuk, hogy Arany belső élete valóságos tragédia. Lyrája pedig, mely lelki életének legbizalmasabb vallomásait tartalmazza, lyrája olyan, mint Greguss meghatározása szerint a ballada: tragédia dalban elbeszélve. Arany egy belső tragédia hőse, aki életben marad, mint Bánk bán. Katona Bánk bánja is Melinda halála után nem egészen idegen az élettől, sőt az

élet örömeitől sem: de belsőleg örökre meg van törve. Arany is szorgalmasan dolgozott, humorizált, mulatott, az élet rendes jelenségei mind megfigyelhetők rajta; de kedélyvilága és akaratereje gyógyíthatatlanul meg vannak támadva. Életén, mint valamely gyönyörű szoborművön, mély repedés fut végig. A szobrot kímélhetjük, bámulhatjuk: ép szobor nem lesz belőle már soha. Az élet csak boldogsága árán adta neki a nagyságot.

Arany különös természete az ötvenes években, az absolutismus idejében fejlődik ki. E szomorú kor kellő háttere volt hangulatának. Jellemének alapját ugyan már a negyvenes években is megfigyelhetjük: látjuk benne a mimosa-természetet, a túlságos érzékenységet, a kérlelhetetlen önkritikai hajlamot, gyakori tépelődését és lelki harcait. Jelleme általán félénk, ingadozó, ahol élvezetről van szó, és csak ott szilárd, ahol kötelességet kell tejesíteni.

Ezek a tragikus dispositiók nőttön-nőnek benne a szabadságháború után. Míg más írók oly őszintén bámulják önmagukat, Aranyban mindinkább fokozódik az önkritika. Előtte mindig eszménye: a költészet lebegett; előtte lebegett, de meggyőződése szerint nem tudta elérni. És ezzel az elégületlenséggel együtt hevesebbek lettek benne a lelki harcok.

> És mint vészfőcske a hullám-csatában
> Magasra, mélyre száll *ön*viharában.

Lyrai költeményei, melyek a Petőfi lyrájával szemben nem a képzelet mámorában élik ki magukat, hanem inkább az élet akadályait elpanaszlók és visszatekintők, Arany lyrai költeményei megható képet adnak ezekről a folytonos lelki küzdelmekről és tépelődésekről.

Sorsát legjellemzőbben az *Epilogus*-ban fejezi ki, ahol a költészetet a Herakles-monda elperzselő Nessus-palástjának nevezi.

Bárha engem titkos métely
Fölemészt: az *örök kétely;*
S pályám bére
Égető, mint Nessus vére.

Ha Arany, kiben semmi színészkedés, semmi fitogtatás nem volt, élete végén ilyképp összegezi pályáját, akkor el kell hinnünk, hogy egyéniségének tragikus alapja volt.

Idegennek érzi magát a földön — „Bújdosunk e földi téreken", — idegennek az emberek és társai közt; mint a bolygó zsidó rohan meg nem értve az élet sivatagján át.

Ködfátyol-kép az emberek:
Én egy arcot sem ismerek...
Tovább! Tovább!

Egyedül lenni milliók közt — írja ugyancsak élete végén — mily sors! Egyik legutolsó költemény-töredékében pedig kietlen tivornyához hasonlítja az életet. Tán legjobban cselekszik az, ki vadőszintén mámorba issza magát, míg Arany félvetartózkodva, alig nyúlt az italhoz.

Ezt az emésztő nyugtalanságot dermesztő zsibbadtság váltja fel. Két nagy ellentét, a halál kőmerevsége és az élet minden kínja — úgy gondolja — egyesül sorsában. „Szenvedő halottnak lenni, írja 1858-ban meghitt barátjának, Tompának — örömet semmiben nem találni, sőt magától az örömtől futni, mert az is fáj, mint betegnek a kacagás — mindezt én átéreztem a közelebbi évek alatt".

Mint a szivárvány csak a viharnak vagy esőnek sötét falán ívlik, úgy Arany költészete, bizalma az eszményben csak lelki viharok után tűnik elő.

Arany lelkületét csak úgy foghatjuk fel helyesen, ha belepillantunk idegrendszerének mechanismusába, mint ahogy az óra járását a kerekek és a rugók működéséből értjük meg.

Feltűnő benne mindenekelőtt — amint láttuk, kérlelhetetlen, néha maró önkritikája. Ezt az erős önkritikát józansága és szerénysége fejlesztette benne. Önkritikája mellett döntő volt sorsára nézve csigacsápszerű érzékenysége. Ez az érzékenység fejlesztette benne a tépelődést, a lelki harcok hajlamát, a meghasonlást.

Mind e gyakori lelki forrongások végzetszerűek voltak Aranyra nézve, mivel idegrendszere minden izgalomra betegesen erős ellenhatással felelt: öröm, élvezet, lelkesedés, éppúgy, mint harag, bú: fásult elernyedést, sajgó bágyadtságot, tompa zsibbadtságot eredményezett. Az egyensúlyából akár örömtől, akár fájdalomtól kilódított érzésinga nála azután roppant messze kilengett.

Az ellenhatás aránytalanul erősebb volt, mint az actio. Azt lehet mondani, hogy Arany az idegreactiók vértanuja volt. Különben is az életben az élvezetet rendesen nélkülözés előzi meg és visszahatás, reactio fizeti meg. Arany erészben feltünő deficittel dolgozott.

Nagy izgalom és bágyadtság váltakoznak benne: a nagy emelkedés után gyorsan következik az esés. Költői tehetsége fellángol, de azután hirtelen, mintha örökre, bánatának hamujában ismét elalszik.

Ezt a visszahatást, ezt az idegbágyadtságot azután az önkritika még kiélesíti; kínját fokozza, mert rikitóan megvilágítja. Mindúntalan azt képzeli, hogy

egészen elveszítette költői képességét, mint egy opera-dalár elveszti hangját (hogy az ő hasonlatával éljek). Önkritikája mindig újból és újból rámutat arra, hogy mily magasan van még felette a költői eszmény és mennyire nem tudja elérni. Szárnyaszegett madár nem tud repülni (így gondolta ilyenkor), csak hiába kínlódik.

Idegrendszerének ezt a beteges visszahatását, elernyedését, az önkritika fanyarságát, ezt a szellemi hypochondriát tán legyőzhette volna könnyen és biztosan az erős akarat, a szellemi energia. De épp ez meg volt támadva Aranyban. Az erős akarat kiemelhetné őt ebből a lethargiából, melybe lelki küzdelmei és kíméletlen önkritikája döntötte: de ő nem tud akarni. Akarata csak a kötelesség teljesítésére telletr. Az akarat nyilvánulását belsőnkben rendszerint motivumok küzdelme előzi meg: a motivumok különböző önerejük szerint tusakodnak, birkóznak, amíg azután a legerősebb győz és akarattá izmosodik. Aranynak finom, bonyolult lelkében rendesen nagyon sok ilyen pro- és contra-harcos lépett fel, úgy, hogy Arany belefáradt a képzetek küzdelmébe, különösen, ha az „írjak? ne írjak?" kérdés volt felvetve. Belefáradt a tépelődésbe és nem írt, hiszen az önkritika, a tehetségében való kételkedés, izgékony idegrendszerének reactiója, úgyis azt súgta: „Ne írj! Hiába írsz! Nincs kinek. Nincs minek. Úgysincs elég erőd!"

Ez az energiátlanság sötét tesvérre talált a csüggedésben, mely Aranyt oly hamar elfogta, a mélabúban, melynek hatása alatt bizalmát, bátorságát, reményét el-elveszítette.

Lelkének tragikus csíráit, az önkritikát, hajlamát a beteges érzékenységre, az ideges visszahatásokra,

a csüggedésre, erélytelenségét még fejlesztette az a különös sajátsága, hogy ihlete, ámbár fenségesen erős és biztos röptű volt, mégis csak rövid ideig tartott, azután letört. A nagy lendületre itt is idegbágyadtság következett. Az ihlet emelte, emelte a napba néző Icarust, míg egyszerre csak a prózai földre zuhant. Ihletének ezt a rövid életét, a kiábrándulás gyorsaságát fájdalmasan érezte Arany. Van egy szonettje, amelyben a költői ihletet mint a szerelmesnek boldog, de gyorsan elröppenő álmát festi. Egyszerre csak eltünik az ihlet égi tüneménye. „Perc a tiéd, egy perc, az isteni!"

Mindezek a sajátságok, a tépelődő önbírálat, a költői hangulatot követő bágyadtság és levertség, akaratának gyakori elzsibbadása magyarázzák, hogy Aranynak oly sok a töredéke. Ő maga fájdalmasan azt vallotta, hogy élete is, műveinek nagyobb része is töredék. Nincs költőnk, ki annyi sok műbe oly nagy genialitással, oly nagy kedvvel-tűzzel belefogott volna és oly sokat abbahagyott volna. Szellemi szervezetével függ össze, hogy ihlete csakhamar elhagyta, kedve eltünt, idegereje kimerült, az önkritika lehűtötte, a fanyar józanság erőt vett rajta.

Az inspiratiónak ezen könnyen elröppenő természete annál veszedelmesebb volt Arany költészetére nézve, mivel költőhöz képest úgyis feltünő volt józansága. Az átgondolás, a logikai előkészítés költészetében is erősen jelentkezik. Megvolt benne minden, amit elsőrangú költőben bámulunk, de emellett megvolt benne a latolgató hideg észnek, a józanságnak maximuma, melyet a költészet eltűr. Idegeinek visszahatása, önbírálata, elbágyadása csakhamar a hideg józanság felé vezetik. Toldi Miklóson is a szenvedély rohamában, midőn karjába zárja Rozgonyi

Piroskát (ki már Tar Lőrincé), egyszerre „erőt vesz keserű józanság", kibontakozik és fájdalmas búgással örökre elhagyja.

II.

Ilyen volt Arany belső élete: de ennek tragikumába, ennek borújába fényt lövelnek, mint a sarki jégvilág éjszakájába az északi fény koronája, fénykévéket vetnek eszményei: Isten, a haza, a család, a költészet. Ezek emelték ki élete tragikumából. Ezek vezetői az élet tömkelegében; ezek állítják helyre belső harmóniáját. Erőt, bizalmat öntenek szívébe, melyet a kétely reményétől, a tapasztalás ábrándjaitól megfosztott. Isten, haza, család, költészet — az ideálok eme csoportja: új élet a csüggedőnek, ruganyos erő a küzdőnek, gyógyulás és megváltás a roskadónak. Milyen borzasztók megpróbáltatásai, milyen súlyos lelki küzdelmek folynak benne! Mily nehéz megállania a tépelődés, a kétely, a beteges érzékenység okozta kétségbeesés rohamaiban! De ő eszményeire támaszkodva, megállta a tusát: bármilyen nagy volt lángelméje, szíve egyszerű és jámbor volt. „Arany — írja ifjúkori barátja, Rozvány György — legnagyobb költőnk: de mint ember még nagyobb."

Téves volna azt képzelnünk, hogy Arany csak szenvedő idegszál-csoport volt, mely kínosan megmegrezzen a külső hatásoktól. Arany önmaga leküzdésében valóságos hős; lelki hypochondriája, idegrendszerének hullámos feszültsége és ernyedése, bármily fontos is megértésére, nem töltötték ki életét. Arany egész ember; nemzetének és az egész emberiségnek nagy kérdései folytonos érdeklődésének tárgyai. Ha betegesen fogékony is a lelki fájdalom iránt,

amellett szeretetreméltóan hajlik az örömre, a tréfára, igaz, hogy komoly alapdispositiójánál fogva leginkább a tréfa azon nemére, melyet humornak nevezünk.

Minthogy a humor oly tréfa, melybe meleg érzelem és komoly, sőt néha méla felfogás vegyül, szükséges hozzá, hogy a humorizáló magasabban álljon, felette a nevetségesnek és ne gúnnyal vagy iróniával, hanem szeretettel nézzen le reá (de ne nézze le). Átlátni az illető jelenség múló, komikus, fonák voltán: ez egyik eleme (az észbeli) a humornak. Gőg és megvetés nélkül lebegni felette, de lehajolni hozzá, felkarolni, ez második (érzelmi) eleme. Áttekintő eszü, nagyon érzékeny meleg ember, minő Arany, igen alkalmatos a humorra; oly ember, kinek hangulata gazdag színárnyalatokban: férfikorában gyöngyházszerűen szivárványozik, agg korában pedig, mint az őszi erdő lombja, sárga, aranyos, vöröses tónusokban játszva búcsúzik a naptól, a fénytől.

Világnézete is e négy fentartó eszménye (Isten, család, haza, költészet) köré jegecesedett ki.

A hit Aranyra nézve a bizalom és vigasztalás kútfeje volt. Ő azt vallotta, hogy vannak halandó létünkben örvények, melyek elé keresztet kell állítani annak, aki bírja. (Vajjon ő maga bírta-e mindig? Az 1849-iki összeomláskor és leányának halála alkalmával is?)

Egészben véve az ő példája is mutatja, mily nagy előny a létért való ádáz küzdelemben a hit. Megnyugvás, vigasz a sors csapásai után, melyet más nem pótol. A mi emberi elménk — Arany felfogása szerint — nem tudja megérteni azt sem, ami bennünket környékez, a végest: hogyan értenők meg a vég-

telent, azt, ami időben örök, térben végtelen? Az emberi elme rövid mérő-ónja nem mérheti ki az örökkévalóság oceánját.

Arany aztán irónikusan bámulta is a korabeli materiálista bölcsészeknek, a *Kraft und Stoff*-lovagjainak gyors készségét, amellyel a természet és az emberi lét összes rejtélyeit meg tudják oldani. A vallás és a biblia költészete összeforrt képzeletében gyermekéveinek költői emlékeivel.

Úgy mint a vallás, a költészet is a végtelenhez közelíti a gyors végű halandót. Aranyra nézve a költészet nemcsak a férfi alkotó-gyönyöre volt, hanem menhely, asylum. Azt a mondást, amit mások csak sírkövükre irathatnak: *asylum meum aeternitas,* az örökkévalóság, a végtelenség menedékem, — ezt ő költői müködése révén már életében mondhatta.

De a költészet őreá nézve nemcsak mentsvár és kedvtelés volt: a költészetben éli ki magát az ő szelleme természetszerűen és oly szükségszerűen termi a költeményeket, mint a cseresznyefa a cseresznyét.

Az élet hóviharából menekülve, a családi élet volt másik asyluma. Mély, de szemérmetes szeretettel ragaszkodik hozzá. A családi élet mágnese vonta el a szerelmi lyrától. Feltünő, meglepő jelenség: Aranynak nincsenek szerelmi költeményei. Miért nincsenek? Hisz a szerelem és a költészet rokonok: mindkettő az élet eszményesítője.

Elsőrangú költő, kinek nincs szerelmi költeménye, tán páratlan jelenség a világirodalomban.

Nem kell gondolnunk, hogy egyáltalán nem voltak. A prózai ember is költői lendületű a szerelem tavaszán (tavaszkor a burgonya is virít): a költő

maga néma maradhatna-e? Arany maga beszéli a *Bolond Istók*ban, hogy szinészi kalandja után hazaérve, elégette szerelmi verseit, melyeket egy szinésznő-társához írt volt.

Még a zsebéből egy kis-rétbe hajtott
Csomót keres ki: címe „Klárcsihoz",
Átfutja egyenkint a leszakajtott
Lapot s bedobja égő társihoz:
Hogy vége lett, mélyen, hosszan sohajtott
Felnézve a menny tűz lámpásihoz:
Előbbi ön-jét, úgymond, eltemette —
Csak még a fejja hiányzik felette.
(II. 120)

Később nem írt, vagy legalább nem közölt szerelmi költeményt. Ennek okai? Szemérmetes zárkózottsága, megelégedett házas élete, félelem a hideg, rosszindulatú világtól, mely nem érdemli, hogy leggyöngédebb érzelmeinket előtte kitárjuk. Különben is e részben latba kell vetnünk azt a fontos körülményt, hogy Arany elsősorban epikus költő volt: ő a szerelmi érzelmeket tárgyítva, elbeszélő költeményeiben fejezi ki.

Ott azután kitünik, mennyire a szerelem költője! Szokott modorában, tömörített jellemző vonásokkal festi az érzéki szerelmet: az első gerjedelem pulsusgyorsító, az idegeken hangyákként futkosó izgalmától egészen a szerelmi láz csókviharos deliriumáig. Festi az eszményi szerelmet: a rajongó képzelet égi szárnyalásától a tragikus lemondás zuhanásáig. Mennyi zivataros indulat és mennyi lelki finomság Toldi Miklós boldogtalan szerelmében! Minő gyöngéd virágok nőnek e vulkanikus talajon! Mennyi rajongás, odaadás Rozgonyi Piroskának büszke, szemérmetes lelki küzdelmeiben!

Mennyire más, de szintén mennyire igaz Attila szerelme a *Buda Halálá*ban! Minő lázas epedő az Orzsikéé, minő állatias a Jodovna kínálkozása, minő naiv diákos a Bolond Istók szelíd epedése, minő érdekes lélektani studium az *Öldöklő angyal*ban a menyasszony jellemzése! Nagy költőink közül egy sem jellemezte a szerelmet több árnyalatában, mint Arany.

A család mellett eszménye és asyluma volt a szélesebb értelemben vett család, a nemzet, a haza. Mennyi gyötrő aggodalommal kíséri lyrájában a haza sorsfordulatának útjait! Mennyire összezúzza lelkét Világos! Mennyi epedő gond, midőn az absolutismus letörésekor új remény tünik fel a magyar láthatáron! Arany, a habozás embere, ekkor félve és óhajtva, kételkedve és lelkesedve közeledni érzi a döntés nagy percét:

Élet? halál? átok vagy áldás lessz? — Ah,
Ki mondja meg! ki élő mondja meg!
Vár tétován a nép, remegve bölcse,
Vakon előtte kétség és homály.
Idő! szakadna bár méhed gyümölcse...
Ne még, ne még — az istenért! — megállj!

Mint mélyen érző ember elfordult a korteshazafiságtól, de midőn Magyarország szabadságáért fegyverrel kellett küzdeni, síkra szállt. Természetes, hogy mint magyar költő, ő a szabadság költője is volt.

A magyar irodalom uralkodó alapérzelme, amiben a nyugati nagy irodalmaktól különbözik, a középkor óta a nemzetfentartás érzelme.

Természetes, hogy a legnagyobb magyar költők a legerősebben fejezik ki, ők, kiknek műveiben a nemzeti élet sugarai mint egy üveglencsén át össz-

pontosítva gyújtanak. Nincs más irodalom a világon, melyet egy eszme annyira áthatna, mint a fajfentartás a magyar irodalmat. Mennyire más a mi géniuszunk, mint például a németé. Napóleon lába alá tiporta Németországot — ez tán nem okozott a legnagyobb német költőnek, Goethenek annyi aggodalmat, mint Aranynak (a világosi katasztrófát nem is említve), akár az októberi diploma megjelenése (1860). A nemzeti válságok Aranyra nézve egyszersmind életének válságai.

Bármily hevesen vert szíve hazájáért, a hazaszeretet lángja egyedül nem töltötte azt be, mint a Petőfiét sem. Bármennyire nemzeti alapra helyezi is Arany a költészetet, mégis számot vetett az általános emberivel. Az egyén elé azt az eszményt állítja, hogy legyen ember, ember a szó nemes értelmében. Amit az emberben nemest, célszerűt találunk, azt emeljük ki gyarló sajátságai közül és alkossunk a jó sajátságokból eszményt. Ez a humanitás ideálja, melyet Herder, Goethe is szeretett.

> Legnagyobb cél pedig itt a földi létben
> *Ember* lenni mindég, minden körülményben.

A humanitás, a nemes emberinek eszménye, melyet Arany elénk tár, megnyugtató és biztató reánk nézve. Az az általános felfogás ellenben, hogy mi azért élünk, hogy boldogok legyünk — ez a felfogás a pessimismus forrása. Mert hányan, mily kevesen érik el a boldogságot! Ha ezzel szemben Aranynyal azt valljuk, hogy célunk embernek lenni, embernek a nemesebb értelemben, ki magát kiképezni törekszik, ki kötelessége után jár, ki a jót, a szépet, az igazat vezércsillagnak tekinti, — mondom, ha Aranynyal ezt valljuk, akkor életünk elé elérhető vagy megközelíthető célt állítottunk.

Ha lelke így „elapad kínos gyötrelemben", a fásultság szállja meg. A rohamot a kimerültség követi. „Petrificálva vagyok merevül", írja: „Megtompult kebellel, szemeim bezárva, óhajtom magamra a megsemmisülést." „Örömből, bánatból dalforrás fakadhat. De ha ízenkint zsibbad el érzete, a fásult kebelnek nincs költészete" — mondja egyik költeményében. „Testem meg van törve, lelkem meg van ölve", írja, a vén Toldi szavait idézve, az ötvenes évek végével egy ismeretlen tisztelőjének, ki a Toldi második részének befejezésére buzdítja. Fájdalmaihoz ragaszkodó természetét maga Arany találóan jellemezte, midőn ismerősének, ki leánya halála után az időnek mindent gyógyító hatásával vígasztalta, így válaszolt: „Az én fájdalmam olyan, mint a nagy teher: mennél tovább viszem, annál súlyosabbnak érzem."

Ez a végletes érzékenység, mely hol az indulatig emelkedik, hol a fásultságig ereszkedik, Aranyban erős és mégis mérsékelt phantasiával párosul. Amennyire elkínzott, vergődő, izgékony, az ellenhatások alatt vonagló az ő idegélete, annyira nyugodt, erős biztos képzelete. Képzeletével magasra tud repülni, de mint az egyik magyar repülőtisztről beszélik, Arany is mindig vísz magával magyar földet, melyről azt hiszi, a repülőt megóvja a zuhanástól. Phantasiája földi lakó; Arany nyugodtsága és józansága nem engedi a végtelenbe tévedni. Nála a képzelet legmerészebb játékában is mindig az ész az úr. Míg Petőfit véralkatának tüze, izgatott képzelete, szónoki lendülete és forradalmi végletessége, szóval egész exaltatiója inkább Kossuth-hoz teszi hasonlóvá, Arany művészi öntudatossága és nemes mérséklete, eszközeinek egyszerűsége a kiegyező

és alkotó Deákhoz talál. Az előbeninek exaltatiója inkább a szláv fajra emlékeztet bennünket, melynek művészi fősajátsága az exaltatió, ellenben Deáknak meg Aranynak valóság-érzéke, a józanságnak és mégis emelkedett képzelő tehetségnek egyensúlya a legmagyarabb sajátságokból való. Arany Deákkal még a lelkiismeret kultusában is találkozik. Aranynak felfogása szerint a lelkiismeret az, ami személyeit emeli vagy sújtja, ami a conflictusokat felidézi és kérlelhetetlenül megoldja. A tragikus bűnhődés, Arany balladái szerint, szintén a lelkiismeret háborgásában rejlik. Ugyanazon belső erő, mely tépelődéseiben ön-lelkének legmélyére száll, hajtja őt arra is, hogy a mások lelkiismeretébe hatoljon. Deák is politikáját, a régi jogért való küzdelmet a lelkiismeretre alapította.

Amiben Arany azonban legnagyobb kortársait is felülmúlja, az nyelvérzéke. Különös fogékonysága van a magyar nyelv szókincse és sajátos fordulatai iránt, melyekkel akár hallás, akár olvasás útján megismerkedett. Feje tele van ezer meg ezer ily magyaros, a népnyelv tövéről metszett kifejezéssel és szólásmóddal, melyeket bámulatos emlékező tehetsége pazar bőségben reprodukál, finom ízlése pedig talpraesetten alkalmaz. Arany bármily gondolatot magyar idiotismussal tudott volna kifejezni.

Bármily hiven fejezi ki Arany a magyar jellemet, egyben mégis eltér nemzete géniusától: épen nem retorikus. A magyar jellemben a szónoki kifejezésmód és gondolatmenet erős gyökeret vert. Okai a megyei élet, a felköszöntés régi szokása (már Priscus is, midőn Attilánál ebédelt, végtelen sok felköszöntést volt kénytelen meghallgatni) és a magyar jurátus műveltsége. Ez a retorikai szellem

ménnydörög Berzsenyi legszebb ódáiban, ez pompázik Vörösmarty bús képzeletű lyrájában, ez szaval Petőfi forradalmi költészetében. Arany e sajátság híján volt: helylyel-közzel megüti a szónoki hangot, mint a Széchenyi ódájában, Rachel siralmában, de egészben véve idegen tőle. Az ő felfogásában valami naivság, valami bensőség van, mely nem fér meg a szónoklati szellem mesterséges emelkedettségével. A magyar ember lelkében is a retorikus szellem nem a legmélyebb, legeredetibb rétegekből való, hanem — ha szabad a hasonlatot tovább fűzni — újabb lerakodmány, a politikai élet alluviumképződése.

Arany, mint a mély érzelmű és szerény emberek többnyire, igen tartózkodó és félénken magábavonuló volt. Szerény, de emellett büszke. Tépelődő természeténél és szelíd, önmagába mélyedő mélabújánál fogva nagyon is gyorsan átlátta hibáit, de mindamellett büszke is volt erkölcsi érzésének tisztaságánál fogva és mert érezte észbeli és érzelmi kiválóságát. (Hisz lehetetlen, hogy valaki észre ne vegye, hogy néhány centiméterrel magasabb a többinél.) Csakhogy az értelmi és érzelmi kiválóság a mi földtekénken annyi mint — számkivetés.

Mély érzelmei, mélabúja, kételkedése önmaga iránt, beteges természete — ez mind fejlesztette tartózkodását és zárkózottságát és egyaránt arra utalta, hogy belső életet éljen.*

* Szalontán jól ismerték Arany természetét, hogy nem mutatja érzelmeit.

Mit csinál ha haragszik? — kérdezte tőle egyszer egy szalontai.

— Hallgatok — felelt Arany.

Hátha még inkább haragszik?

— Akkor még inkább hallgatok.

Arany pályája egyben elüt a szokott költői pályáktól. Mint teljesen kész, kiforrt tehetség áll előttünk; ifjúkori tapogatásait nem láttuk, hanyatlását alig érezzük költészetében. Feltünő későn, oly életkorban lép fel első műveivel, aminőben Petőfi mint Magyarország elismert legnagyobb költője, a csatatéren meghalt; de meg is tartja lángelméjének erejét, melyet csak oly későn mutatott a világnak, legutolsó műveig, addig, amíg „küzdve kórral, bajjal", meg nem adja utolsó költői tartozását: *Toldi szerelmét*. Félénk szeméremmel rejtegette Arany a világ előtt ifjú tehetsége fejlődését és mélabús humorral aggkori gyengülését. Igaz, hogy aki Toldi és Piroska bús szerelmét énekli meg, nem ugyanaz az Arany, ki Toldi ifjúkori bünhődéséről oly megkapó üdeséggel regélt. Arany mindinkább önmagába száll; öreg kora és mélabúja reminiscentiákra utalják. Művészete is mélyebb alapokat keres; mindinkább bonyolultabb jellemeket fest és behatóbban, nagyobb részletességgel motivál. Nem annyira cselekvényeknél, mint inkább lelki állapotoknál szeret időzni. Stilusa immár még tömörebb, nyelve idiotistikusabb és merészebb, a nagy virtuóz kedvtelésével keresi a nagy nehézségeket, hogy legyőzhesse. Az a három forrás, melyből minden költő merít: a könyvek, a tapasztalat és a maga lelke — eleinte egyenlő mértékben szolgáltatnak anyagot költészetének. Később többet-többet vesz lelkéből. Bolond Istók arcvonásai is mindinkább Arany Jánoséira ütnek. Egyre subjectivebb; még a külső tü-

Tartózkodását maga rajzolja az *Epilogus*-ban: Ha egy úri lócsiszárral találkoztam s bevert sárral, nem pöröltem, félreálltam, letöröltem. — Ez a faj: *az úri lócsiszár* épen nincs kihalóban Aranynak kőrösi évei óta.

neményekben is saját sorsát látja. A földön kúszó lepkében agg korának képét látja; a gőzhajóknak a Margitszigetre elható zubogása a szalontai malmot és ifjúságát juttatja eszébe, a pesti utcán megjelenő abroncsos alföldi szekér láttára sajgó szíve hevesebben ver, a mezei széna üde illata vidéki életére emlékezteti; a dér nélkül is lesóhajtó őszi lomb vénségének symboluma.*

Igy áll előttünk nemes egyszerűségében és rendkívüli tehetségeivel Arany János. Egy még a civilisatiótól el nem nyűtt faj eleven megfigyelő tehetségéhez nála erős ész fékezte phantasia járul. A legerősebb józanság és a legnagyobb ihlet: ime szellemének sajátos, ritka vegyüléke.

Mint kedvelt hőse: Toldi Miklós, ő is a magyar nép hűséges fia; ő is felküzdi magát alacsony sorsból a hírnév legmagasabb dicsőségére. De itt, a fővárosban, közöttünk voltakép ő is idegen maradt, mint Toldi Nagy Lajos udvarán; szíve mindig visszafájt Szalonta falusi határára. Midőn Aranyt — mint annak idején kortársai Toldi Miklóst — fejedelmi ünnepléssel kísértük utolsó nyugalmára, voltakép egyszerű magyar falusi embert temettünk, ki azonban egyszersmind a szellemi műveltség és a költői lángelme legnagyobb magaslatára emelkedett.

* *A lepke* (1877). — *A tölgyek alatt* (1877). — *Vásárban* (1877). — *Nem kell dér...* (1877).

III. KÖLTÉSZETE.

Arany költészete egyéniségének és környezetének terméke. Helyezzük át ezt a lényegében szemlélődő természetet, kit műveiből oly tulságos érzékenynek s a sötét képzelődésre és búskomor hypochondriára hajlandónak ismerünk, helyezzük — mondom — mindezekkel a sajátságokkal, hozzá toldva még szégyenlős félénkségét, nagy megfigyelő tehetségét, józan, de mégis erős phantasiáját és végre rendkívüli nyelvérzékét abba a környékbe, amelyben Arany, a gyermek és ifjú nevelkedett, a férfi küzdött meg alkotott — és költészetének sajátságai meg vannak előttünk fejtve. Mint a természettudós, ha különböző légnemekkel telt üvegharangok alá helyez egy madarat, ismerve a gáz tulajdonságait meg az állati organismus visszahatását, eleve meghatározhatja, hogy melyik légkörben hogy érzi és viseli majd magát a madár, úgy bizonyos adott esetben egy költő működése főirányában eleve is kijelölhető, ha környezetét — mintegy szellemi légkörét — és egyéniségét ismerjük.

I.

Mindenekelőtt bizonyos, hogy az ilyen embernek — aminő Arany volt — költészete nemzetivé válik, hisz a 40-es években, amelyekben fellépett,

Magyarország szellemi áramlatai mind a hazafiság felé szakadtak; a huszas és harmincas években újból fellendült politikai és irodalmi élet oly nagy nimbust adott a hazafiságnak, hogy azóta a művészet és tudomány érdekeit is leginkább a hazafiság révén ápoljuk: szinházakat emelünk, könyveket veszünk, művészeteket *pártolunk,* mind — hazafiságból.

Ez az erős nemzeti és hazafiúi érzés, mely együtt megvan a magyar fajban és kezdettől fogva a magyar irodalomnak alaphangja, az akkori nemzedékben — Arany fiatalkori kortársainál — különösen ki volt fejlődve. A magyar faj története folytonos küzdés hazájáért és önállóságáért hatalmas ellenfelekkel szemben: nem csoda, hogy a magyar oly féltékenyen szereti azt, amit folyton az elvesztés veszedelme fenyegetett. Ez a faj-sajátság, melyet minden új nemzedék az előbbitől átörököl, a negyvenes években Széchenyi buzdító és Kossuth izgató hatása alatt a szabadelvű és osztrákellenes áramlatok növekedésével még lázasabban fokozódik. Természetes, hogy ebben a légkörben oly fogékony költő, mint Arany, kinek lelke minden külső hangra százszoros zengéssel visszhangzik, nemzeti tárgyakat választ és nemzeti irányt követ.

Kora eme hatásához, mely nemzeti irányba tereli, egyéniségének egy fő jellemvonása járul, mely viszont a *multba* vezeti. Arany mindenekelőtt contemplativ természetű; életében is, mint láttuk, többnyire szemlélő, aki nem igen szeret cselekvőleg föllépni. Arany a költő szemével látja a különböző tüneményeket, csakhogy azok el nem ragadják, tettre nem birják, ítéletét el nem homályosít-

ják, megfigyelő nyugalmát fel nem zavarják. Az ilyen szemlélő a jelenségeket aztán saját mivoltukban tárgyilagosan látja. E szemlélő tárgyilagosságból folyik Arany epikus tehetsége, belőle származik leíró (úgyszólván: constatáló) hajlama is, melyet költészetében mindenütt észreveszünk. A költő t. i. az eseményekkel szemben kétféleképp foglalhat állást: vagy kifejezi, leírja, elfogadja őket olyanoknak, amilyenek, vagy változtatni óhajt rajtuk akár küzdve, akár csak remélve. Az első irány főleg számvetés a múlttal, a második harc a jövőért. E részben a mindenekelőtt epikus Arany határozott ellentéte a lényegében lyrikus Petőfinek. Aranyt az események mint multak érdeklik; Petőfit, mint a jelen és jövő válságai. Petőfi mindent subjective lát, mindenbe belevegyíti egyéniségét, sőt epikájában is egyéni, amire a legrikítóbb példa a *Hunyadi László*ról szóló balladája, amelyben ő maga is belevegyül a XV. századbeli politikai izgatók csoportjába: Arany ellenben a lyrában saját ügyeiről is tárgyilagosan, szinte epikusan ítél, mintha másról volna szó. „Én csak bizonyos objectiv állapotban tudom kezelni az érzelmeket", írja egyizben Egressy Gábornak. „Hol valami engem közelről, mélyen sebez, ott hallgatok." Arany lyrájában nincs is heves óhajtás, indulatos vágy: tárgya inkább merengő visszapillantás, inkább a múlt, mint a jövő. Ezen szemlélő tárgyilagosságánál fogva Arany epikusnak született; innen van úgynevezett hidegsége, mely voltakép az epikus művészi, tárgyilagos nyugalma.

Aki, mint Arany, contemplativ, (azaz természeténél fogva megfigyelő, önmagába visszavonulva szemlélő) az, ha megvan benne a realitás érzéke —

(azaz, ha különösen fogékony a külvilág tárgyainak sajátságai iránt,) sokat és nagy pontossággal fog látni, amit pedig látott, az nagy hűséggel fog lelkében tükröződni. És valóban: ahhoz a nagy tárgyilagossághoz, melylyel Arany mindent megfigyel, nyugodt szemlélődéséhez egy más sajátsága járul: megfigyelésének nagy pontossága. E két adománya: tárgyilagos szemlélődése és részletes megfigyelése mintegy főtengelye költészetének, ezeken fordul meg egész tehetsége. A nagy szabatosság, pontosság a külvilág visszaadásában, meg Arany józansága és értelmessége — mely már faji vonás — adja meg költészetének ama bizonyos realismust, mely a valóságnak sohasem nyers, de mindig részleteiben is megkapóan hű feltüntetésében rejlik. Arany virágaira mindig tapad egy kis gyökérszáli termőföld is. Ha a contemplatióhoz nem járul a reális világnak oly erős érzéke és megfigyelése, mint Aranynál, akkor bizonyos egyéni, eszményi contemplatio származik, aminőt pl. Kölcseynél vagy Eötvös *Kartausi*-jában találunk, kiknél a külvilág sajátos, a valódi körvonalakat elrejtő eszményi ködbe burkolózik.

Arany költői főtendentiája tehát elsősorban a nemzetire és a múltra irányul. Ebben az irányban érvényesül majd tárgyilagos, a részletekbe ható szemlélő természete is. Ezenkívül azonban az időbeli és helyi körülmények még a népiesnek hajlamát fejlesztik benne. Amint ez a lángeszű parasztfiú a világba lép, mindent megtanul, amit magasabb sphaerában tanulhatni, de tudja mindazt is, amit csak a nép fia tudhat. Első társas érintkezése, első olvasmányai a néphez vezetik. Származásának be-

folyását még növelte korának demokratikus hajlama. Nálunk a harmincas meg a negyvenes években az országgyűlés és a közvélemény, élénkebben mint valaha, foglalkozott a jobbágyok sorsával, a szinpadon pedig ebben a korban tűnik fel a paraszt, ki mindeddig episod- vagy komikus alak volt, mint hős a Szigligeti szinműveiben. Miután a XVIII. század közepén Percy skót püspök népies gyüjteménye és a nagy kezdeményezőnek, Herdernek iratai a népköltés felé terelik a figyelmet, irodalmunkban nőttön-növekedő tendencia volt a népköltészet utánzása. Az úttörő az íróasztal költészetétől a puszta és az erdő felé Pálóczi Horváth Ádám volt: szerény tehetség, de szenvedélyes dalgyüjtő. Ő az első, ki tudatosan, irodalmi elvből utánozza a magyar népdalt.

Azután különösen Kisfaludy Károly üti meg egynehány dalában kisérletkép a már némikép divatos népdal hangját. Kölcsey, mint maga beszéli, egy-egy magyar népdalt vett mintául és utánozta érzelem-szkémáját, csakhogy addig szűrte-szűrte a a népdalt, míg végre elpárolgott a népies szesze és csak Kölcsey borongós szentimentalismusa maradt meg mint csapadék. Élénkebb és természetesebb a népies hang Czuczornál; csakhogy ő inkább a népdal külsőségeit kapta fel, szerkezetének szépségeit, indulatának erejét nem igen tanulta el. Vörösmarty is inkább csak genre-képeiben él a nép nyelvével; magas szárnyalású páthosza nem közvetlen a néptől veszi erejét és zamatját.

A harmincas és negyvenes évek eme kisérleteivel párhuzamosan Németországban is iparkodnak az üde, egyszerű népies stilust a műköltészetbe átül-

tetni. E kisérletek közt különösen Heine „Buch der Lieder"-je hódította meg rohamosan a közönséget.

Amint Arany belső hajlamai és kora áramaitól hajtva a népies költészet felé fordul, iránya összeesik leggeniálisabb kortársának: Petőfinek pályájával.

Petőfi és Arany a magyar költészetet a népköltészetből ifjították meg. Mindkettőjük legfogékonyabb életkorukat a vidéken töltötte és ott nem szorulva a műköltészet vízvezetékére, a népdal üde forrásából ivott.

Jelentőségük épp abban rejlik, hogy a magyar népköltészetet, minden nemes sajátságával, tulajdon tehetségükhöz alkalmazva, a műköltészet legmagasabb sphaerájába emelték. A műköltészet rózsafáját a népköltészet vadvirág-tőkéjébe oltották. A magyar költészet e részben ugyanazon fejlődésen megy át, mint a mult századbeli német. Amit ott Goethe Herder ösztönzésére visz véghez: hogy a műdalba a népies egyszerűséget, őszinteséget és élénkséget viszi be, azt először Petőfi, utána meg Arany önkénytelenül míveli, midőn műköltészetünket a népköltészet és a népnyelv szépségeivel gazdagítják. Csakhogy Arany meg Petőfi egyéniségükhöz képest mástmást tanulnak a néptől. Petőfi mint lyrikus átveszi a népdal szerkezetével a népdal közvetlenségét és tüzét, Arany mint epikus a népies hangon, az események naiv-bájos megvilágításán kívül leginkább a nép nyelvének kincseit alkalmazza: az addig irodalmilag fel nem használt szólásmódokat, gazdag fordulatokat, sokféle árnyalatokat. Petőfi tehát inkább a népnek költői eljárását, Arany pedig nyelvét és hangját nemesíti. Petőfi műveiből látjuk, hogyan érez a magyar nép, Aranyéiból, hogyan cselekszik.

A népnek és Petőfinek költészete fő jellemvonásaiban édes rokonok: a közvetlenség az, ami mindkettőt oly vonzóvá teszi. A lyrai költemények közvetlensége abban az egyszerűségben, abban az őszinteségben és élénkségben rejlik, amellyel a költő megszólal. Ez a közvetlenség, melyben megvan a naiv természetesség bája és a művész elragadó tüze, ez az, ami Petőfit legkedveltebb költőnkké teszi. Petőfi egyáltalában azon természetekből való, kik egy rohamra megnyerik szívünket. Ki állhatna ellent ennek a tűznek, ennek a szeretetreméltóságnak?

A közvetlenség mellett megvan a Petőfi lyrájában a magyar népdal szerkezete is. A magyar népdal egy-egy képet, vagy ha csak futólag is, egy-egy jelenetet szeret feltüntetni, mely már eleve külsőleg is megérzékíti azt az érzelmet, melyet ki akar fejezni az illető költemény: tehát nemcsak constatál érzelmeket, hanem megélénkíti, mintegy futólagos genreképet, jelenetet állít elénk. Ami ekkép a magyar népdalban, mint csíra található, az Petőfinél művészi eljárássá: az érzelmek megjelenítésévé, mintegy dramatisálásává fejlődött.

Arany ellenben a compositio művészetét nagy műköltőknél tanulja, csak a ballada csapongó, lobogós megvilágításában követi a népköltészetet. De a magyar nép elbeszélő stílusa, nyelvének ereje, syntaxisának nem is sejtett árnyékló gazdagsága, mindez csak az ő költészetében nyilvánul teljes szépségében és meglepő változatosságában. A népnyelv eredeti zamatjával azután feltünnek költészetében azok is, kik e nyelvet beszélik: a magyar nép sokféle typusa teljes eredetiségükben.

Aranyt és Petőfit az életben is eszményi barátság kötötte össze, mint Boccaciót és Petrarkát,

Goethet és Schillert. De ez a szoros baráti viszony csak még erősebben tünteti föl a két költő természetének különbségét. Petőfi exaltált, nem ritkán szónoki költő: minden költeménye úgyszólva lelkének egy-egy robbanása. Aranyban ellenben nyugodtan, hosszasan nőnek a költői művek. Petőfi nem tanulhatta volna el Arany higgadt műgondját, ez pedig nem érhette el Petőfi közvetlenségét. Aranyt belső nyugalma még érzelmei rohamában se hagyja el, Petőfi nagyon is könnyen nekihevül; képzelete tüstént csak úgy önti lávapatakjait, melynek lángoló hullámai ragyogva, sisteregve, füstölögve borítják el a költői láthatárt. Petőfi költeményeiből valami zajongás hallik ki, költészete tartózkodás nélkül megszólít bennünket; Aranyt bizonyos szerény csendesség veszi körül, nem nekünk, hanem önmagának költ. Arany kétségtelen nagyobb stílista és nagyobb jellemző: nyelve jóval gazdagabb, köre tágabb; szerkezete művészibb, phantasiájában nagyobb a szabatosság, hangjában több a változatosság; Petőfi ellenben tüzével, lyrai lendülete- és közvetlenségével, végre természetérzékével vívja ki a pálmát. A természetről bizalmasabban beszél, mint Arany. A természet átszellemítésében Petőfi páratlan. Többet is tud róla másnál. Oly szemmel nézi, mint kedvesét. Arany festi, Petőfi meg átérzi minden levél hullását, minden fűszál ingását. A gólya barátja, a felhők lelkének rokonai, csak halkan nyomja ajkát kedvese ajkára, hogy fel ne keltse a szendergő természetet. „A természet és én, — írja Kerényinek, — mi csodálatosan értjük egymást s azért vagyunk olyan jó barátok. Én értem a patak csörgését, a folyam zúgását, a szellő susogását és a fergeteg üvöltését... megtanított rá a világ mysteriumának grammatikája: a költészet!".

II.

A hely, ahol születtünk, a környék, melyben nevekedtünk, életünk végzetéhez tartozik. Ilyen volt Aranyra nézve Nagy-Szalonta, a város, ahol nevekedett, a hová öregségében mindig visszavágyódott.

Az epikus érzék a múlton alapul: Arany is a hagyományra, a mondai hitelre építi epikus műveit. Arany a magyar népnek faji sajátságait átvitte a költészetbe; a magyar népnek azonban rendszerint nincs kiváló érzéke a múlt, a hagyomány iránt: a magyar városokban nem igen találkozunk a múlt külső jeleivel. Mi magyarázza Aranynak ezt a történeti fogékonyságát, mely különben hiányzik a magyar népből? Röviden felelhetünk: Nagy-Szalonta.

Nagy-Szalonta külsőleg elüt a legtöbb typikus magyar várostól abban, hogy van történeti épülete, a régmult egy kimagasló emléke: a Csonka torony, annak a Toldi-féle várnak maradványa, melyet 1620 körül a szalontai vitéz hajdúk építettek. Ebben mintegy megtestesült a hajdúk kora; e torony, melyhez a múlt oly sok emléke fűződik, nem is engedi feledésbe sülyedni a szalontai hajdúkat. E mondákkal tartották a szalontai gyermekeket; Arany is már mint gyermek hallotta regélni e hagyományokat, melyekkel tele volt a város. Szalonta múltja nem is maradt *tabula rasa*, hanem a szóhagyomány révén megelevenült előtte.

Ehhez járult még egy más körülmény is:

Szalonta volt a pörökben oly gazdag Magyarország legpörösebb városa. Ezek a pörök is nagyobb részt a múltba vezették a lakosság gondolatait. Voltak egyes családoknak, de voltak az egész községnek is pörei; volt száz-, sőt kétszázéves pör, mely

az egész község érdekeit érintette és az egész községet izgalomban tartotta.

Volt jog-gyökösségi per, dézsmaper, összeegyeztetési per, indébindé-per *(indebite)*, ezüstper, skaláris-per, só-per, homagialis-per, hosszúfuvar-per, pálinkafőző-kisüstös-per, görögboltos-per, szárazmalom-per, legelő-per, elrettent regálebérlőper.

Szalonta lakossága különben is a XVII-ik század eleje óta két pártra szakadt: a hajdúcsaládok pártjára és későbbi jövevényekére, kik szintén a múltból merítették viszálykodásuk okait.

Az Arany-családnak is volt ilyen hagyományos pöre, mely fölemésztette vagyonát: nemességét akarta elismertetni. Az Arany-család nem való ama 300 kiváltságos hajdúcsaládból, melyeket Bocskay a török- és tatárdúlta Nagy-Szalontára telepített; de mindamellett folyton a hajdúkkal tartott. Neki is volt nemes-levele I. Rákóczy György erdélyi fejedelemtől, csakhogy ezt a levelet nem tudták a kormánynyal elismertetni. A XVIII. század közepén Mária Terézia eltörülte a hajdúszabadságot; a hajdú ősöknek címén tehát nem élvezhetett az Arany-család nemesi jogokat. Saját családi nemessége érdekében 1778-ban nemesség-vitató pert indított a család, mely rendkívül hosszúra nyúlt: három izben megnyerték, míg végre negyedizben végleg elveszítették. Arany János édesapja még fia születése után is utánajárt e nemességnek Erdélyben a királyi táblánál, de mind hiába. Nagyszalontán különben is napirenden voltak az ehhez hasonló pörök.*

* Arany János önéletrajzában ezt mondja: „Édes apám irástudó parasztember volt". E kifejezés nem épen származására, hanem néprajzilag értve szülei életmódjára és helyzetére nézve, találó. A forradalmat megelőző és követő demo-

E hajdú-emlékek, a mondák, a községnek és az egyes családoknak pörei mindmegannyi szálak voltak, melyek a múltba vezették a serdülő Arany képzeletét és hozzájárultak epikus neveléséhez.

III.

Ifjúkori benyomásai éppúgy, mint contemplativ hajlama és nemzeti iránya, a múlt felé irányítják Arany képzeletét. Ennek az irányításnak köszönjük epikus költeményeit. A múlt, nemzeti szempontból szemlélve — íme a nagy epos főtárgya. Nyugodt, biztos szemlélet a részletek szerető ápolásával — íme az epos modora.

Arany azonban nemcsak természeténél fogva epikus, hanem művészi öntudatból is. Mindig nagy megfontolással és műgonddal dolgozik. Lyrája is úgy keletkezik, hogy forró érzelmei öntudatának hidegségében mintegy megjegecesednek. Ennek az öntudatosságnak külső jele, hogy műveit maga szereti magyarázni; hol elő-, hol utószóval, hol jegyzetekkel, hol szótárral. Mindenről, amit ír, elvontan, a művészet törvényei szerint is számot tud adni, úgy mint Goethe, ki egyszersmind korának legnagyobb aesthetikusa.

kratikus hajlamú években különben is divatban volt a paraszt. Ez azóta alaposan megváltozott. Német- és Franciaországban a parasztnak eme cultusa újabban is nyilatkozik. Az új Németország két legnagyobb szelleme: Bismarck és Moltke szerették magukat parasztoknak nevezni. Langheim híres könyve (Rembrandt mint nevelő) az alnémet paraszt typusát állítja eszményképp gyanánt a mai német nemzedék elé, Zola pedig a francia parasztról várja hazája újraszületését. (*La débacle*).

Ez a tudatosság mutatkozik mindenekelőtt költői stílusában, melynek gazdagsága, változatossága valóban bámulatos. Ahány epos, annyi hang. Minden nagyobb elbeszélő költeményének megvan a maga stílusa, mely nem mesterkélt, nem affektált, hanem az illető tárgynak és hangulatnak természetes kifejezése. Arany műveiben a költői éghajlat minden övét bejárjuk és mindenütt más-más költői növényzet lep meg bennünket. *Toldi* első része — mintegy Toldi Miklós reggele — hangja és hőse szerint népies, *Toldi estéje* humoros epos. *Toldi szerelme* újkori művészi technikával és lélektani elemzéssel keresztülvitt reconstructiója a középkori romantikus eposnak. Mind a három mű személyei nagy plastikai erővel és éles körvonalakkal vannak rajzolva, de a megvilágítás és a festői hatás másmás. Toldi ifjúságában a nap égetve, de ragyogóan delel. *Toldi szerelmé*ben a romantikus éj holdvilágos varázsa dereng, míg *Toldi estéjé*t a késő ősz hanyatló napja sejtelmes magiával világítja meg. *Az elveszett alkotmány* megint kicsapongó parodistikus epos, melyben Vörösmarty fellengős nyelve mintegy önmaga ellen fordul. *Bolond Istók* hangja humoros, csakhogy humora nem tárgyilagos, mint *Toldi estéjé*ben, hanem alanyi. *Buda halálá*nak zománca a régi nemzeti eposok ódon patinájával van befutva. Előadásmódja középkori színezetű, mint egy ősi krónikáé, de a költő művészi szempontja modern. A mélyreható, elemző jellemzés összeforr benne a primitiv népek őseredeti költői felfogásával. Arany ebben az eposban, ha szabad magam úgy kifejeznem, egy XIX. századbeli kortársa Attilának.

Ahány tárgy, annyi hang van lantján. Az érzelmeknek minő gazdagsága, a művésznek minő fogé-

konysága, a költői formáknak mily teljes uralma nyilvánul ezekben a stílusváltozatokban! Mily sok lelkesedés, pátosz, humor, naivság, gúny volt felkincselve ebben a lélekben, hogy ily pazar könnyűséggel tudta művészileg alkalmazni!

Azonban minden fényes sajátság maga mellé veti árnyékát is: minden erénynek megvannak a maga hibái. Valamint a közéletben is látjuk, hogy a gyöngédség rendesen bizonyos gyengeséget von maga után, az energia kíméletlenséget, az idealismus életrevalótlanságot: úgy észrevehetjük Aranyban, hogy nagy öntudatossága, a contemplatio művészi nyugalma sajátos hiányokkal jár. Aki oly higgadt műértelemmel válogat az eposi stilusokban, annyira latolgatja, meg tanulmányozza költeményei szerkezetét, annyira meghányja veti a jellemzést, az csak hamar kockáztatja közvetlenségét. Megesik Aranyon, hogy a feflektálás erőt vesz rajta és képzeletének biztonsága, szemlélődésének nyugodtsága teljesen kiábrándítja. A láthatár egyre tisztul, ellapul és egyszerre csak a köznapi próza szántóföldén termünk. Vagy megesik rajta,hogy nem az ihlet hevében alkotja az egyik vagy másik kifejezést, hanem addig fúrja-faragja, csiszolja, míg mesterkélt fordulat válik belőle.

Amint láttuk, Aranyban a fajöröklés, a korhatások és contemplativ természete egyaránt közreműködnek, hogy a múlt felé forduljon, hogy nemzeti és népies epikussá legyen. Nyugodt szemlélődése maga után vonja a tárgyilagosságot és a higgadtságot, melynek érett gyümölcse nagy öntudatossága. Egyéniségének gyökereit azonban még mélyebben is megtaláljuk műveiben. Életének körülményei és viszontagságai belefonódnak ama motivumokba is, melyekből költészete szálait szövi. A nemzeti irányú

epikus — aminőnek Aranyt megismertük — azt fogja találni, hogy történelmünk, melyből tárgyait meríti, folytonos harca a magyar szellemnek az idegen ellen: a szomszédokkal való harc a létért, legyen ez a szomszéd akár a besenyő, akár a kún, akár a török vagy német. Aranynak annál nagyobb érzéke volt ily tárgyak iránt, mivel ő maga is oly korban élt, melynek főtörekvése szintén küzdelem volt az idegen absolutismus és centralismus ellen. Nem csoda, hogy műveiben a magyar és az idegen küzdelmét találjuk főthemául. Toldi ifjúságában a cseh Mikola, férfikorában a prágaiak és nápolyiak ellen, aggkorában az olasz befolyás ellen harcol. Még halála előtt nehány órával megöli a magyar országcímert gúnyoló olasz lovagot. *Buda halálá*ban mind készül arra a nagy, végső, irtózatos küzdelemre, melyet hunok és németek lesznek megvívandók. A *Nagyidai cigányok* a magyarok és az osztrákok küzdelmét állítja elénk rikító eltorzításban. Hunok és gótok harcolnak *Keveházá*ban, magyarok törökök ellen *Török Bálint*ban, *Szondi*ban, *Rozgonyiné*ban és *Losonczi* krónikás énekében. A magyaroknak csehekkel való ellenségeskedését tüntetik fel *V. László* és az *Egri leányok* című balladák. Magyar és kún áll szemben *Szent László*ban, az *Edua*-töredékben, magyar meg osztrák a *Betyár*ban. Tatárok és magyarok csatáit akarta rajzolni az *Utolsó magyar* és *Öldöklő angyal* című elbeszélő költemény. Lyráján is megérzik ezen irány visszahatása: forradalmi dalaiban az osztrákok ellen izgat; egy aggkori költeményében: a *Kosmopolitikai költészet*ben a magyar költészet külföldieskedő irányai ellen fordul: magyar költő ne keressen hatást és ihletet idegen földön.

Van Aranynál e nemzeti alap-problemán kívül egy lélektani is, mely műveiben vissza-visszatér: az első alap-problema, amint láttuk, nemzetének sorsát, a második a lélektani egyéni sorsát tükrözi vissza.

Arany nagyobb műveinek t. i. mély alapja van: mindegyik egy-egy erkölcsi válság rajza. Egy hiba elkövetése és a bűnhődés, — a vele járó fájdalmas tépelődéssel, indulatos rohamokkal, kiengesztelő vagy tragikus véggel — ez Arany erkölcsi főthemája, alaptüneménye. Hősei erős megpróbáltatáson mennek át és vagy felküzdik magukat, jóvá tevén nemes szívük tévedését, vagy megtörnek a lelkiismeret lázában bűnük iszonyú súlya alatt. Az ifjú Toldi, ki, miután gyilkosságba esett, a királyhoz megy Budára, hogy jóvá tehesse bűnét; Toldi, a lovag, ki tolvajharcban másnak szerzi meg Piroskát, amiért aztán bolyong, szenved és vezekel; Imre gazda, ki a börtönben lelki erőt szerez a becsületes munkára; a bolyongó Bolond Istók; az indulatától elragadott Nagy Lajos (*Toldi szerelmé*ben), a nővé visszafejlődött Murányi Vénusz; a Betyár, ki mint vitéz honvéd elfelejteti régi bűnös életét — mindannyian az erkölcsi megpróbáltatás tüzében tisztulnak. Balladáinak hősei ellenben bűnük tudatában tragikusan elvesznek.

Többször ismétlődik Arany költészetében a bolyongás motivuma is: legszebben tán az első *Toldi*ban, midőn Miklós szolga megöletése után „mint hímszarvas, kit vadász sérte nyíllal", a nádasban bújdosik.

Mindezek a szálak Arany egyéni tapasztalataihoz vezetnek. Aranynak — kiben mindig nagy volt a hajlam belső küzdelmekre, lelki tépelődésekre — szintén megvolt a maga nagy erkölcsi válsága és a maga földönfutó bolyongása, midőn mint 19 éves

ifjú, szakítva egész addigi életével, kezében a vándorszínész koldusbotja, bejárja a vidéket Debreczentől Máramarosig és aztán keserűen kiábrándulva, erős lelki küzdelem után, szívében bánat meg szégyen, nagy pusztákon és sűrű erdőkön át hazatér és megbocsátható tévedése után új életet kezdve lassan felküzdi magát. Ennek a vándoréletnek a visszhangja legélénkebben érzik meg *Toldi*n. Innen van e költemény sajátos zamatja, mely úgy hat reánk, mint a vadméz íze. A gyilkosságba esett Toldi bújdosik az éren meg a nádon: „Uramfia! — kiált fel a költő. Nincsen hő lelkének hová fordulnia!" Erkölcsi forrongásában búcsút mond eddigi életének és új jövő elé megy a nagy Alföldön át Budára:

Ki volt útitársa a kietlen pusztán?
A nap ment utána, a kék egen úszván!

A fővárosba érkezve, Toldi óhajtása szerint kitünteti magát és elfelejteti fiatalkori hibáját. Nem symbolikus-e mindez Aranyra nézve is?

IV.

Az a realistikus contemplatio, mely, mint láttuk, Arany főjellemvonását képezi, átviszi a költészetbe a mindennapi élet részleteit is, melyeket nem hiába figyelt meg oly nagy pontossággal. Semmi sincs, ami Arany realis érzékével ellentétesebb volna, mint a magas kothurnus, tárgyának elvont pathetikus felfogása. Arany eposaiban megközelíti hőseit, úgy tekinti őket, mintha meghitt társuk volna, nem pedig úgy, mint valami távolról bámuló. Az eposírók külsőleges, nagyoló felfogásával szemben költői eljárása családiasan megközelítő, az egyéni életbe

behatoló. Ez az, amit Arany alakításaiban intimitásnak szeretnék elnevezni és ami költészetének egyik főbája. Aranynak mindig nagy hajlama volt az egyszerű viszonyok, az idyllikus családi élet iránt.* Ezt átviszi eposaiba is. Az epos múzsája szeret különben, mint a sas meg keselyű harcmezők felett lebegni. Az Arany múzsája nem. Vegyük pl. azt az eposát, mely tárgyánál fogva leginkább kedvezne állami actiók, háborúk és tömegmozgalmak rajzának: *Buda halálát*. Ez sem hadi epos; a költemény jó részében a hún mult hősies alakjait, úgyszólva a családi életre redukálva. szinte idylli képekben látjuk magunk előtt. Bizalmas módon közeledünk a személyekhez és aki különben csak a csaták felhői közt mint félelmetes, néppusztító Isten ostora rémít, annak most megnyílik legbenső sátora és ott látjuk a világ jövendő urát úrnőjének, hódító Hildának karjaiban; látjuk Isten kardját, mellyel Attila majd iszonyatos haragjában egész városokat tövéből lecsap, amint kis fia játszik vele, pajkosan nevetve, gyenge derekára fűzi és csörömpölve maga után vonja. Oly érzés fog el *Buda halála* olvasásánál, mintha a Jornandes mesélte kétségbeesett irtóháborúk után ránylitunk Priscus útirajzára: Attila nagy gondolataiba merülve, egyszerű köntösben, puszta fakereveten nyugszik szemünk előtt, míg a teremben távolabb a világhódítónak messze nyugatról és keletről érkezett vendégei mulatnak, bújdosó serlegek csengenek, hősi dalok hangzanak és legkedveltebb fia: Irnak (apja bizal-

* Vágyait az *Epilogus* következőkép összegezi:

Csöndes fészket zöld lomb árnyán,
Hova múzsám el-elvárnám,
Mely sajátom:
Benne én és kis családom.

mának és a világnak örököse), kigyúlt arccal, lesütött szemmel félénken lép Attilához, ki őt futó mosollyal ajkán, gyöngéden arcon legyinti.

Nagy Lajos korának leghatalmasabb uralkodója volt. Arany e részben is jellemzi, de nem felejti el a bizalomkeltő, szeretetreméltó embert benne.:

Szeme barátságos tűz módjára lángol,
Mely körül édesden megtanyáz a vándor.

Arany eposaiban van valami Raffael bizalmas festői felfogásából: a bizanci festők megközelíthetetlen merev szentjei elhagyják Raffaelnál arany mozaik hátterüket, elejtik gyémántos koronájukat és leszállnak hozzánk, szegény földi lakókhoz, hogy velünk együtt éljenek, mulassanak, meg búsuljanak: íme, felénk mosolyog a magas fűben a gyermek Krisztus, a világ majdani megváltója; játszik, futkos, enyeleg, simogatja naiv szeretettel a kis verebet, melyet játszótársa: János feléje tart, míg Mária, az anya boldog mosolyával nézi.

Ez az intimitás, bizalmasság jelentkezik Arany párbeszédeiben is:

Fogadj' Isten húgomasszony
Itt az ütközetben. —

mondja Zsigmond király Rozgonyinénak. Enyelegve hozzáteszi: „Nyilat ugyan, amint látom, hoztál szép szemedben", mire a szép asszony pajkos iróniával az akkor újdivatú puskaporra és Zsigmond életkorára célozva, így felel: „Nem oly divat már ma, nyíllal lőni, mint felséged fiatal korába!" Mily jóízűen, szívesen beszélnek Arany személyei, mint idegenek is egymással, midőn először találkoznak! Nagy Lajos szegényes utas képében Rozgonyi

Piroska elé lép: „Szabad-e itatnom? Felelt a leányzó: Ugyan hogyne volna? Szegény ember! hanem hová megyen már ma? Jobb bizony, ha nálunk megpihen kegyelmed".

V.

Arany lyrája az epikus Aranyra vall. A költő természete annyira szemlélő, hogy lyrai költeményeiben nem a perc villanyos elragadtatását, nem a jövőre irányuló óhajtásait, hanem a jelen lenyűgöző akadályait, idegválságainak kínos lehangoltságát és a múltra való méla visszatekintéseit adja elő. Innen van, hogy lyrájának főtulajdonsága a panaszos hang. Csak kevés lyrai költeménye akad, amely reményt, a jövőbe vetett bizalmat fejez ki. Ez a vérmes felfogás ellenkeznék azzal a nyugodt contemplatióval, mellyel Arany a realis életet, mint megtörténtet tekinti. „Vigaszért hő lelkem a *multakba* fordul", mondja jellemzően önmagáról, míg ellenben Petőfi a jelenhez folyamodik:

Te állj, te állj elöttem.
Barátságos *jelen!*
Jóízüen merengek
Mosolygó képeden! *(Hideg, hideg van ...)*

A dal könnyűségét hiába keresnők Aranyban. Mély gondolatai, a szerkezet művészies öntudattal való gondozása, a mélabú bizonyos nehézkessége nem kedveznek a könnyű lyrai szökellésnek.

Arany lyrájának ezen contemplativ, hogy úgy mondjam: epikus jellege igen szembetűnő, ha összevetjük Petőfivel, ki csupa lyra. Van Aranynak meg Petőfinek néhány költeménye, hol véletlenül egyező ihlettől vezetve ugyanazt a tárgyat éneklik meg, de mindegyik a maga módja szerint.

Arany is, Petőfi is párhuzamba állítja Homer meg Ossian ellentétes költői géniusát: de mily jellemző a különbség! Arany Homernél a görög hőskor társadalmi életét magasztalja, Petőfi mint lyrikus a homeri szerelmet.

Egy másik költeményük tárgya az Alföld legtypikusabb madara, a gólya. Arany *A rab gólya* című költeményében tárgyilagosabb, nem szól önmagáról, mintegy a gólya balladáját írja le: Petőfi, genreképies költeményében *(A gólya)* folyton belevegyíti egyéniségét és érzelmeit. Petőfi a gólyában lyrai hévvel régi pajtását, érzelmeinek társát üdvözli: Arany rendkívüli gyöngédséggel beéli magát a gólya lelkébe és kifejezi panaszait.

Szintén közös tárgya a két költőnek a szalontai csonka torony, melyet Petőfi 1847-ben, midőn Aranynál volt látogatóban, megénekelt és le is rajzolt. Arany pedig három évvel később azokkal a sok és meglepően szabatos részletekkel írt le, melyek költészetét egyáltalán jellemzik.* Mindkettő néhány vonással elénk állítja a tornyot, Arany azonban egészen tárgyilagos marad, míg Petőfi beleviszi a leírásba saját vágyait és azt látja a torony történetében, amit a jövőben óhajt: szabadságharcot. Arany szereti lyrájában is mintegy epikus nyugalommal részletesen leírni, mit érzett ő, minő változásokon ment át lelke a multban. Arany lyrája visszapillantás a múltra, Petőfi költészete maga az exaltált jelen.

De még más tekintetben is láthatjuk e két költői tehetség elütő, epikus és lyrikus irányát. Arany elkülöníti életét a költészettől: az élet rideg valóság,

* Arany: *Az ó torony* (1850). Petőfi: *A csonka torony*. Petőfi rajzának másolata megjelent Arany *Hátrahagyott Iratai*-ban.

a költészet a távolból merített vigasztalása. Petőfi a lyrikus módjára átviszi életét a költészetbe: nem különíti el a valót a költészettől, hanem megaranyozza képzeletének sugaraival.

Ha rányitunk Arany lyrai költeményeire, mindjárt az első, a *Télben* című megérezzük ezt a különbséget. A költő a tavaszról álmodik s képzeletében a viruló természet minden bája feltűnik. Künn azonban vad fergeteg havaz, szárnya csapdossa a házat és felriasztja a költőt álmából. „Hagyjuk e zord képet, — végzi Arany költeményét — hisz ez a *való,* ez sivatag életem: deríts szép álmokat örökzöld tavaszról, oh költészet nekem." Petőfi ellenben egy költeményében *(Minek nevezzelek)* bevallja, hogy a ragyogó valóság megszégyeníti legvakmerőbb reményeit.

Arany szenvedélye nem annyira heves, mint átható. Kivétel e részben csak forradalmi lyrája, melynek hangja erőltetett, vad és általán nem illik Arany csendes, méla egyéniségéhez. Szentimentalitást épp oly kevéssé találunk Aranyban, mint retorikát. Gyakran borús, méla, sőt pessimistikus: érzi az élet mulandóságát, a világ hiúságát, amit Salamon király óta a legnagyobb szellemek szóban, színben, kőben, zenei hangokban kifejeztek, de sohasem szentimentalis. A szentimentalismus t. i. másokra akar hatni, könnyeket facsarni vagy legalább részvétet ébreszteni, míg a mélabú nem irányzatos és elég önmagának.

A szerkezet Arany lyrai költeményeiben nem oly népies, mint pl. balladáiban, de mindamellett szereti utánozni a magyar népdal kezdő szerkezetét: a bevezető akkord egy természeti vagy általá-

ban külvilági jelenség, melyhez azután a költeménynek (látszólag vele össze nem függő) voltaképeni kezdete csatlakozik. A magyar népdalnak ez a symbolismusa megvan a *Zács Klára* kezdetén: „Királyasszony kertje kivirúlt hajnalra: fehér rózsa, piros rózsa... szőke leány, barna".

Ilyen népdalszerű akkord van a walesi bárd dalában is: „Ah lágyan kél az esti szél Milford-öböl felé; Szüzek siralma, özvegyek panasza nyög belé". Hasonló népies átmenet van a *Kertben* című költemény elején:

Kertészkedem mélán, nyugottan,
Gyümölcsfáim közt bibelek;
Hozzám a tiszta kék magasból
Egyes daruszó tévelyeg;
Felém a kert gyepüin által
Egy gerlice búgása hat:
Magános gerle a szomszédban —
S ifjú nő szemfödél alatt.

Arany mindegyik költői termékének fősajátsága: egysége. A formának, a ritmusnak, a tárgynak, a népies kifejezéseknek, a hangulatnak egyöntetűsége. Minden rész, minden sajátság odaillik a többi részhez, a többi sajátsághoz, mint az élő organismusban a tüdő odaillik a szívhez, ez megint az ütőerekhez és izomzathoz és így tovább.

Minden lyrai költeményének alapja a zene: a zenei hangulat és dallam. Ehhez hozzásímul a tárgy: dallam és tárgy egyeznek, megfelelnek egymásnak. A tárgynak (akár szomorú érzés, akár víg esemény) ismét megfelel (mint a gerinc az állati testnek) a compositio. A compositio, dallam, tárgy, hangulat azután teljesen egyezik a képies kife-

jezésekkel, mert ezek mind egymásból nőttek ki, összeforrva születtek. Ebből származik Arany költeményeinek szerves volta, költeményeinek belső élete. Tekintsünk meg bármily szerves lényt. Meggyőződhetünk, hogy minden organismus — minden fűszál, minden lepke, bogár — tökéletes remekmű. Ha nagyítóüveggel nézzük, csak fokozódik bámulatunk. A részek együttes életműködésre szánt egészet alkotnak: minden rész megfelel a másiknak, mindegyik a másikat teszi fel, működésük egymásba vág és egymástól függ. Ez a kölcsönös együttműködés alapja annak, ami tán a legtitkosabb dolog a teremtésben, a titkok titka: az életnek, mely az organismusok fősajátsága. Ilyen szerves élete, a részeknek ilyen egymást feltételező, egybekapcsolt működése van Arany minden lyrai költeményének és minden balladájának is.

Arany lyrájának hangulata — valamint a Vörösmartyé és Petőfié is — talál kora hangulatához. Vörösmarty a vérmes remények és borongós fájdalmak embere. Korában a fény meg az árnyék küzd egymással: Széchenyi buzdításai küzdenek a hazafiúi kétségbeeséssel, mely Magyarország sorsát már Lengyelországéval azonosította. A legpraegnansabb kifejezése ezen kettős hangulatnak a *Szózat*, hol Magyarország felvirágzása mereven szembe van állítva a nemzet nagy sírjával, melyet Európa népei könnyezve állnak körül. Petőfi a 40-es évek exaltatiójának költője. Arany lyrai költészetének hangulatos háttere az 50-es évek reactiója, tehetetlenségre kárhoztatott, elnyomatásukban szomorúan visszapillantó kortársaival.

VI.

Ezek ama tehetségek, melyek Arany költészetében működésben vannak. Vizsgáljuk tehetsége után nézeteit: azt, hogy minő véleményt alkotott magának Arany az életről, a természetről és a költészetről, melyek elvontan is elmélkedésének főtárgyai voltak.

Föleszmélve csakhamar magunk előtt látjuk az élet sphinxét. Mit gondoljunk arról a létről, melyet nem kívántunk és mit a nemlétről, melyet nem ismerünk? Az emberek nagy többsége nem töpreng az életen, hanem inkább leéli; a gondolkozó, a költő, a mélabús azonban előszeretettel járatja gondolatait a lét rejtelmes problemáin. Mi az élet? Álom, mondja a költői hajlamú. Szomorú szükségesség, feleli a realista. Kellemes, habár rövid séta a valóságon át — az optimista szerint. Nem, ellenzi a pessimista, az élet üzlet, mely ki nem fizeti magát. Nagy balekfogás, mondja a cynikus; előkészület egy jobblétre, — a vallásos.

Mit mond Arany?

Bölcsészeti általánosságban erről semmit. A magyar költészetben Kölcseyt és Madáchot kivéve, nem találunk általános elvont fejtegetéseket az életről; de Arany epikus személyei és lyrai költeményei megszólalnak ez iránt is. Az élet Arany szerint, alkalom kötelességünk teljesítésére. Boldogságot nem — mert az hiába volna — csak megelégedést keressünk. A megelégedést pedig nem a nagy va-

gyon vagy a hírnév, hanem a tiszta szív, a szerény vágy és gyümölcsöző munka adja meg.

Egyszerű dal, egyszerű szív s lélek,
Sorsosi az avatag fedélnek! —
Földi ember kevéssel beéri,
Vágyait ha kevesebbre méri.

Az ember vezére, jutalmazója és büntetője a lelkiismeret. A lelkiismeret áll boszút a bűnért, mint kérlelhetetlen bíró.

Szivünk Arany szerint egy nagy oceán: hol felzajong, hol békésen leapad. A bú fogékonyabbá tesz az öröm iránt. Középutat kell találni vágyaink és a valóság közt, szerénynek kell lennünk, meg kell alkudni az élettel. A képzelet gyakran még nagyítja bajainkat, de a képzelet vigasztal is, midőn a remény alakjában jelenik meg. A nélkülözés szomorú, de legalább az a haszna van, hogy elmúlta után fokozza az élvezetet. Szerénység, munka, kötelességtudás, fogékonyság minden iránt, amit az élet, a család, a művészet meg tudomány ad — a jót, a szépet, az igazat keresni, ha nem is találni: ez legyen Arany életbölcsészete szerint vezércsillagunk.

Ilyen az emberi élet Arany szerint. Sajátos módon tükröződik lelkében a természet is.

Ha Arany természet-érzékét vizsgáljuk, azt hihetnők, hogy ő közelebb áll a természethez, mint más ember, annyira odasimul a külső világ az ő szelleméhez.

A magyar költészet általában természeti érzékével tűnik ki. Régi költészetünk jó részében ugyan még egy fűszál sem nő, egy madár sem dalol: az ember minden. De a magyar népdal már rég egy-egy természeti jelenségből indúl ki vagy ahhoz fűzi

érzelmeit. Balassa Bálint, a XVI. század egyetlen valódi költője, szereti és jelképesen megénekli a természetet. Nem feltünő tehát, hogy ezen természetérzék két legnagyobb költőnknél, Petőfinél meg Aranynál, olyannyira ki van fejlődve. Különben vannak városi és falusi költők, városi és vidéki phantasiák. Aranynak nagy előnye, hogy a vidéken lakott, hol mindig a természet közepett vagyunk, míg a városban csak akkor látjuk a csillagos eget, ha szinházból visszajövet türelmetlenül várunk a kapunyitásra, a növényzet pedig csak a séták kacér növényházi csoportjaiban van előttünk. Arany a földmíves fia künn élte gyerekkorát a szabadban. Innen van, hogy Arany egy jó ismerős biztosságával beszél a természetről.

Arany költészetében is többnyire szabad ég alatt vagyunk. A költőktől elbeszélt cselekvények egy része már természeténél fogva szobában, más része szabad ég alatt történik. Vannak azonban oly tárgyak is, melyek nincsenek valamely szinhelyhez kötve; a költőn áll azt meghatározni. Arany ilyenkor a szabadba szeret bennünket vezetni. Ő valóban a *plein air* költője. Talán nem véletlen, hogy szabad ég alatt az ős kertben áll Toldi Miklós sírkeresztje, mint a Piroskáé is a margitszigeti fűzek alatt, nem pedig középkori előkelő szokás szerint templomfalba beeresztve.

E részben jellemző Aranyra egy motivum visszatérése: személyei, nagyobb lelki felindulásban elhagyják a szobát és a szabadba lépnek. Piroska Toldi nevének említésénél úgy véli, szük a ház, alacsony padlása, azért kimegy a Tisza-lankásra, hogy teleszívja keblét fűszeres tavaszszal.

Ott lebeg előtte, vízben, égen, napban,
Bármi tárgyra néz is :Toldi képe abban;
Még szemét behunyva is foly az igézet,
Mintha ki valamit erősen megnézett.

Oh szív édes álma, ha nem álom volnál!
Perc, rövid múló perc, soha el nem múlnál!
Rózsa mindig nyílnál, el sem is virulnál!
Szerelem, szerelem, jaj be áldott volnál!

Ki a szabadba menekül Toldi is mindig nagy indulatrohamaiban, midőn György megsérti ép úgy, mint midőn Piroskát elveszti és a förgeteges éjbe kirohan, hogy zimankó járja meztelen mellét.

De még sokkal jelentősebb szerepe van Aranynál a természetnek: nemcsak színhelye, hanem vele összhangzó háttere az emberi cselekvésnek. A természet képébe saját lelke sugarai lövelnek bele. Így találjuk ezt Goethenél is. A természet tüneményeivel Goethe lelke is változik: az emelkedő nappal, holddal a lelke is kiderül, tisztul.* Aranynál is vannak völgyek, melyek megszólalnak, mint a Petőfi hegygyel beszélő völgye és vannak erdők, melyek megindúlnak, mint *Macbeth*ben a dunsinani. A déli szél süvölt és villámok cikáznak, midőn az esküszegő V. László lázas félálomban hánykódik. Ködbe vész a nap sugára, vak homály ül bércen, völgyön, amint Bor vitéz örökre búcsúzik mátkájától. Szilaj szél zuhog, eső kopog, midőn László meggyilkolása előtt kedvesét, az egri leányt meglátogatja. A *Tengeri hántás*ban az elbeszélés minden mozzanatát a természet egy-egy symbolikus jelensége szakítja félbe. Ami éjjel a nagy pusztán feltűnik, mozog,

* *An den Mond:* Füllest wieder Busch und Tal still mit Nebelglanz. *Lösest* endlich auch einmal meine Seele ganz.

hangzik az a balladában titokzatosan és sejtelmesen belevegyül az elbeszélés jeleneteibe. Midőn Forgách végzetes események előestéjén Katalinnak jó csillagát mutatja a mennybolton, ez a fényes csillag hirtelen leszalad, mint tüzes szalag és kialszik. *Lejtőn* című költeményben az estével párhuzamosan szállnak a költőre sötét emlékei:

Száll az este. Hollószárnya
Megrezzenti ablakom.
Ereszkedik lelkem árnya,
Elborong a multakon.

Még meglepőbb a természet egyezése a hangulattal *Toldi estéjé*ben. Itt a bús természeti képek egész perspektivája nyílik. Már az első énekben összefolynak a természet és az emberi élet jelenségei búskomor halálsejtő érzelmeket keltve. Késő ősz van. A dérütött fákról hullanak a sárga levelek. Az esthajnal véres lángja lohad. Leszáll a puszta hideg éjszakája, a bagoly elkezdi sivítani halálos dalát. Előttünk a burjánnal fölvert őskert közepén vén ház, melynek minden köve földre kívánkozik. Mindenütt a pusztulás jele. Az ajtó csak csikorogva fordul meg sarkában, kilincse rozsdás, fája megodvasodott. A ház előtt sírásó ember, ki fagyos nyugalommal készíti utolsó nyugalma helyét:

Vándor madár lelkem. Jól érzi magába',
Hogy ma holnap indul melegebb hazába.

Később nehéz, fojtó köd takarja a puszták határait, amint Toldi másodmagával bús haragjában Pestre nyargal. Miután pedig Toldi megölte az olaszt, Rákos mély homokjában gázol lovával és az északi szél, mely lábnyomait egyenlőre szitálja,

mintegy külső jele a feledékenységnek, melylyel a hálátlan nép Toldit sujtja. Végül: fölleges őszestén, midőn az őskert mindent bánata jelével, hulló lombbal hint be, készül Toldi sírdombja, melyet aztán az éj új hóval elborít...

Néha a költő lelke egészen összefolyik a külvilág jelenségeivel és a pantheismusba mélyed. Egyénisége szétoszlik a világegyetembe: égen vitorlázik a felhőkkel, inog a szél mozgatta lombokkal, sugárzik a nap fényével és völgynek szakad a folyóval. Igy beszéli magáról a *Bolond Istók*ban:

> .... elbocsátá lelkét ringatódzni
> Szellő fuvalmán, bólintó galyon,
> Felhők futásával versenyt hajózni,
> Hanyatt terülve egy partoldalon.
> Engedte önmagából kilopódzni.
> Hang, szín, sugár lett, tér és mozgalom.
> Ő a természet, a nagy és örök —
> Mi ott henyél, csak hitvány földi rög.*

Arany a természettel szemben is epikus és mélyen érző, de nyugodt megfigyelő, míg ellenben Petőfi mámoros elragadtatással szereti a természetet, mint kedvesét, mint Szendrey Juliát szerette. Petőfi a természet jelenségeit magára vonatkoztatja, Arany pedig személyeire.

Ép oly erős vonzalom, mint a természethez, kapcsolta őt a költészethez. A költészet volt mene-

* E helyet Byron inspirálhatta: „Mily élvezet van a járatlan erdőben, mily gyönyörüség elhagyott parton állni! Nem szeretem kevésbé az embert, de erősebben szeretem a természetet az ilyen találkozások után, amelyekben kilopódzom *(I steale)* magamból, hogy összevegyüljek a világegyetemmel“.... *Childe Harold*. IV. 178.

déke az élet viharaiban, vigasztalása és enyhülése fájdalmaiban. Csendes nyugalommal a költészetnek élni, volt életének be nem teljesült fővágyódása. Arany a költészetről elméletileg is sokat gondolkodott, birálatai és tankölteményei tele vannak rá vonatkozó finom észrevételekkel és talpraesett elvekkel, *Vojtina Ars poeticájá*ban pedig — véleményem szerint — Boileau *l'Art poétique* és Horatius *Ars poetica* költeményeivel szemben, legalább elmélyedésre nézve, kivívja a pálmát. Horatius és Boileau a költői műfajokra és eljárásra nézve utolérhetetlenül helyes tanácsokat osztogatnak: Arany azonban a költészet leglényegesebb problemájáról: az eszményitésről világosit fel bennünket és így mélyebbre hatol, mint akár Horatius, akár Boileau.

Minden valódi költőnek van művészetéről bizonyos elméleti nézete, mely mindig saját költészetében és ízlésében gyökerezik. Innen van, hogy mindegyikök erre a kérdésre: *Mi a költészet?* másmás feleletet adott volna. Tinódi Sebestyén azt mondaná: A költészet jeles tettek elmondása az úri nép mulatására és hazafiúi meg vallásos érzelmek keltésére. Zrinyi a költő így felelt volna: A költészet nemes nagyúri időtöltés, melylyel őseink emlékét dicsőíthetjük és olvasóinkat nagy, hazafias célokra tüzelhetjük. Kazinczy azt vélné, hogy a költészet az általános emberi érzelmek finom, discret előadása kevés, erre született érzékeny ember számára. Petőfi: a költészet a szerelem dicsőítője és a világszabadság előkészítője.

Arany szerint a költészet az emberi lélek és a külső világ jelenségeinek jellemzése, mely lényeges sajátságaikat tünteti elénk. A költészet tehát a

valónak válogatott és fokozott vonásokból álló mása, úgy, hogy a költészet szebb és jellemzőbb a valónál. Arany a *Vojtina Ars poeticájá*ban két talpraesett példát hoz fel ezen elv magyarázatára. Az első így hangzik: Egy athéni polgár hiressé lett azáltal, hogy kitünően tudta a malacvisítást utánozni. Egy paraszt megirígyelve ezt a dicsőséget, egyízben valódi malacot rejtett köpenyege alá és a piacon megríkatta: de ime, a hallgatók kifütyölték, mert míg az athéni polgár úgy sivított, mint a malacok többnyire szoktak, a paraszt realis malaca fuldokló kényszerhelyzetében úgy sikoltott, mint soha máskor. A költő is utánzó, de ámbár utánzó, mégis hívebb, mint a való.

A második példában, a Dunaparton sétálva, az élet tolongó vásárának közepén találja magát a költő: a járó-kelő könyökli egymást, kufárkodik, káromkodik, civakodik; por, sár alant, hagymaillat a levegőben és hogy ne kételkedjünk mind ennek a realitásában, egyszerre csak feltaszít egy kocsirúd. Ha most a Duna tükrébe tekintünk, ezt az egész tájképet megtaláljuk, de úgy, mint a valót a költészetben: fővonásaiban a hullámokon ringva, tisztára mosva a hatalmas folyó smaragdja által.

A költő Arany szerint mindig hazájának édes gyermeke; minden jegye arra a népre vall, melyből való. Minden nagy költő népét meg hazáját tükrözi vissza műveiben.

Nagy stilus-érzékénél fogva Arany mindjárt kiérzi, ha egy műfaj sajátos hangja nincs megütve; innen nagy haragja az 50-es években garázdálkodó Petőfieskedők ellen, kik Petőfit vélték utánozni, mert nem viseltek nyakkendőt és mert parasztos

kitételeket használtak, ha babájukról énekeltek.* A Petőfieskedő iskola főhibája Arany szerint voltakép stilus-hiba: az, hogy a dal compositióját és stilusát a lyra összes fajaiba átvitték.

Nem kevésbé, mint ezt a nyers népieskedést meg parasztos realismust (tulajdon erényeinek eme fonák túlzását), gúnyolta Arany realistikus érzékkel a másik végletet: az elvontra halványított költészetet, mely általános nagy eszméket keresve, a végtelen aetherbe vész. Ott van a papiros-sárkány története az elvont dagályosság allegoriája gyanánt: a sárkány emelkedik, emelkedik a villám és a mennydörgés hazája felé és hogy pályáját a földhöz semmi se kösse, elszakítja cérnáját: „Enyém az ég!“ De csak rövid ideig rugaszkodhatik, jön a zimankó szele és lesodorja a tócsába, hol ironikus békák brekegnek fölötte. Vojtina is azt tanácsolja, hogy tegyünk valami nehézkedő reális súlyt a költészet léghajójába, különben mindenestől a semmibe tűnik.

Arany a maga műveiről mindig a legnagyobb szerénységgel beszélt; „több a hírnév, mint az érdem“; de a költészetet általában az emberi műveltség legszebb virágának gondolta. A költészet szabadít fel — szerinte — az önkényes erőszak alól és ha minden elhagy, ő egymaga diadalmasan száll szembe a zsarnokkal. Ali pasának csábító gazdagsága és fenyegető hatalma nem némíthatja el Szondi két apródját, hogy uruk hősi halálát ne di-

* Székely József 1853-ban az ég boltját *egy pipakupak*nak nézi. Az ember szerinte *bagó* a halál szájában. Rongyos könyve *gatyába* van kötve. Szerelme tüzes, mint a *pékkemence. (Szeszélydalok.)* V. ö. Csernátoni Gyula, *Erdélyi Muz. Egylet kiadványai.* I. 110.

csőítsék. Edvard angol hódítót a leigázott walesi tartomány bárdjai büszkén és merészen átokkal sújtják. A király dühében máglyára hurcoltatja mind az ötszázat: danolva szállnak a lángsírba és egy se birja mondani, hogy: Éljen Eduárd! De az ének hatalma nem engedi többé nyugodni a zsarnokot; testőreinek lándzsáin keresztül, záros vasajtón át, kürtöt, dobot túlbúgva száll a vértanuk dala megrázó fenségében az álmatlan királyhoz.

VII.

Valamint a hold földünk körül és ezzel együtt ismét egy távolabbi középpont: a nap körül forog, úgy Arany költészete is kifejezi a magyar szellemet és nép-typust, de e mellett egyszersmind egy sokkal általánosabb irányban is mozog: az újkori európai művészet uralkodó tendentiái és eszméi irányában. Mint a nagy oceánban, Arany műveiben is két erős áramlat van egymás felett: az egyik a nemzeti, a magyar, a másik alsó, a XIX. század közepének hatalmas sodrú eszme-áramlata. Láttuk, mennyiben magyar Arany, nézzük, mennyiben európai.

Minden költői mű és általában minden művészi termék olyan lelki állapotot tesz fel közönségében, aminő a szerzőé. XVI. századbeli várúrnak, török hódítás korabeli gentrynek kell lenni annak, kinek Tinódi egyhangú krónikái valóban tetszenek: oly embernek tehát, ki érdeklődik a korabeli események és különösen a harci hirek iránt, de újság hiányában a vándorló lantosra szorul. A harckedvelő hallgatók kiváncsisága arra ösztönzi a hege-

döst, hogy mindent részletes pontossággal elmondjon, hazafiúi tendentiával fűszerezzen, az ihletes lendületet azonban kerülje, mert ez a report rovására esnék. Aki gyönyörködik a Dugonics XVIII. századbeli *Etelkájá*ban, annak a szerzőhöz kell hasonlítani; hazafias érzelműnek, a magyar múlt kedvelőjének, fejletlen irodalmi ízlésűnek, naiv, kissé nyers hajlamúnak kell lennie. A *Bácsmegyei gyötrelmei* a rokokko-idei sentimentális társaság érzékeny tagjainak való, kik a sirást társadalmi mulatság gyanánt űzték, mint mi manapság a tarokkot. Kölcsey meg Vörösmarty hazafias lyrája Széchenyi kortársainak van írva, kik, mint a költők, maguk végletes remények és sötét gondok közt révedeztek és nem tudták, hogy az a fény, mely Magyarország láthatárán derengett, a hajnal vagy az alkony pirossága-e?

A XIX. század egy csoport új érzelmet és vele az irodalomban is új irányokat fejlesztett. Az első e századra nézve jellemző tendentia a pessimismus, az a világnézet, mely abban tetőzik, hogy a nemlét jobb a létnél, mert az életben több a fájdalom, mint az öröm. A század nagy lyrikusai: Byron, Heine, Leopardi, Musset, Alfred de Vigny ép úgy hódolnak — mindegyik a maga költői módja szerint — ennek a meggyőződésnek, mint a nagy regényírók: Balzac, Flaubert, Dickens, Thackeray és mint a XIX. század legnagyobb bölcsésze, Schopenhauer.

Az emberiségnek az idegrendszer kimívelődésével nemzedékről nemzedékre fokozódó érzékenysége, a sorscsapásokban lelki vigaszt nyújtó vallásos szellemnek hanyatlása, a létért való kérlelhetetlen harcnak erősebb meg erősebb kiélesedése, a nagy-

városi élet izgalmai, a tömegnyomor és a socialismus táplálta elégedetlenség, régi hízelgő csalódások eloszlása a természettudományok haladásával — mind e körülmények táplálták a kételkedést, az elégedetlenséget, a meghasonlást, mely szivünk legmélyén található.*

A pessimismus Aranynál sehol sem alaptendentia, mint kedvelt költőjének, Byronnak *Kain*jában, de sötét évek keserű hangulatának hol naivfájdalmas, hol humor enyhítette kifejezése. „Ó világ, valóban szomorú egy komédia vagy te" — így hangzik mindjárt első művének, az *Elveszett alkotmány*nak jeligéje. A magyar zene — mondja egy másik költeménye — olyan, mint az emberi élet: kevés öröm, vegyítve sok bánattal. Egy mély értelmű költemény-töredékében azon gondolatból indul ki, hogy rendesen, ha kínos, lidércnyomta a mi álmunk, akkor egyszerre, ha már nagyon tarkák, nagyon izgatottak az álomképek — fölébredünk. Az élet is álom. De hát miért nem ébredünk fel ebből az álomból, ha már nagyon gyötrő?

Ha álom az élet: mért nem jön az óra,
Mely fölébresszen egy boldogabb valóra?
Mért hogy ennyi gyötrő álomlátás,
Eszméletre nem hoz, csattogás, villámlás?

* Kétségtelen, hogy a pessimismus nem a XIX. század terméke: Buddha, ki 2400 évvel ezelőtt minden szervi élet céljául a *nirvana*, a teljes megsemmisülés elérését tűzi ki; Salamon király, ki szerint minden hiúság; Jézus Krisztus, ki az aszkezist ajánlja és kijelenti, hogy „birodalma nem e földről való" — e részben egyek. Intensitásra nézve azonban egy század sem annyira pessimistikus legjelesebb szellemeiben, mint a XIX-dik.

Kis fiát az élet kétségbeejtő igazságtalanságával szemben a vallás megnyugtatására utalja:

Majd ha látod, érzed a nyomort,
Melyet a becsület válla hord;
Megtiporva az erényt, az észt,
Míg a vétek irígységre készt
S a butának sorsa földi éden:
Álljon a vallás a mérlegen.
Kis kacsóid összetéve szépen,
Imádkozzál, édes gyermekem.

Egy népies hangú dala pedig már a keserűség bizonyos cynismusával kérdezi: „Mit keseregsz atyámfia, rokonság? Ez az egész merő világ bolondság!" És mi az ember? „Az ember önző, falékony húsdarab, mikép a hernyó telhetetlen, mindig előre mász s harap". Hányan vagyunk — mondja szilveszter-éji felköszöntőjében — kik a sorstól rongyot kaptunk élet helyett: mégis mivel hogy nincs különb, hordjuk azt, míg lehet.* Nem csoda, hogy ennek a gyarló lénynek, melynek neve ember, érzései is gyarlók. „Hol van az igazi bánat — kérdezi, amely nem önös? Min veszteségünk az, bármely alakban, mely a búnak mélységet kölcsönöz".

Aranynak ezen ki-kitörő pessimismusát az európai irodalom eszme-áramlatain kívül elsősorban rendkívül kifejlődött érzékenysége magyarázza meg. Nagyon érzékenynek lenni annyi, mint szerencsétlennek lenni. Hát ha még, mint Aranynál, Magyarország kétségbeejtő politikai helyzete, különböző sorscsapások, mint Petőfinek meg leányának, Juliskának halála és ideges bántalmak mind hozzá járulnak, hogy elsötétítsék képzeletét. E mellett köl-

* „Rongyélet biz ez — írja Arany 1858-ban Mentovichnak — de hordjuk, míg lehet, mert nincs különb".

tői tehetségének sajátos volta: a realitás élénk érzékével való szemlélődés szintén a pessimismus felé terelte. A világ és az emberek pontos megfigyelése voltaképp már tetterő híjában történik; a tettek hevében, a boldogság karjaiban nem vagyunk megfigyelők. És mi a sok pontos megfigyelés eredménye? Az, hogy észreveszszük, amit egyéni jólétünkre nézve jó volna észre nem vennünk: az emberek erkölcsi és szellemi gyengeségeit, cselekedeteiknek kicsinyes indító okait: a mindenben jelentkező hiúságot és önösséget.

A második általános európai irodalmi tendentia a lélektani elemzés. A modern költő — mint az orvos — boncoló késsel dolgozik és oly rejtett részeket is feltár, melyeket a régiek nem érintettek: nem elégszik meg azzal, hogy mint elődei, költőileg constatálja az érzelmeket, hanem a megfigyelés górcsövén át összetételüket vizsgálja: mennyi jut az érzékek, mennyi a lélek rovására; mi pl. a szerelemben az ösztönnek, mi a hiúságnak, mi a képzelődésnek vagy más lelki jelenségnek osztályrésze. A lelki állapotok e részletes rajza az eposban egészen modern: Vörösmartynál is még egységesek az érzelmek, még nincsenek lélektani szálakra fejtve. Menynyire eltérő ettől a költői eljárástól az Aranyé, midőn Toldi és Piroska szerelmét rajzolja! Mily beható részletességgel jellemzi Piroska lelki állapotát, midőn elfogadja Tar Lőrincet férjül. Nemi sajátságai: szemérme, félénksége; nevelése, családi büszkesége, egyéni daca, kötelességérzete — mindezeket elemezi Arany, hogy megmagyarázza Piroska magatartását abban a végzetes percben, midőn beleegyezik a házasságba.* Midőn aztán Piroska

* *Toldi szerelme* II. 33—36. versszak.

elnyomja szerelmét és valahogy beletörődik a Lőrinccel való életbe, a költő megint széttagolja lelkét. Ott van magyarázatkép elsősorban büszkesége: a világ előtt boldognak akar látszani; nem tűrhetné, ha sajnálnák, hogy azt rebesgessék: szegény Piroska! Ehhez járul másodsorban apjának forró vágya, hogy fiú-unokája legyen, ami Piroskának is elfojtott óhajtása; továbbá annak az eskünek a tudata, mely Piroskát hűségre kötelezte férje iránt. Arany ezek után még egy negyedik érvet is hoz fel, annak magyarázatára, hogy Piroska megszokta Lőrincet:

A vérnek is abban lehet egy kis része:
Nem epe a mézeshetek ifjú méze.

A lelki elemzés ezen példája már Balzacra, a *Physiologie du mariage* szerzőjére emlékeztet bennünket.

Arany eredeti érdeme épp az, hogy belevitte az eposba a lélektani elemző módszert, amellyel a XIX. század nagy regényírói (nálunk Kemény) éltek.

Úgymint pessimismusa és lelki elemzései, úgyszintén a XIX. század költészetéhez kapcsolja Aranyt realismusa és pantheistikus hajlama.

A természetnek és a költői léleknek egysége és pantheistikus egybeolvadása — ez a modern lyrának mindinkább mélyebb gyökeret verő egyik alapérzelme, mely Aranynál is, habár csak elvétve nyilatkozik.

Csak később lép fel majd Aranynak egy tanítványa, Komjáthy Jenő, ki látomásszerűen fokozza mesterének pessimismusát és mint pantheista mystikus rajongással, a fájdalomtól és gyönyörtől ittasan

elvész és átömlik a végtelen kékbe, az időtől és tértől nem határolt mindenségbe.

A realismus az újabb művészetnek egy másik főjellemvonása, melyből Arany is kiveszi a maga részét. Anélkül, hogy a legújabb naturalismusra gondolnánk, mely a realismus véglete, észrevehetjük a nagy különbséget, mely pl. egy XIX. századbeli és egy régebbi remekmű közt tátong. A régebbi mű — festői épp úgy, mint költői — bizonyos tekintetben symbolikus: tárgya nem úgy van előadva, mint azt a valóban találnók, hanem bizonyos conventio szerint felfogva, mely csak jelzi, nem ábrázolja a valódi tárgyakat meg eseményeket. *Zalán futása* pl. minden ízben eszményi költői constructio: senki sem hiszi, hogy a magyarok bejövetele a IX. században valóban úgy történt volna. Maga a régi eposi szerkezet az események ilyetén feltüntetését vonta maga után. A Raffael képein az alakok bizonyos idealis csoportokat alkotnak; a valóságban bizonyára nem így álltak, de ily módú csoportosításuk a kép eszméjét festőileg tünteti ki. Munkácsy Krisztus-képei ellenben úgy akarják az eseményeket feltüntetni, amint azok valóban történtek, reconstruálják, amennyire lehet, a múltat és mintegy kárpótolni akarnak, hogy nem lehettünk szemtanui a bibliai eseményeknek. Zrinyiben és még Vörösmartyban mennyi a conventionalis vagy pusztán elképzelt, de soha nem tapasztalt vonás, mily sok ellenben a *Buda halálá*ban a valóságban megfigyelt és belőle átvitt részlet!

A XIX. század második felében a realismus költői műveikbe sokkal több vonást visznek be a valóságból, a közönséges tapasztalatból, mint a régi költők. Arany sem riad vissza a mindennapi élet sok visszataszító és elszomorító apró-cseprő részleteinek

ijesztően való feltüntetésétől, amint ezt legkirívóbb módon a Bolond Istók első éneke mutatja. A lelki életnek testileg befolyásolt, élettani oldalát se mutatta be eposköltő határozottabban, mint Arany.

Ezekben nyilatkozik Aranynak a XIX. század költészeti eljárásával egyező realismusa.

Arany lyrája is részt vesz az európai lyra nagy hullámzásában. A 40-es időkben egész Európában a politikai lyra uralkodott: ez a nagy áramlat sodorja azután Petőfit is, Aranyt is. A demokratikus eszmény az a sarkcsillag, amely felé a költészet iránytűje rezeg. Az 50-es évek lyrája azután a reactió ellen küzd, amely e korra rányomta bélyegét. Victor Hugó éppoly szenvedéllyel gyűlöli III. Napoleont, mint a mi költőink az abszolut kormányt.

Németországban is a reactio nyomja a szellemeket: legnagyobb történésze Mommsen liberalismusa miatt kénytelen elhagyni a lipcsei egyetemet. Oroszországban és Olaszországban, mint nálunk, a költészet tolmácsa az ellenzéki szellemnek. A hatvanas évek végén azután lankad nálunk is, nyugaton is a költészetnek irányító politikai szereplése.

Pessimismus, lélektani elemzés, a természetbe való átömlés, a realistikus részletezés — mind ezekre nézve Arany költészetének vízerei és folyamai a modern világirodalom oceánjába szakadnak.

Minden nagy dráma- vagy epos-író olyan, minők ama híres XVI. századbeli spanyol kalandos vezérek, a *conquistadoros*-ok voltak; olyan, mint Cortez avagy Pizarro, kik sejtelmes ösztöntől hajtva, mesés országokat, kincses templom-városokat, dúsgazdag aranybányákat, ember nem járta vidéket fedeznek fel. Arany is egész új birodalmat hódított meg a magyar költészet számára. Míg Petőfi a lyrába

a magyar Alföld rajzát és a magyar népdal szépségeit viszi be, Arany epikus költészetünket a magyar nép eredeti typusaival, a népköltészetnek naiv felfogásával és nyelvkincsével gazdagítja. Arany maga a magyar embernek, költészete a magyar népköltészetnek eszményítése.

OSZK

IV. KÉPZELETE.

A semmiből világot teremtő phantasia teszi a művészt valóban művészszé. Milyen az a bűvös *laterna magica,* mellyel Arany alakjait és tájképeit — az embert meg a természetet — elénk tudja varázsolni?

Ha valakinek képzeletét akarjuk meghatározni, mindenekelőtt ismerni kell azokat a forrásokat, melyek képzeletét táplálják. Az emberi phantasia minden tarkaságát, egész anyagát elemeiben a valóságból veszi. Phantasiánk voltakép nem tud teremteni olyasvalamit, ami nincs sehol a külvilágban, hanem csak kombinálni, azaz a valóság adta elemeket különböző módon összekötni. Midőn például Arany leírja a rút ördögi Ármányt, hosszú agyarával, vérben forgó szemével, tüzesen cikázó nyelvvel, vértarajos kígyókból álló szakállával, csupán összerak és nagyít olyan különböző jelenségeket, melyeket egyenkint némely állatoknál vagy másvalahol a külvilágban látott. A phantasia tehát, még pedig a legnagyobb költőé is, mindent a valóságból merít. Csakhogy ez a valóság, ez a külvilág nagyon is különböző, aszerint: ki látja. Nincs két ember a világon, ki ugyanazt a virágot látta volna.

Az a kombinált reproductio, amelyből a képzelet működése áll, elsősorban a megfigyelő tehetségtől függ. Aki mit megfigyel, azt rakja össze képzelete képeiben. Ha a költő valami tüneményt vagy jelenetet akar előadni, képzeletében átfutja mindama hasonló, legalább részben idevágó tüneményeket, amelyeket tapasztalt, hallott vagy álmodott. Legbecsesebb anyag azonban mindig az, amit tapasztalataiban megfigyelt; mert abban legtöbb a való, a természet. Ugyanabban a jelenségben három ember más-más sajátságokat fog észrevenni: mindegyiküknek más iránt van érzéke, tehát ugyanabból a tárgyból más-más jellemvonásokat fog kiemelni. Minden embernek megvan a maga szemüvege.

Ha Vörösmarty, Petőfi és Arany véletlenségből valamely zivatar alkalmával egy helyen lettek volna, Vörösmartyt a zivatarban bizonyára a nagy jelenségek ragadták volna el, a kisebbeket, a részleteket nem igen vette volna észre; az ég borúja meghatná és hirtelen bús képeket idézne fel lelkében, erős izgalmában a villámlásban lángözönt látott volna, melynek csapásai idegrendszerét felvillanyozzák. Az egész vihar reá nézve valami pompás, de nagyszerűségében ellenséges hatást tenne.

Vörösmartyt izgatja, Petőfit lelkesíti a vihar. Az égiháború reá nézve a szabadság és a szolgaság harca; az előtte lezajló nagyszerű látványból Petőfi mindig azt emeli ki, ami vonatkozással van hangulatára, lelkiállapotára. A természethez mindig hozzáképzeli az emberi életet is. Az egyes jelenségeket (a szél irányát, a felhők alakját, az esőcseppek nagyságát) ő se figyelte volna meg pontosabban: a természeti jelenségek oly gyors és oly élénk hatással

vannak reá, hogy nem ér reá megfigyelni: érdekesebb látvány előtt a vér mindjárt arcába szökik.

Máskép tükröződik a vihar az Arany szemében. Arany megfigyelőtehetsége egyéniségében gyökeradzik. A nyugodt, beható contemplatio — mely költői tehetségének főjellemvonása — pontos megfigyelést eredményez. Míg Petőfi mint lyrikus nézi a külvilágot, kinél minden jelenség érzelmeket kelt, Arany tisztán, tárgyilagosan, mint epikus szemlél. Ő szemmel tartja a vihar minden jelenségét, keletkezésétől kitombolásáig: meteorológus nem lehet pontosabb feljegyzéseiben, mint Arany legköltőibb leírásaiban.*

Vörösmartyban intensiv, heves, sőt rokító képeket, Petőfiben élénk érzelmeket keltett a vihar: Arany szellemében az égiháború minden szépsége a valóság mértékében és színében tükröződik. Vörösmarty bús izgalommal, Petőfi exaltált lelkesedéssel nézi a természetet, Arany elmélyedve szemléli. Képzelete a természetet meglepően tisztán, híven és szabatosan reproducálja.

Legsajátosabb a Vörösmarty phantasiája. Ragyog, lángol, forr, sistereg, füstöl, mint az ömlő láva. Végletes izgalmában olykor visiókat idéz elénk; legjellemzőbb költeményei látomások, melyekben pompázó pathosszal a bús képek egész sorát vezeti elénk. Képzelete viharcsapkodta fáklyájának fel-fellobbanó vérvörös fényénél a legmagasztosabb és legzor-

* Arany a vihart több helyen írja le, legmeglepőbb művészettel *Murány ostromá*-ban III. ének (V. ö. *A lantos.)* Egy havasi vihar keletkezését, míg végre „a megszelelt zápor ködlik, aláhúllván" lásd *Toldi Szerelme* X. 17. Petőfi felfogására jellemző *A felhők* című költeménye: a felhők jöttek, „hogy a viharral ... e zsarnokkal élet-halálra vívjanak". Vörösmarty igen gyakran hozza fel a vihart képies kifejezéseiben.

donabb visiók kisértik. Mily szomorú képzetsorból fűződik egybe a *Szózat!* A jövendőt elborító felhők megnyílnak: egész Magyarországot vérben állva látjuk és látunk egy óriási sírt: de nem egy embert temetnek, hanem egy egész nemzetet és ezt az óriási sírt nem néhány búsuló rokon, hanem könnyezve az egész emberiség állja körül. Ilyen látomásszerű a *Zalán futásá*-nak kezdete is. Eljött az éj — mondja a költő — az ormok szomorúan feketednek, de az ő lelke előtt a múlt rajzik: „Derengő lelkem előtt lobogós kopják és kardok acéli szegdelik a levegőt: villog, dörög a hadi környék: látom, elül kacagányos apák s heves ifjú leventék száguldó lovakon mint törnek halni vagy ölni; zászlódat látom Bulcsu s szemem árja megindul". Az *Élő szobor*-nak is van látomása Lengyelország sorsáról:

Szemeim előtt képek vonulnak el
A népemésztő harcok napiból:
Véráldozók a szent örök jogért
S bérért ölők éjszak csordáiból.
És látom gyermekimnek árnyait
(A vég csatában elhullottakét),
Varsó falán s az égő falvakon
Vad üldözőmnek vérrel irt nevét.

És hallom a vesztett csaták zaját,
Az árulók bal suttogásait...

Hasonló erős exaltatióval van tárgyalva az 1846-iki galiciai lázadás *Az emberek* című költeményben.

Zene hallatára még erősebben töri Vörösmartyt a visio láza. Liszt zongorajátéka alatt a múlt és jelen képei vonulnak el előtte: „újra látjuk vészeit Mohácsnak, újra dúl a honfiháború!" Azután végletes exaltatióval feltünik zeneizgatta képzeletében

a szebb jövő képe: „S még a kő is, mintha csontunk volna, szent örömtől rengedezzen át és a hullám, mintha vérünk folyna, áthevülve járja a Dunát". *A vén cigány*-ban ijesztő zavarban rohannak a látomásos képek s szinte hallucinatióvá fokozódnak. „Kié volt az elfojtott sóhajtás?" kiált fel egyszerre. Mintegy forgószéltől felkapva, örvénylenek benne a világtörténelmi, bibliai s mithológiai bús reminiscentiák:

Mintha újra hallanók a pusztán
A lázadt ember vad keserveit,
Gyilkos testvér botja zuhanását,
S az első árvák sirbeszédeit.
A keselynek szárnya csattogását,
Prometheusz halhatatlan kínját.

Vörösmartynál ilyenkor tropikus talajon járunk: a nedves, buja földből kábító illattal pattannak elénk a rikító színű óriási mesés virágok; bizarr tollazatú madarak rikácsolnak, pillangók lebegnek mint repülő gyémántok a tikkasztó levegőben. Ragyogóan, de bágyasztó egyhangúsággal merevedik felettünk a forróöv mély, sötétkék ege.

Petőfi képzelete a lelkesedésé, az exaltatióé: villogó, gyorsan hullámzó, egyszerű, közvetlen képeket felidéző. Mintha nem szavak, hanem maguk a tárgyak jönnének át szellemünkbe.

A költő képzeletében — amint látjuk — nemcsak az fontos, milyen hűséggel bírja érzéki benyomásait emlékezetében megőrizni, nemcsak az, milyen élénkséggel tudja azután e benyomásokat költői látomásaiban felidézni, hanem fontos az is, milyen érzés uralma alatt kapcsolja egybe e benyomásokat. A költői képzelet működése nem logikai összeillesz-

tés: a költői képzelet delejes erő, mely egyes fémrészeket felkap, magához szív és őket egyesíti.

Petőfi meg Arany közös vonása, hogy képzeletük a magyar népdalból fejlődött. Petőfi mindig megmaradt a népdal metaphora-körében; Arany is majdnem mindig empirikus, tapasztalati az ő hasonlataiban: csak olyant említ bennök, amit maga is látott. Exotikus virágok nem igen akadnak képzelete kertjében: mind magyar termés, nem olvasmány csemetéje. Néha szinte szószerint vesz át a néptől egyes képies kitételeket: „Puszta a szívem, mint kopár őszi tarló, amelyről leszedte a kalászt a sarló", mondja Toldinak az özvegy. A népdal az elhagyatottságot így fejezi ki: „Árva vagyok, árva, mint mezőben tarló, kinek ékességét elvette a sarló".*

Közösek Petőfiben és Aranyban a népköltészettel a természet symbolismusa, a természeti tünemények megelevenítése, mely a magyar nép költészetében még gyakoribb, mint a többi költészetben. Minden megszemélyesedik, megelevenedik. Mint az ősnépek műveltségük leghajnalán az égi tünemények, az égboltozaton, az évszakokban emberi és állati arcokat, saját életükhöz hasonló jelenségeket látnak; mint az ős *Rig-Veda*, a felhőkben Indra teheneit, a villámokban kígyóit véli felismerni: úgy Arany és Petőfi is a magyar nép phantasiájával megszemélyesítik az évszakok látványait, megelevenítik az eget. Figyeljük meg, minő szerepe van például az ég jelenségeinek Arany képzeletében. Mindenütt érzés, élet. A nap szeretettel *simul oda* a csillagok ezreihez; a fellegek távolból odamennek fehér gyolcs ruhában — neki *udvarolni*. Közeledik

* Lehr A. *Toldi*, írta *Arany János*. 1882. 248. l. E becses mű nemcsak Arany nyelvét, hanem képzeletét is megvilágítja.

a vihar: a felhő szeme a nap, először csak *rebben;* aztán rémes, idomtalan fellegek lomha testükkel átheverik az eget és sorra *elnyelik* éktelen szájukkal; a villám *kirántja* hüvelyéből kardját. A vihar egyre fokozódik: a felleg szikrát hány *lova* patkójától; mérges lángkígyók csattogva *vínak.* Amint elmúlt az eső, a távolban látni, hogy *sír* az ég egyik szemével, míg a másikkal *nevet.* De a nap is, *lova* is kifárad végre; pályája végén siet, mintha kedvesei várnák otthon; hisz' már ott *leskelődik* az éjszaka; amint *beront,* az ég harmatot *sír* a földre.* A mythológiai képzelet, — ha szabad így neveznem — mely e helyeken szerepel, Aranyban Petőfi hatása alatt csak még öregbedett; legerősebben nyilvánul *Murány ostromá*-ban, mely Arany és Petőfi barátságának korába esik (1847—48). Mindkettőjüknél a népköltészetből fakad ez a sajátság; de Petőfi itt is közvetlenebb, mert egyszerűbb és természetesebb.

A hajnal, a napfelkelte hosszú sor bájos képet idéz fel az Arany phantasiájában. A pusztán egyszerre selyemszőke hajjal emeli fejét a pirosarcú hajnal és álmos szemekkel végignéz a tájon. Őszszel nem ül ki a hajnal, az ég gyönyörű tündére, az ég küszöbére. Olykor haragos a hajnal és vérszín övet köt, mint akkor, midőn Nagy Lajos reggel megtudja Endre megöletését: máskor ismét „a kerek földhöz tűzi bársony övét."

Ez a hitregei képzelet, az ég jelenségeinek megelevenítése, eltérő a különböző népeknél; a nomád nép másképen látja ugyanazt a jelenséget, pl. a naplementét, mint egy megállapodott nép. Arany is

* Az idézett helyek Arany különböző műveiből vannak egybeállítva: *Ősz végén. Tölgyek alatt. Murány ostroma* III. *Gyermek és a szivárvány. Szondi két apródja. Toldi* I.

figyel a hasonlatok ezen ethnographiai stílszerűségére; a hún dalnok *Buda halálá*-ban máskép eleveníti meg az esthajnalt, mint a XVI. századbeli Ali basa szolgája.

A hún énekes szerint ugyanis

— már a nap is lemenőben,
Tüzet rakott a felhőben,

míg a török keleties dagálylyal így cifrázza:

— a nap nyugvóra hajolt,
Immár födi vállát biborszínű *kaftán.**

Ezen megelevenítő, személyesítő sajátságra nézve Arany és Petőfi képzelete édes testvérek; de ami Arany képzeletében a leglényegesebb, abban már nem osztozkodik nagy barátjával.

Aranynak költői főjellemvonását bizonyos szemlélődő, contemplativ realismusban találtuk; oly szemlélődésben, mely szenvedőlegesen a múltra irányul és rendkívüli fogékonysággal bír a valóság minden jelensége iránt. Képzeletében is ez a realismus uralkodik; Arany szemlélő hajlamainál és realitás-érzékénél fogva erős megfigyelő; képzeletében is több a megfigyelés, kevesebb a képzelődés, a combinatio, mint bármely más kiváló költőnknél. Képzelőtehetsége nem idomítja annyira a valóságot, mint más; nem szűri eszményileg a kasztáli forrás vizét, hanem minden földi és ásványi alkatrészestül issza. Mint ő maga írja önmagáról:

Mindig marad — ha a fejére áll is —
Ő nála valami vaskos, reális. (*Bolond Istók* II.)

Aranyra jellemző, hogy festő akart lenni; oly erősnek és szabatosnak érezte képzeletének tarka

* *Rege a csodaszarvasról. Szondi két apródja.*

képeit, hogy részletes vonásokban a vászonra óhajtotta vetni. Természeténél fogva a physikus lelkiismeretes pontosságával figyeli meg a külvilágot és a költő ihlete nem bontja fel egészen ezeket a valóság szolgáltatta elemeket.

Engem bozótja, gaza nem bánt,
Mert a gyom is természetes,

mondja a Városligetről.

Mily pontosan és híven írja le Arany például a délibábot! A délibáb minden fontos optikai sajátsága ki van emelve; hogy a délibáb a láthatár szélén tünik fel, hogy alja olyan, mintha víz hullámzanék a ködön át, hogy két részre metszi a tárgyakat, alsó rétegében visszásan tükrözve őket:

A délibáb midőn vizet csinál,
Melyben torony, fa kettészelve áll,
Lebegve orma, tótágast az alja.

Bolond Istók pedig az Alföld határain, rengő vidékeken látja, hogy ölti a távolság a délibábot fátyolul:

Egy része alul leng, más fölül az égen,
Mely mint ezüst tó, közéjök szorul.

Petőfi is több izben írja le a délibábot, de mint lyrikus, ki a délibáb képét a hangulat és az élénkítés kedvéért használja, míg Arany részletesen hű leírása önmagáért való. Az egyiknél a délibáb lyrai elem, a másiknál tárgyilagos, epikai.

Arany költői módszerének eme sajátságát lyrai költeményeiben is észrevehetjük. Ha szemügyre vesszük a *Télben* című költeményét, ahol Petőfit, vagy a *Családi kör*-t, ahol Burnst utánozza, csakhamar feltünik, hogy Arany abban különbözik mintáitól,

hogy költeménye mintegy szinig megtelt pontos részletes vonásokkal. Minden sorban egy-két hű detail.

Legsajátságosabban és legerősebben nyilatkozik azonban Arany realismusa az emberi indulatok rajzában. Arany a lelki jelenségeket testi hatásukban is rajzolja; lelket és testet egyszerre lát, úgy hogy a lélek állapota egyszersmind physiologiailag is fel van tüntetve. Költőink addig csak a lelki mozzanatokat írták le vagy a testet is, de különválva. A mi korunknak különben is egyik tendentiája, hogy mindent anyagilag is fel akar fogni, költészetben is, tudományban is. Innen a modern illustráló hajlam is, mely a költők (voltakép utolérhetetlen) látomásait és az elmúlt idők életét meg történeti maradványait képekben akarja reconstruálni.

A realistikus költő szereti megvilágítani a testi jelenségeket, melyeket a régiek inkább mellőztek. Arany a testből is, a lélekből is többet ad elődeinél: lélekbe, testbe mélyen behatolva, kapcsolatukat szereti feltüntetni. Aranyra nézve egy-egy indulat egyszersmind egy-egy arckifejezés; a harag, a szégyen, az öröm sokféle nemei phantasiájában mindig egy bizonyos testi változás képével vannak összekötve. Ha egy személye lelkileg megindul, Arany látja és leírja szeme véres kidagadását, kezének görcsös összekulcsolását, idegeinek lázas vonaglását, orrcimpáinak rezgését is, sőt néha a lelket csak a testen át jellemzi; csupán a test pathologiáját adja, mint a belső dúlás kifejezőjét. A testi és lelki jelenségek ezen együttes feltüntetése Arany legfeltünőbb és legjellemzőbb sajátságainak egyike.

Megtaláljuk nála a szerelem, az álom, a düh egész élettanát. Az ő szemében mindezek egyszer-

mind az idegrendszernek bizonyos állapotai, melyeket önkénytelenül odaképzel a lelki jelenségekhez. Figyeljük meg pl. a szerelem különböző kifejezéseit Arany személyeinél. Amint Magyarék megpillantják hosszas nélkülözés meg bolyongás után a tündérlányokat, Magyar így szól: „Ez a síphang, bátya, bennem *végig csikland.*" Hunor pedig: *„Vérem hatja* szüzek árnya fordulatja." Arany szerelmeseinél különben nemcsak a látás, hanem a képzelet is felcsikjándozza az idegeket. Krimhilda Attila távollétében nem tud aludni: fohásza galambjait férje után küldi, hattyú-fehér teste forog a hab-ágyon, a lelke meg úszkál tenger hiú vágyon. Egyszerre lépteket hall Attila tornácában. „Veti hamar — mondja a költő — leplét karcsú derekára, minden erén futkos *szerelem hangyája.*" Éppígy, testi hatásában rajzolja a szerelem fejlődését. Murányban vagyunk; a vár büszke úrnőjét a szerelem kínjai gyötrik. „Érzi-e már szíve — kérdi a költő — a *csiklandva metsző* fájdalmakat? Érzi-e a lángot, mely, midőn áthatja, *fájlaló hevétől reszket* minden tagja?" Órzsi a *Toldi*-ban pedig ekkép festi szerelmét:

> Nekem is van nagy búm, — nem bú, *fagyok, égek:*
> Szerelmes vagyok én...

Arany nagy megfigyelőtehetsége révén az anyaszeretetnek is tudja physiologiai osztályrészét, amint ezt egy realistikus, meglepő hű vonás mutatja a leölt fiait siratő *Rachel* rajzában:

> Olykor, ha lassú merengésiben
> Elméje mint fáradt madár pihen,
> Olykor lehajtja melle bimbait.
> *Csiklándva mintegy alvó fiait.*

A haragban is a test convulsiói vallanak a lélek mély megrázkódtatására. Ime Attila haragja szintén *testileg* feltüntetve:

„Felforra Etelnek hirtelen a vére,
Zúgó patakokban ömlött a fejére;
Mint malom örvényzett két füle s az ajka
Reszket vala kissé —"

Toldi haragja feldúlja azt az egész óriási szervezetet, melyet emberfia nem tudott megtörni; lába tántorog, szeme vérben forog, halántékán az ér mint a kötél úgy duzzad fel, színe változik, kékülő ajkai görcsösen vonaglanak. Toldi Miklósnak édes testvére, ha nem is jellemre, de származásra és vérmérsékletre nézve György. Dühét ily élettani realismussal írja le Arany: „T. György veresebb lőn a főzött ráknál, homályosan látott a szép napvilágnál, a faragott képek táncoltak körüle, csak kicsibe múlt, hogy el nem szédüle; aztán egy hidegség végig futott rajta, fázott is, mégis izzadt; elsápadt az arca, hogy annyi vér se maradt benne, mennyi egy szunyognak egyszer elég lenne." Széchy Mária féltékeny gyötrelmeiben elképzeli Veselényi indulatát, ha majd a vérpadon, hóhéra előtt áll: hogy hallgatja majd zúgó fülében „az eret, mint háborús örvényt szédült feje felett". A vér congestióinak rajza itt helyettesíti az érzelmekét.

Az álmot Arany szintén inkább testileg tünteti fel és nem ritkán az álom pathologiáját adja. „Minden tagom összezsibbadoz fektemben — írja egyik költeményében — mintegy lekötözve. Csak tompán sajog a fájdalom, nem éget; homlokomon érzek hideg verítéket. Minden pehelyszál nyom, mint egy-egy ködarab, akadoz eremben a vér s el-elmarad;

s míg (az álom) szárnyával legyez borongó pillámon, körmével szorítja keblemet,"* Midőn Toldi édesanyja éjjel bújdosó fia sorsán aggódik, az álom végre a hideglelés alakjában lepi meg: „Úgy fúrá magát be tarkójába hátul, futkosott sarkáig s vissza a sarkától, összezsibbasztotta, megrészegítette: ennyibe került míg elszenderíthette".

Mennyire eltérő ezen hű *diagnosis*-tól az álmatlanság képe a Petőfi képzeletében! Minden részletezés nélkül, a népdal közvetlenségével és egyszerűségével csak a fődolgot fejezi ki:

Mint a galamb száll én felém az álom,
De reám nem édesgethetem;
A galamb félénk madár, tovább száll,
Elriasztja dobogó szivem.**

Arany a sírás leírásában is a reflexiv-mozdulat élettani kényszerűségét jellemzi: itt is az idegek mechanismusát figyeli meg. Midőn Toldi búcsúzik édesanyjától, annyira elérzékenyül, hogy nem is tud beszélni: „Tartani akarta magát, de hiába! Mintha tűt szúrnának orra cimpájába vagy mintha alatta reszelnének tormát, tekerő nyilalást érze olyanformát".

Még a természet jelenségeibe is beleviszi az emberi pathologiát. Ha szél van, akkor gyors *láz leli ki* az erdőt, a vihar alkalmával *vonaglik* a felhők *idege*, a villám.***

* *Álom való.*

** Hasonlóan van gondolva Petőfi következő helye: „mért nem maradék földmívelő, aminek szánt az ég? Nem tölteném most kínos virrasztással a végtelenbe nyúló éjszakát, *lelkem fölött az álom víg dallással madár módjára ringatná magát*". (Szomorú éj.)

*** *Toldi szerelme* XI. 55., X. 17.

Ugyanez az élettani hajlam mutatkozik a *Toldi* ama többször kifogásolt helyében, amely szerint az álom „édességén tiszta nyál csordult ki Toldi szája végén". (IV. é. 5.) Greguss Ágost törülni szerette volna ezt a sort, mely kissé kényes szépérzékét bántotta. Ez a hely lényegtelen, de jellemző a költőre nézve, sőt mint ilyen Arany egyéniségének legmélyebb, legeredetibb rétegében gyökeredzik; nem véletlen megfeledkezés eredménye, hanem a költő állandó hajlamának kifolyása, mely a lelki jelenségekhez a megfelelő külső (izombeli vagy szervi) változásokat fűzi. E változásokat nevezik kifejező mozdulatoknak. (Ilyen a nevetés, elpirulás, reszketés.) Legkitűnőbb jellemzőjük irodalmunkban Arany.*

Ezen élettani realismus, mely az érzelmeknek és indulatoknak a vérkeringésben és idegműködésben mutatkozó hatását festi, a *kifejező mozdulatoknak* hű feltüntetése, szorosan összefügg Aranynak egy más sajátságával: rendkívüli részletérzékével és képzeletének szabatosságával. A részletek iránti érzéke abban nyilvánul, hogy a tárgyakat nemcsak nagyjában, bizonyos általánossággal körvonalaikban, hanem egyes apró vonásaikkal együtt tünteti elénk.

A szabatosság, a pontosság ritka sajátsága a képzelő erőnek meg a stilusnak. Praecis az a stilus, mely mindazt, de csakis azt mondja el, ami bizonyos hatás elérésére, bizonyos érzelem keltésére szükséges. A praecisio a helyes célt a legrövidebb úton a leghelyesebb eszközök segítségével éri

* Lásd a könyv végén a jegyzetet.

el. A költői stilus praecisiójának egy minta-példáját Petőfinek eme kis versében látom:

A bánat? Egy nagy oceán. S az öröm?
Az oceán kis gyöngye; talán
Mire felhozom, össze is töröm.

Lehetne-e ezt költőileg, azaz phantasiánkat megindítva, rövidebben kifejezni? Még kitünőbb e részben e rövid magyar közmondás: *kéz kezet mos.* E három szó elmésen fejezi ki az illető gondolatot és még találó képet is ad képzeletünknek.

Valamely költő képzelete praecis, ha költői-álomképeit oly vonásokból alkotja, melyek olvasóira azt a hatást teszik, hogy a valóságból vannak ellesve, hogy a valósággal részleteikben is megegyeznek. A költő leír valamit, amit nem látott, csak elképzelt, és leirásának valószinűsége elhiteti velünk, hogy leirásai mind pontos megfigyelésen alapulnak. De vajjon honnan meríti mindezt? Miben rejlik az a titokzatos erő, miszerint phantasiája részletes pontossággal fel tud tüntetni olyas valamit, amit maga a költő soha sem látott? Alapjában véve a költő itt sem tesz egyebet, mint különböző benyomásokat bizonyos módon kombinál. Ha a költő — vagy egyáltalán a művész — nem látta is a feltüntetendő tünemény-sort, legalább látott egyes részeket külön-külön; ezeket aztán összeköti képzelete. Arany például gyakrabban ír le várviadalokat, ámbár maga nem látott, de egyes elemeit tapasztalatból ismerte. Mint aradi nemzetőr látta 1849-ben, hogy támad meg az ellenség egy erősséget; 1847-ben, a nagyszalontai tűz alkalmával megfigyelhette egy nagy katastropha szülte fejetlen ijedtséget vagy egyesek elszánt lélekjelenlétét;

midőn az oroszok 1849-ben Szalontához közeledtek, szomorú alkalma volt Aranynak egy menekülő csapat zűrzavarát szemlélni. Ezekből összeszőhetni egy várostrom lefolyását, nemcsak elvontan könyvek után, hanem megkapó, mert a valóságból ellesett részletekkel. Ha pedig a költő a leirandó jelenség elemeit nem ismeri, feltehető, hogy legalább hasonlót látott; ennek analogiájára költi aztán az ő leirását. A *Mátyás dalünnepe* című epos-töredékben Arany leírja Mátyás király bevonulását Bécsbe; alkalmat erre a leírásra Ferenc József császárnak budapesti ünnepélyes fogadtatása adott.* A harmadik képzelhető eset az, hogy a költő egyáltalán nem látta azt, amit leír; tapasztalati analogia se vezetheti. Ekkor azon lesz, hogy legalább egyes tapasztalt, látott részleteket vigyen be a leírás elemei közé. Ez a ritkább eset Aranynál; ilyenek a lovagjátékok, a Vezuv, a Kaspi-tenger mellékének leírása;** mindezekben sok oly részlet van, melyeket Arany a valóságban látott és ide beillesztett. Rendesen azonban csak olyan látványokat ír le, aminőket ő is látott: csak oly érzelmeket jellemez, aminők legalább csírában ő benne is megvoltak. Tündéreinek szárnyai nehezek; jobban tudnak közöttünk járni, mint repülni.

Hogy mennyire ragaszkodik Arany ahhoz, amit látott, a magyar talajhoz és lehetőleg mellőzi

* A költemény 1855-ben készült. Arany ez évben pünkösdkor látta a bevonulást.

** A XIX. századbeli elbeszélő irodalomnak lovagi torna leírásain (*Toldi szerelme* II. és *Toldi estéje* II., III.) közvetve vagy közvetlenül Walter Scott regényeinek, különösen *Ivanhoe* befolyása érzik meg. A Vezuvot *Toldi szerelmé*-ben (XII. 25., 26.) a Kaspi-tó vidékét a Csoda-szarvas regéjében (*Buda halála* VI.) írja le.

azt, amit tapasztalatból nem ismer, ez feltűnően mutatkozik az olasz hadjárat leírásában (*Toldi szerelme*). Olaszországnak jellemző sajátságait (ami a *couleur locale*-t adja): a tengert, a délszaki növényzetet, a kék eget — Arany mindezt egy szóval sem említi. A nápolyi vidék sokat magasztalt és megénekelt gyönyöre: Aranynak erre egy festői jelzője sincs. Az Apennin déli lejtője, amelyen a magyarok leereszkednek, körülbelől úgy áll a költő képzelete előtt, mint a tőle ismert Mátra vidéke, melynek erdejében Attila és Buda vadász. A narancsfa aranyos almái, a citromfa, a kesernyés illatú sötét babér (amivel különben magyar költőnek, fájdalom, nem sok alkalma nyílt megismerkedni), a sötét olajfák illatos hűse (mint Kisfaludy Károly mondja), a pálma zöld legyezői, az ezer meg ezerszámra a tengerparton meredő aloék és opunciák — tehát mindaz, ami képzeletünkben elválaszthatatlan a délolasz tájképtől, ez mind kimaradt Arany elbeszéléséből. Ő a látott magyar valóság realistikus költője: az olasz staffaget nem figyelte meg, nem is tud róla pontos részleteket mondani. De amit megfigyelt, azt igenis, át tudja varázsolni költészetté. Olaszország várainak földrajzi helyzetét ismeri, de nem festőileg, csak oly módon, mint aki a hadműveletek megértése céljából a táborikar mappáját tanulmányozza.

Mennyire más, jellemzően más Goethe! Olaszország bájának legköltőibb rajzát (Mignon dalát), amely ezt az országot az epedés hangján eszményíti, ezt a dalt Goethe valószínűen akkor írta, midőn még egyáltalán nem látta azokat a tájakat, ahol „sötét lombok közt az arany-narancs pirul."*

* A tenger költészetét mintha Goethe sem fedezte volna fel. A tenger — ez Petőfinek való tárgy lett volna.

Pontosan részletesek Arany megfigyelései a tárgyak egyes sajátságaira nézve is. Ha valami jelenetet leír, olyan részleteket mond el, mint csak az szokott, aki jelen volt. Midőn Veselényi felkapaszkodik egy zivataros este a várra, egy hosszú falsikátort lát maga előtt: „Nem nyílt abból ajtó sem jobbra se' balra, szája egyenesen szolgált az udvarra; most az is sötét volt, *de ha villant az ég, fénye innen és túl egybetalálkozék*". (III. sz.) Minő hű megfigyelése egy futólagos impressiónak!* Egyenként tán aprólékosaknak látszanak az ilyen részletek; de minő életet és valószínűséget adnak egy költői műnek, ha ez tele van velök! Szűk vizes edényről lévén szó egy helyütt, Arany megjegyzi, hogy utoljára legnagyobbat buggyan; trombitaszónál észreveszi, hogy a lovak hegyezik apró fülüket. A cigány Süsü faragta címereknél felemlíti, hogy a *p* betű megfordítva *q*-nak van metszve.

Arany részlet-érzékénél fogva észreveszi a legapróbb tüneményeket; a cselekvést csupán kisérő, másoknak fel nem tetsző mellékes vonásokat is jellemző módon beilleszti az elbeszélés menetébe. Eddigi eposíróink nem merték volna műfajuk komoly méltóságát ily apró részletekkel tarkítani. És mi mindenre kiterjedt Arany figyelme! Ha az

* Aranynak egyáltalában finom érzéke volt a percnyi tünemények iránt. Pl. Budaszállás leírásánál: „Fáklya *futó fénye* éjjel is ott jár még s *bukdosik* egymásba sok fekete árnyék", *(Buda halála* V.) Ildikó kiséretét így írja le: „De arany és kő is ragyog ottan drága, lovakon a szerszám futosó világa; szélyel az árnyékba fénye lövell tűzként s vissza, ha nap ránéz, meri nézni büszkén". Midőn Nagy Lajos tréfamódra elfoglalja Prágát: „Ablak alatt száguld a csata vad ménje, Útközik a szembe láncsa *futó fénye*". *(Toldi szerelme.* IV. 59.) A mi itt le van írva, azt csak egy-egy másodpercig lehet látni.

öreg Benczéről van szó, megfigyeli, hogy miután eledelt vitt a bújdosó Toldi Miklósnak a sásba és az jóízűen falatozik, *Bencze szája is mozgott, mintha ő is ennék;* amint meghallja a hű szolga, hogy Miklós világnak akar menni, elszomorkodik s csendes bújában *körmével kereszteket ír bocskorára.*

Figyeljünk csak, ha valaki véletlenül ketté tört valami becsesebb tárgyat: rendesen elnémulva elő veszi a töredékeket és önkénytelenül próbálgatja őket összeilleszteni. Arany ezt az apró megfigyelést is felhasználja: Miklós a kenyérnek veti kését és szeli, de a kés ketté törik. Bencze pedig

> — nézte a kést: hova illik a darabja,
> Gondolja, jó volna, ha összeragadna.

Midőn a nép Toldi diadala után a győzelmes vitéznek szolgáját, Benczét is élteti, megünnepli, Bencze jobbja a nép közt jár, balkezével pedig zavarában *mente-gombjait kapkodja.*

Midőn Bencze a nádasban Toldi Miklóst rá akarja beszélni, hogy ne menjen világgá, Miklós némán hallgatja a vén szolga beszédét, míg végre *nagy meleg* könycsepp ült szemére:

> S mintha törlené csak arca verítékét,
> Tenyeréhez törlé hivatlan vendégét;
> *Végig a kis ujján* a köny földre csordult...

Arany pontosan feljegyzi, minő úton követi az a lecsúszó könnycsepp a nehézkedés törvényét.

Az általánosságok, aminőket a classicus iskolából való epos-írók, pl. még Vörösmarty is szeret, mindig halványak, bizonytalanok, mert sok egyénre, vagy esetre vonatkoznak; életet, egyéni színt a

részletek adnak. Mily elevenítő, az alföldi életből ellesett hű vonás a következő, melyben Bencze felfejti a magyar ló igazi hajtását. Toldiné Budára kocsizik. Az öreg Bencze, miután *térdével* szénaülést tömött, fiának, amint a lovak közé csap,

> Ne zavard a *lovam!* mondja neki mindjárt.
> Jó úton ügetve, ha göröngyös, lépve,
> Lassítani minden partocska elébe,
> Minden kikopásra, kicsi földhajlásra;
> „Ez a magyar lónak igazi hajtása".

Alig hogy ügetve egy közel rétre érkeznek, a vén Bencze már etet: „meg is állt, le is szállt s gondviselő kézzel *lovai üstökét megrángatta kétszer.*"

Ilyen részletekkel eleveníti meg Arany többi személyeinek jellemzését is. Feljegyzi, hogy midőn Veselényi a meglepett vén Kádás kardját követeli, Kádás „nem birta megoldani a kard szíjazatát: rajta járt a keze, mégsem lelte csatját". Az epos cselekvésére közömbös az ilyen vonás, de az egész jelenet sokkal élénkebb és valószínű, ha azt is tudjuk, hogyan mozogtak ez alkalommal Kádás ujjai. (Ha el akarjuk hitetni hallgatóinkkal, hogy szellemet láttunk, el kell beszélnünk, minő színűek voltak gombjai.) Egyáltalán Arany figyelme a test legkisebb mozdulatára is kiterjed: elmondja egy alkalommal a feldühödt Toldiról, hogy *cimpái dagadnak,* Nagy Lajosról pedig, amint lehült: *cimpái nem rezegnek többé,* Krimhildáról, hogy csak *félig nyitja ki szemeit,* amint Attila csókolgatja. Buda királyt sem kíméli meg attól a megjegyzéstől, hogy a vadászat reggelén nyergében egyre ásít. Midőn a tündér Ibolya három csepp vért szúr ki saját ujjából és hármat szeretője Rózsáéból, Arany hozzá teszi:

„sötétebb volt a Rózsa vére". Miután aztán eltávoztak, a három-három vércsepp *vékonyan, vastagon* felel helyettük a boszorkány kérdéseire. Toldi Miklós, saját hibáján eljátszván Piroskát, a Tar Lőrinc sátrába lép és hanyatt vágva magát az agyaras bőrpokrócra, *„füleit a vadnak csikorgatva marta"*. Minő apró, de jellemző egy vonás! Toldi az ártatlan Tar Lőrincet restelli bántani; nyers ereje nem talál más tárgyat, amin haragját kitöltse, mint a lenyúzott vadkan fülét.

Arany rendkívül gazdag ilyen aprólékos, de jellemzően beszőtt észrevételekben: még az sem kerüli ki figyelmét, hogyan változik meg egy percre a gyűrű-kő egy kézcsók alkalmával. Piroska a jámbor, szigorú anyakirályné, Erzsébet előtt térdepel a bemutatásnál, ki kimért méltósággal az *ép bal** kezét nyújtja neki:

Megrezzent a leány eme *hideg* kéztől,
Bár *gyönge, fehér is,* liliom szép víztől:
Gyürüi gyémántján ajka lehét hagyta,
S térdelve parancsát elvárta, fogadta.

A kéz eme leírása némiképp már jellemzése Erzsébet egyéniségének is.

Még a legendában is, mely jellegénél fogva hiszékeny, alkalmaz ilyen realistikus részletvonást: hogy a holt Sz. László valóban kiszállt volt sírjából a székelyek segítségére, azt végül Arany szerint

Bizonyítá a templomnak
Egy nem szava játszó őre:
Hogy három nap a sirboltban
Lászlót hiába kereste;
Negyed napra *átizzadva,*
Találtatott boldog teste.

* Arany nem felejti, hogy a jobbikat Zách Felicián csonkította.

A testi fáradság, a nagy út physiologiai hatása Arany szerint még a szellemeken, a kisérteteken is meglátszik.

Arany oly biztos minden részletére nézve, akár egy jó emlékezetű szemtanú. Ha ebédről szól, tudja az ebéd minden tálát, megjegyezvén a borról is, hogy érmelléki fajta. Ennek a pontos részletezésnek véglete aztán, hogy a leírt tárgy nagyságát nem egyszer számokra fejti. *Toldi szerelme* szerint IV. Károly vadászata alkalmával egy forrásra akad, mely *hét ölnyi* sugárt lövel; Visegrádról azt olvassuk ugyanott: „Oda van a lépcsők márvány büszkesége: *nyolc* egész nagy *ölnyi* pazar szélessége" (VII. 21.) „Kölesértől Kender nevű érig, mondja a *Toldi szerelme* egy másik helye, *ötvennyolc* telek az, ha igazán mérik". (VII. 27.)

Akinek képei ily pontosak, az hasonlatait rendesen látja is, azaz nem csupán fogalmakat fűz össze, hanem mindig elképzeli, lelki szemmel látja az összevetett tárgyakat. Arany is egész biztosra veszi a képet, érzékileg is felfogja; nagyon ritka nála a csupán elgondolt kép, mely pusztán az észhez és nem egyszersmind phantasiánkhoz is szól. Ha képies kifejezéssel él, akkor ez reá nézve egy neme a halványabb visiónak; a képies kifejezés minden eleme sajátos alakjával, szinével, érzéki sajátságaival előtte lebeg. Nagyon ritka nála a csak gondolt és nem látott kép.*

* Ilyen *A rodostói temető* 5-ik szakasza: „Börtön a sir; börtönünkbe mért sietnénk többé vissza? Várjuk el, míg a szabad lég könnyű testünket felissza. Akkor ők (az ősök) mibennünk élnek: mi leszünk az a lehellet, mely győzhetlenül kitartja a tusát a zászló mellett'. Az egész oly fogalmak complicatiója, melyeket a költő nem látott.

Legfeltünőbb a részletek ezen praecisiója ott, ahol Arany valami tisztán csak képzelt, mythologikus alakot vagy allegoriát ír le. Legelső művében, az *Elveszett alkotmány*-ban az alvilág őrét, Cerberust festi. Tudós zoologus nem pontosabb egy állatfaj leírásánál, mint Arany e mesebeli szörnyeteggel szemben. Három feje van; szőre sörtenemű. Egyik feje piros, zöld és fehér csíkokkal. Ennek a főnek legerősebb a hangja. A másik fej fekete, sárgával tarkítva; ez mély hangon morog és böfög; dühében hol láncába falt be, hol fülét csipdeste. A kettő között van a harmadik fej, mely százszínű, ugat, de nem oly erősen, mint két társ-feje. Az *Elveszett alkotmány* következő énekébe egy allegoriát sző be Arany az Idő malmáról. Itt is feltünő pontosan részletez. Allegoriát ír, de amellett a malom minden részét látja. Különben az allegoriákban a tárgyak csak bizonyos elvont általánosságban, inkább mint fogalmak szerepelnek; Arany képzeletében az allegorikus malom minden alkotó része lerajzolódik..

A test részei közül a szem az, mely legmélyebb nyomot hagy képzeletében, mely első sorban előtte áll, ha személyt jellemez. A szem nem hiába a legérzékenyebb kifejezője a léleknek. Ha Arany valami alakot képzel, akkor látja szemének alakját, fényét, minden mozdulatát. Feljegyzi, hogy Toldi György ijedtében *meredt szemet* vet a királyra, Miklós pedig halálán *merő szemekkel* tekint reá. Tar Lőrinc, miután arcul ütötte Piroskát, *rámered* Toldira sápadt meredéssel. Piroska *szeme héjja mereven* marad, amint Tar Lőrinc holttestét megpillantja. Csóri vajda *fehérlő* szemmel néz; a Bolond Istók édes anyjának temetésén az éneklő diákok szeme ének-

közben *kidagad* fejükből, mintha fojtogatnák őket. A vén Toldit csúfoló apródok is *dagadó* szemekkel és kékvörös arccal énekelnek gúnydalokat. Attila szeme „majd *kegyetlenül ontja a villámot*", majd szikráival vadúl visszainti a pártosokat. Nagy Lajos szeme is *szélyelvillog*, amint az olasz lovag dölyfös dicsekvését hallja. Oly alakról is, ki csak mellékesen fordúl elő, mint a Veselényi előtt álló bakóról mégis érdemesnek tartja megjegyezni, hogy szemei aprók (ebben van valami állatias); a ravasz érsekről, ki IV. Károly tanácsában felszólalt, olvassuk *Toldi szerelmé*ben: *„szeme alig nyitva*, forgatja hüvelykét, mintha gombolyitna" (megelégedett, jól táplált embereknél elég gyakori gestus). A szem e mellett nem csak a lelkiállapot, hanem a jellem tükre. A dőzsölés egészen felkavarja Toldi óriási physicumát, feje gőzöl a sok italtól; „Szeme bortúl nedves, tekintete redves". Az ostoba-ravasz Tar Lőrinc szeme *vizslat*, az ügyesen ravaszkodó kobzos szájának és szemének vége *fodros*.

Vörösmarty képzelete hevesebb és ragyogóbb, a Petőfiében több a kellem meg a tűz, de hűségre, intensitásra, objectiv pontosság- és világosságra nézve az Aranyé páratlan irodalmunkban. Képzeletének realismusa legfeltünőbben nyilatkozik, midőn a lelki jelenségeket a testiekkel együtt (sőt néha csakis a testiek közegén át) jellemzi. A testet azonban Arany csak annyiban írja le, amennyiben valami lelkiállapot kifejezője; önmagáért, mint a francia naturalisták, mint Zola soha.*

Látva azt, hogy Arany minő pontos megfigyelő, mily sokat visz át a valóságból műveibe, hogy köti

* Az idéztem Greguss-rosszalta álomleírás is lelki jelenséggel van összekapcsolva (álom-édessége következtében).

össze a lelki jelenségeket a testiekkel, az okot az okozattal, mily aprólékos gonddal jegyzi fel a tünemények részleteit, látva mindezt; hajlandók leszünk felkiáltani: Ime egy tudós! De ha viszont figyelembe vesszük, hogy ezek a látszólag hideg megfigyelések mily rendkívüli érzékenységgel párosulnak, ha látjuk, mennyire tudja Arany a rideg ész benyomásait az ihlet szárnyára venni és a költő legmagasabb céljaira alkalmazni, szóval, ha érzelmei átömlenek azokból a fehér nyomtatott lapokból a mi lelkünkbe, és ha az ő képzelete felgyújtja a miénket — akkor költőt, eredeti és sajátságos nagy költőt látunk benne.

OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár

V. EMBEREI.

Egész csoport ember van előttünk Arany műveiben: férfiak, nők, gyermekek. Vagy kétszázan vannak. A legfiatalabbik: Aladár, kis fejedelmi gyerek, csörömpölve vonja maga után, játékszer gyanánt, hatalmas apjának, Attilának kardját. A legöregebb: a százévesnél is idősebb Marci bátya, a vén gulyás, ki piruló jókedvben, nevetve, közbeközbe nagyokat kurjantva énekli a korcsmában régi ellenfelének, a már tán félszázad óta meghalt gonosz komiszáriusnak történetét. Hol óriást látunk ebből az embercsoportból kimagaslani, Toldi Miklóst, kinek kezében összeroppan a páncél és elfogy ellenfelének teste, hol Attila bohóckodó törpéjére, Czerkóra kell alátekintenünk, ki a hunok lábai közt hadarva szaladgál. Van e költői alakok csoportjában világbiró fejedelem, kinek lábához ontja a dús kelet mesés kincseit, míg ő maga Isten kardjával tövestül csapja ki a virágzó városokat; van közte félkezű, mankós honvéd, ki rongyaiban küszöbről-küszöbre jár koldulni.

Mindegyiküknek megvan a maga egyénisége és alakja; a költő *látta* mindannyit. Úgy tetszik, mintha a könyv fehér lapjain túl is volna bennök élet. Mindnyâjan Arany teremtményei: közös családi vo-

násaik mind reá, édes apjukra vallanak, úgy mint az életben is az unokákon megérzik öregapjuk vérmérséklete, hajlamai, agyvelejének szerkezete.

Ha elnézünk e csoporton, mindenekelőtt azt találjuk, hogy csupa magyar, a hunok is a magyaroknak szakasztott édes testvérei. De nem — van köztük mégis egy-két idegen: ott van az aranyszőke hajú, kékszemű burgundi Krimhilda, ott hunyorgat ravasz szemmel a galambősz gót Detre, ott lángol az olasz Mária sötét kéjes szeme.

A főalakok azonban magyarok mind és Arany mindegyikükbe belevitt valamit önmagából: szellemi physiognomiájuk a költőre ütött. Mint Aranynak magának, úgy kedvelt hőseinek is rendkívül kifejlődött a lelkiismeretük. Ez mintegy finom mérleg, melynek nyelve a legcsekélyebb súly után is már érzékenyen kiüt. Innen van, hogy — mint költőapjuk is — nagyon ki vannak téve a lelki küzdelmeknek, a lelkiismeret furdalásainak. Toldiban valóságos lelki viharok folynak, melyek alatt óriási teste összezsibbad. Vérbe tapossa, borba fullasztja, érzéki gyönyörökbe fojtja lelkiismeretét, mind hiába. A kötelesség és a szerelem válságos kínjait nyögi Piroska, ki önmagában *viadalmas kettő;* a belső tusa felemészti testét is. Belőlről hal meg. Mily részletes Imre rossz lelkiismeretének rajza első lopásakor! Sötét éjjel van; a rossz úton járó Imre mégis szemébe nyomja a kalapját, hogy ne lássák, mintha bűnjegy volna a homlokán; az utcán megmegriad, mintha lesben feküdnének kétfelől a házak. Minden kapuzugban rémet lát, a kihajló faág visszarántja, mire Imre ijedtében köszön; önárnyéka félelmetesen utána lopódzik. Katalinban a

lelkiismeretnek valóságos hyperthophiáját találjuk. Nem mer kedvesével megszökni: hisz édesanyja akkor hiába fogja várni: ha keresi leányát, „bontatlan ágya szólni fog". Midőn Katalin azután kegyetlen vad apja elől menekül, mégis bűnösnek érzi magát: mindig lát egy rémületes, zilált hajú aggastyánt maga után futni,

Hiába fordul más felé,
Szemét hiába húnyja bé.
Az iszonyatos ősz alak
Mindig szalad, mindig szalad.

Mennyit hánykódik Széchy Mária édes szerelmének kínjain! Arany részletesen festi indulatainak ideoda hullámzását; ez epos jó része eme vergődés előadása. Még a zsémbes Judit asszonyról is azt olvassuk:

Annyiféle színt vált Judit asszony arca,
Míg tart *önmagával pillanatnyi* harca.

Arany ezzel: hogy *pillanatnyi*nak mondja a belső harcot, egyszersmind Juditnak inferioritását fejezi ki: a motivumok tartós küzködése Aranynál a lelki nemesség jele. Nagy Lajos megfojtatja ellenfelét, Durazzói Károlyt. De ezután nincs nyugvása: egy hang mindig megölt ellenségének védelmére támad, bármennyire vádolja is őt Lajos. Hiába igazolja a király maga-maga előtt véres tettét: csakhamar átlátja, hogy nincs igaza. „Egy fuvallat! összedől e kártyahalmaz, hogy veséig borzad e hűs fuvalomtól". Attilában másnemű lelkiharc folyik: nem hasonlik meg magával, csak saját haragjával, mely már szinte erőt vesz rajta, kénytelen megküzdeni,

mint a lovas féktelen lovával. Budánál ellenkezőleg a tehetetlenség vergődését látjuk, lelkiismerete azonban nincs eléggé a tudattól megvilágítva, csak homályos ösztönök sejtetik vele, hogy nem helyes, amit cselekszik.

Legerősebben nyilatkozik a lelkiismeret hatalma a balladák hőseiben. A bűn borzasztó tudata megbontja agyvelejüket és feldúlja lelkük. Önmagukban hordják büntetésüket. V. László és Edvard király *(Walesi bárdok)* kínos hallucinatiók rabjai, Ágnes asszony meg Kund Abigél *(Tetemre hívás)* beleőrülnek bűnükbe, Tuba Ferkó *(Tengerihántás)* holdkórossá, Bende vitéz *(Éjjeli párbaj)* őrjöngővé válik a lelki vád zavarában.

A lelkiismeret e fejlettsége maga után vonja az érzékenységet és a gyöngédséget. Hősei lovagoknak születtek.

— Midőn valami becsületben jára,
Maga volt magának kegyetlen bírája —

mondja a költő Vesselényiről. Elmondhatná többi hőseiről is. Midőn Toldi Taréknál a végzetes ebéd után karjaiba zárja Piroskát és elhívja magához, a szép nő halványan, érezve, hogy nem tudna ellentállani, csak ezt rebegi: *„Becsületét* védd meg, óh *lovag,* egy nőnek". Hogy Piroska, mintegy maga ellen Toldira, *a lovagra* hivatkozik, az eldönti sorsát: keserű józanság vesz erőt Toldin és felbúgva távozik, hogy kedvesét soha többé ne lássa. Épp ily becsületszeretők, izgékonyak és gyöngédek Széchy Mária, Attila és Nagy Lajos is. Bármilyen erős legyen is az epikus költő tárgyilagossága, lelkének mechanismusából, abból, mi módon felel az a külső motivumokra és ingerekre, mindebből — mondom —

okvetetlenül átvisz valamit főalakjaiba. Amit egy görög bölcs mondott: „Szemléld önmagadat gyermekeidben", az a költő alkotásaira is áll.

I.

A költő-alkotta személyek mindig a költő sajátos egyéniségétől függnek. Az Aranyéban a költő szemlélődő hajlamát, realistikus képzeletét és részletmegfigyelését leljük fel. Személyeit pontosabban ismerjük, egész alakjukat és fellépésüket jobban el tudjuk képzelni, mint más epos-írók alkotásait. Az epos-írók, így nálunk Vörösmarty is bizonyos számú, pl. 3—4 főjellemvonást jellemeznek hőseikben, úgy hogy mi csak általános, halvány képet nyerünk róluk. Arany személyeit mindig éltető részletekkel élénkíti; Vörösmarty Árpádját csak nagyjából ismerjük, Arany Toldija benső barátunk, kiről eleve el tudnók mondani hogy ilyen meg ilyen helyzetben így meg így fog cselekedni.

Hogy Arany személyeivel ily bizalmasak vagyunk, az jellemző művészetének köszönhető. Arany igen pontosan, tömören és sok irányban jellemez. Nemcsak a lelki állapotokra terjed ki figyelme, hanem az azokat kísérő testi változásokra is, melyeket a legbehatóbb megfigyelő adománnyal constatál; nem pusztán a jellem főirányait látja, hanem azt a számtalan kis részletet is, melyek a főjellemvonások természetes következményei és melyekkel aztán a mi képzeletünket is erősebben megindítja; nemcsak beleképzeli magát személyeibe, hanem mintegy belemászik bőrükbe, velük együtt érez és gondolkodik, — ha szabad mondanom — velük emészt.

Legjellemzőbb az emberekre amaz állapot, ahol legerősebben fokozódik egész mivoltuk, ahol kiadják önmagukat: a szenvedélyek rohama. Petőfi is fest szenvedélyeket lyrájában, Katona is a *Bánk bán*ban; de mily nagy a különbség a felfogásban! Petőfi az indulat egy-egy phasisát fejezi ki, azzal a közvetlenséggel, azzal az élénk bensőséggel, mely annyira meghat költészetében; de az indulatok fokozatos, következetes fejlődését nem tünteti fel. *Bánk bán* voltakép egy szenvedély rajza, és Katona lélektani művészete épp abban rejlik, hogy e szenvedély lépésről-lépésre való fokozását mutatja ki hősén: nőttön nő, minden új perc erősbíti, minden új hír táplálja, az önkínzó képzelet lázasan fokozza, más szenvedélyek összefolynak vele, indulat indulathoz forr, míg végre felrobban felemésztve önmagát is, áldozatát is. Aranynál a szenvedélyek epikus jellegűek: nem oly gyorsan törnek fel és nem zuhannak oly nagyot. Főalakjainál a szenvedélyeket hullámzásban látjuk. Rendkívül erős szenvedélyek háborognak Toldiban; szerelme azonban a második részen át folyvást tart, hol erősebb, hol elnyomottabb; kimagasló gócpontja, tragikus hajótörése nincs. *Fluctuat, nec mergitur.*

Arany jellemző művészete idővel változott, mint stílusa és írói adományai egyáltalán. Mindinkább beljebb meg beljebb hatol a lélekbe; mindinkább finomabb eszközökkel és egyre bonyolódottabb jellemeket fest. Az első rész Toldija derék magyar parasztfiú, kiben csak általános és egyszerű lelki motivumokat találunk: hevesség, bizonyos büszkeség daccal párosulva, nagy ragaszkodás édesanyjához, becsvágy, nagy lelkiismeretesség. Mennyivel gazdagabb már Toldi lelke a harmadik részben; mily részletességgel tünteti már elénk Arany hősének

indulatait, elhatározásának fejlődését a *Toldi szerelmé*-ben! A cselekvények rúgói itt többé nem általános, typikus indító okok, hanem a legkülönbözőbb egyéni sajátságok és szenvedélyek. Épp így a balladákban. Mily sok már a lélektani filigran-munka a későbbi balladákban; mily aprólékosságon fordul meg a *Tetemrehívás;* Kund Abigél kacér ingerkedése a katastrophákat egész sorát vonja maga után, mint Toldinak egy tréfája: hogy Tar Lőrinc sisakjában harcol, következményeiben feldúlja saját életét és Piroska boldogságát. Mily gyöngédség és finomság, a megfigyelésnek mily részletessége nyilatkozik abban a jelenetben, melyben Örzsike bevallja Piroskának, hogy szereti Lajost:

„Nekem is van nagy búm, — nem bú! fagyok, égek;
Szerelmes vagyok én — —
Rettegek álmomban, elárul az álom...
De, nézz ide! nem fáj: egy szisz ne'kül állom".

Szólt s míg ez utolsó szavait elmondta,
Szép ujja begyébe tűje hegyét nyomta;
Piroska sikoltott, hogy elveszi tőle,
Mosolyogva hátrált a másik előle.

„Hagyján!" kacagott fel: „hiszen ez már semmi:
Valaha még *azt is* meg merem én tenni;"
S mint nézi rubintját gyönyörrel az ötves,
Megnézte a csöp vért, s ízlelte hogy: édes!"*

Ez az egész jelenet két fiatal leánynak, Örzsének és Piroskának ellentétes jellemén alapul. Örzse szűziesen rejtett titkának önkénytelenül kifakadó megvallása, az öngyilkossággal való kacérkodás a szerelem paroxismusában, mire a szerelem ellenigereképen még tűjével megszúrja ujját és megízleli az

* *Toldi szerelme* V., 20, 21.

édes vércseppet (ami úgy hat reánk, mintha ebbe belevegyülne a fiatal leány nyalánksága is), — mindez hű és finom vonásokkal rajzolja a szerelem fájós gyönyörében vergődő, büszke, exaltált leánynak lelkiállapotát.

Arany művei — még lyrai költeményei is — gazdagok ily találó jellemvonásokban, melyek hirtelen fényt derítenek egy egész egyéniségre. Az emberi lelket mélyebben kutatja, mint többi költőink és kutatása eredményeit egy-egy jellemző megjegyzésbe tudja összeszorítani. Széchenyi két ellentétes főjellemvonását, lelkes hevét meg blasirt iróniáját teljesen megfejti Arany a Széchenyi ódájában:

> Nem láttuk e szív néha mit palástól,
> Hordván közöny havát és gúny jegét:
> *Hogy óvni gyönge csiráit fagyástól*
> *Őrizze életosztó melegét.**

Épp a legérzékenyebb emberek látszanak gyakran hidegeknek és gúnyosoknak, mint ahogy a legszebb és leggyöngébb virágok tövisekkel kénytelenek magukat megvédeni.

Midőn a pribékek Rachel gyermekeit elragadják, az anya kéri őket, hogy ne ölje meg, „mert *enyéim* e szép ártatlan kisdedek". Lehet-e egy anyának nyomósabb és természetesebb érve, bármily gyenge legyen is az egymagában?

Az életből ellesett finom vonás a következő is, mely a szerelmében vergődő Piroskáról szól:

> Megnézte merően azt a sötét pályát,
> Míg szeme apránként megszokta homályát;
> *S addig erőltette a mosolyt arcára;*
> *Szivébe is olykor lehatolt sugára.*

* Azaz a közöny havát és a gúny jegét hordta Széchenyi külsőleg, hogy érzelmeinek gyönge csiráit a fagytól megóvhassa és éltető melegét megőrizze.

Ha meggondoljuk, hogy az arckifejezések mily szoros összefüggésben vannak a lelki hangulatokkal, úgy hogy nemcsak a hangulat idézi elő a megfelelő kifejezést, hanem megfordítva: az arcjáték lelkünkre is hat (bár ritkábban, majdnem észrevétlenül), akkor Arany eme megfigyelése nem fog többé paradoxnak feltünni.* A lelki fájdalomnak (melynek rajzában Arany specialista) épp ily mély ismerete nyilvánul a szerelmes Toldi rajzában:

Toldi azonképen, hegyet-erdőt bújván,
Nem tud erőt venni, *nem is akar* búján.

Valamint az örömben majdnem mindig van egy csepp keserűség, úgy viszont a fájdalomnak, a szerelmi búbánatnak is megvan a maga édessége, melytől olykor nem akarunk elválni.

Ily megkapó, egész jellemet feltáró részletek már Arany első műveiben is találhatók. Midőn a *Toldi* első részében György az örökségét kérő Miklóst arcul csapja, Miklós iszonyatos dühe kitör; azt hinnők, vége Györgynek —

De midőn az öcscse épen megrohanja,
Elsikoltja magát s közéjök fut anyja,
Testével takarja Györgyöt és úgy védi,
Pedig nem is Györgyöt, hanem Miklóst félti.

Az anyai szeretet ösztönszerű ravaszságának mily hű kifejezése ez!

Az emberfeletti lények rajzában is alkalmaz Arany ily *emberi* vonásokat. Midőn az Adria vízi

* Erről bővebben szól Darwin *The expression of emotion.* Első fejezet. — A hypnotikus álomba merülteknél más-más arcizmok izgatásával más-más hangulatok támadnak. Pld. a kisérletező orvos azzal, hogy ráncokba gyüri az alvó médium homlokizmait — haragot, dühös indulatot kelt benne.

tündére a fiatal Forgácsot a tenger partján énekével elaltatta, kiszáll, hogy hattyúingét ismét visszavegye.

— Most a leány kiszállt, nem habozás nélkül,
Szégyelte magát az alvó vitéztől.
(Toldi szerelme VII. 49.)

Ily vonások néha egész jellemet összegeznek, az erkölcsi tulajdonságok egész sorát érzékítik meg egyszerre.

Arany jellemző művészete idővel még más irányban is fejlődött: a közvetett jellemzés módjától a közvetlenhez. A közvetett jellemzésnél a költő maga iparkodik megjegyzéseivel fényt deríteni egyes alakjaira: a közvetlennél az elbeszélő nem nyilatkozik alakjairól, személyeit csak cselekvényeik jellemzik. Első műveiben van még bizonyos hajlama közvetett, leíró jellemzésre: egy-egy alakról azt olvassuk, hogy rosszlelkű, kőszívű, szennyes indulatú, hogy álnoksággal van tele, teste-lelke hamis (Györgyről); régi hű cseléd, tisztes szolga (Benczéről); jó atyafi, szegény fiú, hatalmas gyermek (Miklósról); bölcs, jó király (Lajosról); szóval a költő elbeszélés közben még maga mond ítéletet személyeiről, ami a népies modorral is egyezik.* Később Arany mindig fukarabb erkölcsi jelzőkben, személyei mindinkább drámai módon: tetteikben jellemzik magukat. Arany idővel mindinkább azon van, hogy mennél többet lásson a belső processusokból, melyek a tetteket előidézik és mindig intimebb meg intimebb érzelmeket, gondolatokat és ösztönöket tárjon fel előttünk.

* Volt az erdőben egy *gonosz* boszorkány. Volt a királynak egy *jóravaló* fia. Egyszer volt egy molnárnak egy takaros és *okos* leánya. (Népmesékből.)

Ha valamely költő személyeit elemezzük, a legfontosabb kérdések egyike: hogyan eszményíti őket? Mikép viszonylanak a műveiben fellépő személyek azokhoz az emberekhez, akiket a szerző látott maga körül járni-kelni; hogyan viszonylanak a mi kortársainkhoz, kikkel együtt élünk, az utcán találkozunk, hol feszesebben, hol szívesebben szóba állunk? Vagy hogy a valóságból vett példával éljek: ha elmegyünk az Alföld egy-két falvába, és mindegyikben 5—6 jóravaló, szilaj fiatalemberrel vagy a vagyonosabb gentry-család néhány fiatal leányával ismerkedünk meg: mennyiben hasonlítanak és mennyiben ütnek el attól a Toldi Miklóstól és attól a Rozgonyi Piroskától, kiket Arany eposában naiv szeretetreméltóságukban állít elénk?

Jellemezni általán annyit tesz, mint valamely tárgy azon sajátságait megérzékítve feltüntetni, melyek alapján phantasiánk ezt a tárgyat legjobban el tudja képzelni. Az emberek jellemzésénél a művész szintén bizonyos jellemvonásokat emel ki, melyekből mi azt az embert megismerjük, mintha régi társunk volna. Ugyanazt az embert százféle módon lehet jellemezni, ámbár csak egy csomó fontos jellemző vonása, lényeges sajátsága van; de minden sajátságának igen sok nyilatkozata van; hol beszédében, hol tetteiben, hol arcában vagy önkénytelen mozdulataiban fejezi ki jellemének fő tulajdonságait. Az epikus költő, ha bennünket egy egyéniséggel akar megismertetni, egy sor ily jellemző nyilatkozatot kombinál egybe az események egy bizonyos láncolatával (eposának meséjével); mennél hívebb és egyszersmind költőibb módon történik ez, annál nagyobbnak tartjuk a költőt.

Arany emberjellemzéseiben is mutakozik az a realismus, a sajátos contemplatio, melyet nála leglényegesebb költői adományként találtunk. Nyugodt, higgadt, sőt néha szúrós, hideg megfigyelő, ki a jelenséget, mely érdekli, részleteiben is pontosan, csalódás és káprázat nélkül látja. Ennek megfelelően eszményít is. Mindig az illető egyén faji sajátságait keresi, azokat aztán összegyűjti, a lényegtelentől megtisztítja, a lényeges vonásokat fokozza. E vonások aztán a jellemzett alaknak bizonyos erkölcsi dispositióját, bizonyos lelkiállapotának jellemző (tehát költői) kinyomatát alkotják. Épp ebben különbözik Arany legtöbb epos- és regényírónktól; ő nem keres idegen fajsajátságokat, hogy azokkal eszményítse hőseit, hanem sajátlagos fajsajátságaikat emeli költői sphaerába. Ha parasztot rajzol, nem vegyít a jellemzés közbe tulajdonságokat, melyek szépek és érdekesek, de parasztnál nem találhatók. Még Vörösmarty is úgy eszményít, hogy hőseit egy más faj jelességeivel ruházza fel; hány idegen vonás van például Árpádjában, kiben egy nomád nép vezérének szilajsága egy középkori keresztény lovag erényeivel párosul. Vörösmarty tehát nem a primitiv magyarok fajbeli sajátságait emelte eszménynyé, hanem más fajtól (a keresztény lovagoktól) kölcsönzött Árpádjának szellemi physiognomiát.

Aranynak a valóság iránti hűségéből, realis érzékéből fejlődött hajlama a korszak és a faj jellemzésére is. Mint a költő Zrinyi alakjaiban meg lehet különböztetni a török meg a magyar faji sajátságokat, úgy Aranynál is a magyar és az idegen jellemnek megvan a maga szinezete. A bosszuálló, állhatatos, végletesen hű, de álnok Detre és Krimhilda egész más faj szülöttei, mint Etele és Buda

hívei. *Toldi szerelmé*ben is a magyar csoporttal szemben olaszokat látunk, kik vérmérsékletre és cselekvés módjára elütnek a magyaroktól; közvetítő e kettő között a magyar Lajos király, kinek ereiben az olasz temperamentum néhány sötétebb vércseppje lüktet. Nagy Lajos általán magyarosan nyiltszivű és nyájas, csak néha-néha vesz rajta erőt az olasz bosszúvágya és alattomoskodása.

Arany alakjai azonban nemcsak a faj, hanem a kor szerint is meg vannak egyénítve. A *Toldi*-epos a merő középkorba vezet bennünket. Toldi Miklós fenyegetően daliás alakja, a lelki nemesség és nyers erőszak e sajátos vegyüléke, a rajongó gyöngéd szerelem felváltva egy ragadozó állat düh-rohamaival — mindez csakis a középkorban érthető, amely az emberben szunnyadó állatot még nem bírta annyira megszelídíteni, mint az újkor civilizatiója. Mily korszerű, keletiesen cikornyás és középkoriasan naiv az az aranymondás-stílus, amelyben Buda trónosztó beszédét elmondja! Arany e korszak színezetét nem szokta sentimentalisan szépíteni; erőszak és alattomosság, ez a két *par excellence* középkori indító ok mindig kiveszik a maguk részét a cselekvényből.

Kor- és fajszempontok mellett Arany erősen megfigyeli embereit a társadalmi réteg szerint: de ugyanabban a társadalmi osztályban is megkülönböztet és árnyékol. Apa és fiú — a két Bencze mily különbség!

Parasztlypusai gazdagabbak jellemvonásokban, mint a korabeli költészet parasztjai. Szigligeti és Jókai például hol eszményítették, hol adomaszerű egyoldalúsággal fogták fel őket.

Arany szerette a magyar parasztot és nagyon meg tudta becsülni, de azért ismerte a parasztélet

trivialitásait és nyerseségét is. A *Bolond Istók* parasztjaiban szemet szúr erkölcsi durvaságuk: festésükben van valami kérlelhetetlenség; Arany eme parasztjai úgy viszonylanak az akkor szokásos regény-parasztokhoz, mint egy Röntgen-felvétel egy ünnepi csoport-fényképhez.

Arany általában három irányban tér el jellemző művészetében többi epos-íróinktól. Beviszi jellemzésébe a lélektani elemzést, kiterjeszkedik a lelki élet részleteire is, melyet az epos nagyoló jellemzése eddig mellőzött és bizonyos realistikus eljárást alkalmaz, mely az emberi indulatokat testi szervezetével összefüggésben tünteti elénk.

A lélektani elemzés abban rejlik, hogy a költő kezébe veszi a bonckést és fürkészi, minő elemekből van összetéve hősének szenvedélye? mi magyarázza meg lelki állapotát? az indító okok minő szövevénye bírta erre a tettre? Például így jár el Arany, midőn apróra veszi Piroska lelki állapotát, amint végzetes szerelme és a hitves kötelessége küzködik benne. Széchy Mária szerelmi vergődését is hasonlóan elemzi, sőt ami feltünő, az *Öldöklő angyal* című töredékben egy lakodalmi tánc leírása közt a menyasszony hullámzó érzelmeit tárja fel.

Ezzel az elemző eljárással összefügg, hogy Arany eposaiban a lelki élet részleteit is megfigyeli. Az eposírók különben csak nagyjában, általán szoktak valami indulatot jellemezni; a valóságban azonban indulataink nagyon bonyolult összetételek, melyek gyorsan változnak, fejlődnek, vegyülnek, az egyik érzelem felkelti és fokozza a másik rokonérzeimet és ilykép minden hevesebb, hosszabb tartó indulat az érzelmek egész láncolatából áll. Arany azon van, hogy e különböző változásokat is fel-

jegyezze; a cselekmény elbeszélése olykor megakad, míg a költő egész figyelmünket a cselekvő belső mechanismusára irányítja.

Emellett nem riad vissza attól, hogy többet vigyen át a valóságból a költészetbe, hogy reálisabb legyen, mint eddig jeles költőink szoktak. A jelenségek Aranynál szoros összefüggésben vannak a testiekkel: nemcsak annyiban, hogy a lelki mozgalmak festésében rendesen a test változását is feltünteti, hanem okozati kapcsolatukat is megtalálja és megemlékezik arról is, minő befolyással van a vér, az idegrendszer izgatása érzelmeinkre.*

Hogy Arany műveiben oly sok a való, a realitás, az még költői módszerével is kapcsolatos: az átvitel, az analogiák talpraesett alkalmazásával. Ugyanis amit Arany különböző esetekben és helyeken magyar parasztoknál vagy földesuraknál tapasztalt, azt merészen és szerencsésen át tudta vinni eposainak magasabb sphaerájába s költői tapintattal be tudta illeszteni az epikus kor keretébe. Művei tele vannak oly jelenetekkel, melyeket látott és a közvetlen megfigyelés élénkségével és valódiságával állított elénk. Csak egy-két vonást idézek abból a költeményéből, mely korra nézve legtávolabb esik a mienktől: *Buda halálá*-ból.

Attila átvezeti nejét Budához, ki feleségével, Gyöngyvérrel fogadja vendégeit:

* A *vér* mint érzékiség kifejezője: A menyasszony .... „csüggeteg, szemei a földre függenek szokatlan érzéstől *remeg:* úgy, mintha *felriasztott vére* özön bodogságtól félne". *(A magyar tánc.)* Hasonlóan *Buda halála* VI. (Hunor szavai.) *Toldi szerelme* V. 92. Pusztán testileg van megjelölve a szerelem *Csaba* II. énekében. *Hátrahagyott iratok* I. 192.

Hamar a két asszony szeme összevillant,
De csak a mint ember frissen egyet pillant,
Hidegen egymásnak azalatt benyelték
Ruháit, alakját, egész teste lelkét.
Akkor Buda nője messze kitárt karral
Fogadá vendégét nagy csók zivatarral;
Ilda is ángyának örvend vala szintén,
Szavainak mézes csemegéjét hintvén.

Aki sétahelyen, vagy az utcán két nőt lát, amint először találkoznak, megfigyelheti, mily hideg, sőt némileg ellenséges kíváncsisággal méri egymást egy percig tetőtől talpig a két született vetélytárs, kérlelhetetlenül bírálván a toilettet is, míg aztán (aszerint, hogy ismerősök-e vagy nem), vagy közönyt, vagy nyájas mosolyt ölt arcuk. Arany ezt a vonást még egy, a hún múltba átvitt, tőle bizonyára a magyar jelenben, elégszer megfigyelt jelenettel toldotta meg, ahol két irígy menyecske tüntető álszeretettel csókolódzik, mézesen nyájaskodik és „szívből örül".

Arany az ő személyeinél mindig maga előtt látja az egész embert: nemcsak azt a pár főrúgót, mely a cselekvés motiválására szükséges, hanem azt a sok melléksajátságot is, melyek a fővonásokból folynak, ámbár nem is uralkodó tulajdonságai az illető embernek. Ő látja Attila nagyravágyását, büszkeségét, indulatosságát stb. de látja egyszersmind, hogy az ilyen fajta hún embernek minő az izlése, ha házat építtet, minő képzeteket társít, ha álmodik.

* Hasonlóan *látott* vonás *Buda haláláb*an, midőn a *hunok* a háborúra készülnek: „Még a gyermek is mind háborúkat majmol, nádparipán nyíllal, kelevézzel bajmol, kard, paizs a játéka". Bizonyára háborús idők megfigyelése, a kardot meg puskát nyíllal és kelevézzel pótolva. A gyermekélet több apró vonása van ellesve abban a jelenetben, ahol Gyöngyvér elfogja az apjához szaladó Aladárt. (VII. ének vége.)

Szóval ő levonja a jellem következményeit köznapi élményeire nézve. A *Csaba*-eposban Attila Buda várába tér. Itt minden kőből épült, hisz Buda régi római város. Természetes, hogy Attila e kővárosban kőpalotát építtet magának, ámbár ez ellent mond a hún sátorlakás hagyományainak. A hún ízlés azonban mégis magára vall benne: a kőépület legalább belül facikornyás, mint azt a hún ízlés szereti:

Kívül legyen érc s kő fala, csúcsa, tornya,
De belül faragcsált mívű a cikornya.
Minden rekesz és fal belül áttöressék,
Hogy fafaragványnak légyen nagy üresség,
Hova termet, ágast, folyosókat ácsok
Tanult keze vessen, mint a régi szokások.
(*Csaba* Utolsó dolgozat II.)

Nemcsak bútoraiban, de álmában is valóság s hún embernek mutatkozik Attila. A *Buda halála* IX. énekében álmát beszéli el Attila:

. . . De borult az álom s én, egyedül, távol
Tapodom a léget, mint ki vizet lábol.
Szárny nélkül, magosan a levegőt szeltem,
Meztelen a kardot jobb kézbe viseltem.

Alattam az erdők koronája zúgott,
Folyó nagy vizeit terelé Napnyúgot,
Emberi kéz földet túr vala, mint hangya,
Fekete a rónák legeletlen hantja.

Mennyire megvan e pár sornyi töredékben is az álom lélektana! Először az általános elemek, melyekből ki-ki álmaiban himet varr: az álmodó (itten Attila) ifjúságának egy-egy izgalmasabb jelenetéről álmodik; majd magasan a levegőben repül — mint azt álmainkban gyakran látjuk. Ezután következnek az álom hún elemei. Az álmodó Attila kezében az

van, ami ébren is leginkább foglalkoztatja: a kard. Napnyugoti országokat lát álmában, azokat, melyeket imetten is elfoglalni óhajt. A szántó emberek szokatlanok a nomád nép fejedelme előtt: úgy nézi őket, mint akik hangyamódra túrják a földet. Hiába keresi a hún szeme a legelőt lovai számára: csak szántóföldeket lát, vagy amint ő jellemzően kifejezi: „fekete a rónák *legeletlen* hantja".

Amint e hún emberek közé görög kerül, eltérő müveltsége és fajsajátságai stílusában is mutatkoznak: az adriai tenger mentén egy görög jóst visznek Attila elébe, ki az aggastyántól birodalmának jövőjét kérdezi. A jós így kezdi feleletét:

> Sorsát a hatalmas ne hivja ki, kérdvén:
> Sokszor a balvégzet *hever Isten térdén* . . .

Ime mennyire görög ez a stilus, ez a fordulat! Meglátszik az öregen, hogy nem méhsörön nevekedett (mint az eposnak másik örege: berni Detre) hanem Homer tejét itta. Isten térdén van a jövő theon en gouna si keitai — mondják a trójai falak alatt és Ithaka szigetén.

E néhány példa megvilágítja, mily jellemző tud lenni Arany a részletekben: a szobaberendezés, az álom és a beszéd egyes apróságaiban is.

II.

Petőfi és Arany a legmagyarabb költők. Ha a magyar ember eltűnnék e világról, ha ismét tenger hullámoznék az alföld végtelen rónáin a Kárpátok *tengerpartjáig*, akkor is még Petőfi és Arany müveiből reconstruálni lehetne: Petőfiből, mikép érzett, Aranyból, mikép gondolkozott és viselkedett a magyar ember.

Arany különböző epikus meg lyrai költeményeiben a magyar typusok, az alföldi alakok hosszú sora vonul el szemünk előtt. Ha az egyik vagy másik typus ki találna halni (amit a mi nemzedékünk tán még megér), rámutathatunk majd az illető költeményre: Ime, ilyen volt.

Vegyük szemügyre ezt a menetet: öregét-aprajáját, javát-rosszát.

Itt van a magyar Bramarbas: *Furkó Tamás*. Elsőnek tűnik fel, mert leghangosabban beszél. Eladósodott földesúr, (végzett gentry, mondanók ma) ki nem sinecurálhat tovább táblabirói címen. Könnyen hátrál, szíve mélyében fél Borbála asszonytól, de különben kiabál, fenyeget, nyers büszkeséggel, sallangósan; lehúzatja a birót, ha nincs kész fogat és 12 silbakkal őrizteti becses úrmagát. Kihaló félben van, ép úgy, mint a *betyár*. Ez lovat lop, hogy huszárnak állhasson; lovas nép sarjának büszkeségével kijelenti, hogy gyalogoljon a kutya, hisz úgy sincs lova; ő *szerzett* magának lovat, aminőt komisz lóba' nem adnak.

Ha Aranyt követve a pusztáról az alföldi városnak tartunk, útközben megnyílik a lacikonyha sátra: kissé vaskos kacérsággal lép elénk Hébéje, teli arcú menyecske, ki paprikával *mézeli* a bort. A körülülő legények szabados tréfáit igen is elérti (volt hozzá módja) és legfeljebb ha fájósak, tiltakozik elég bizalmas módon; különben épenséggel nem durcás. De jő egy más falusi specialitás: a falu bolondja. Elzüllött, vagy jobban mondva: elnyomott tehetség, árva ábrándozó, ki félnapig a felhők futását nézve, jóllakik velök és a parasztgyermekeket soha sem hallott mesékkel tartja, melyeket ismere-

tekkel nem táplált feje naiv rajongással gondolt ki. Annál biztosabban lép fel a fűzfa-poéta: *Vojtina öcsese.* Minthogy nem tanult semmit (úr-paraszt nem akarván lenni), felcsapott költőnek. „Petőfi se tanult!" Elhalmozza a fővárosi újságokat *Vidéki levelek*kel, de még nem látta nyomtatva, ámbár rózsaszín papirosra nagy gonddal mázolgatja műveit. Ha nincs ló, jó a szamár is pegazusnak. Verseinek lábai sántítanak, mint hasonlatai. Sokat ír: oly szavakat használ, melyeket maga sem ért, hisz az ilyen szó mindenhova illik; rímek nem igen korlátolják Vojtina szárnyalását. Pedans szabályokon különben is túlteszi magát; plagizál, amennyiben nem ritkán ebédjét is, költeményét is kölcsönből fedezi. Titani fájdalmát akkor zengi, ha a pincérlányok nem hajolnak szerelmetes szavára. Ilyenkor aztán felfedezi, hogy az éj sötét, s ami szintén nem meglepő: csillagot lát éjjel, napot nappal.

De mindez alakok háttérben állnak; Arany költészetének egész ragyogása a magyar parasztra esik. Mennyire szerethette, hogy ennyire ismeri! Mily finom vonásokkal jellemzi minden nevezetesebb typikus sajátságát! Mind a jó és mind a rossz, ami benne megvan, megnyilatkozik előttünk: büszkesége, nyugalma, bőkezűsége, gyöngédsége, haza- és vendégszeretete mellett conservativismusa, indolentiája, dicsekedése, körülményessége, szalmatüze; látjuk, mily végletekre ragadják a bor meg a politika.

Ha az egyes faji vonások nyomát kutatjuk Arany különböző magyar paraszt alakjaiban, mindjárt szemünkbe ötlik *büszkesége,* amely kapcsolatos a magyar faj államalkotó és sok százados kato-

nai szerepével. Ez a magyar nép évezredes történeti állásának következménye. Megfigyelhetjük, ha egy magyar paraszt tóttal beszél ezt a büszkeséget, (de ha az egyik büszkébb is, azért jó testvérek lehetnek). Petőfi bizonyos szeretetreméltó hetykeséggel jellemzi ezt a sajátságot a *Magyar vagyok* költeményében:

Arcom víg a bánat idejében,
Mert nem akarom, hogy sajnáljatok.
Magyar vagyok. Büszkén tekintek át
A múltnak tengerén, a hol szemem
Egekbe nyúló kösziklákat lát,
Nagy tetteidet, bajnok nemzetem!

Arany, mint epikus, cselekvény fonalán mutatja be ezt a vonást. A szegény kiéhezett, hajléktalan Toldi megvetéssel löki vissza a májat, melyet a székállók neki odadobtak. De még a magyar koldúsban is megvan ez a büszkeség: Tündér Ibolya, Rózsa szeretője, magához int egy koldust, gazdag ajándékokat igért neki, ha majd a nászmenet közeledtével kiáltja: „Ne feledkezzenek urak a szegényről, mint elfeledkezett Rózsa kedveséről".

Mit tesz erre a koldus:

A vén magyar koldus még jobban levonta
Süvegét fülére, s *félre nézve*, mondta:
„Nincs nálam szokásban, kérni, kiabálni,
Csak bemenni s bent az ajtófélre állni".

Egy tönkrement spanyol hidalgó, ki őseinek kastélyában koldul, nem beszélhetne büszkébben. Az olvasó észreveszi, hogy Arany itt egy határozott helyen és időn kívül történő tündérmesében szántszándékkal emeli ki a faj-jellemzés kedvéért, hogy Ibolyának *magyar koldus* felelt így.

A magyar büszkesége igen jól megfér a gyöngédséggel. Midőn Toldi éjjel lopva hazamegy, nem mer zörgetni, keze csak úgy tétovázik a kilincsen: „Ejnye, hát hol járhat most ez a félsz benne? Máskor sárkánynyal is birokra menne; édesanyját félti igen-igen nagyon, nehogy a zörejre szörnyen felriadjon". Aki e részben túlzással vádolja Aranyt, olvassa el Erdélyi népdalgyüjteményét, hogy meggyőződjék, mily gyöngéd tud lenni ez a nép minden szentimentalitás nélkül.

Valódi alföldi tőről van metszve Bencze is, kinek fő jellemvonása hozzátapadt nevéhez: *a hű Bencze*, a türelmet próbára tevő példája az öreg paraszt körülményességének és bőbeszédűségének. Hiába sietsz, ha a múltról kezd elmélkedni, vagy ha a lovakat „magyarosan" hajtja. Mint a középkori krónikások minden város történetét Ádámon meg Éván kezdték, úgy Bencze minden elbeszélését azzal szereti kezdeni, mikép állott be Toldi nagyapjához ostoros gyereknek. Stilusa olyan, minő az ember: körülményes, régies, parasztos; mint kabátja, ó-módi sujtással van felcicomázva. Emlékezete ködében nőtteti a múlt idő tárgyait: dicséri a régi terméstmert az jobb volt és magának tulajdonítja az erdemet, hogy Miklósból derék katona lett.

A két Bencze Toldi egész életét kiséri. Az öreg ott volt már Miklós keresztelésénél, fiát pedig legvégül szoborként látjuk ura sírhalmán meredezni, melyet az ég új havával elborít.

Az ifjú Bencze édesapjára ütött, de könnyelműbb és nem oly gyökeresen becsületes, mint az öreg. Meglátszik rajta egyben-másban, hogy a búbánatos Toldi dorbézoló társai közt nevelkedett. Mi-

dőn az öreg Bencze Toldi Lőrincné kíséretében meglepi a vad cimboráival dőzsölő Miklóst, Toldiné az anya és a nagyasszony haragjával kiutasítja a trágár hadat: „Megver az Isten még, hogy az én fiam elrontjátok!" mire mindannyian kisorolnak, csak a várnagy és a fiatal Bencze váltják egymást félve-bújkálva, mint a kártya, melyet előlről-hátra cserélgetnek. Amint látja az öreg Bencze fiának megdöbbenését, vére süvege alá szökik —

Keze gyorsabb még mint szava, gondolatja:
Somnyelű ostorral, ahol éri, csapja.
„Te, te részeg! korhely! ki vagy te? mi vagy te?
Jó nemzetes úrnak elrontója vagy te?
Hogy áll a szemed? he — ne elől! ne hátul! —
Ezt tanultad a te vén *józan apádtul?*"

Az apa hiúságának és a szolga hűségének e komikus vegyüléke (önmagához méri fiát és úrnője vádját a cimborákról vakbuzgó haragban fiára fogja), teljesen kifejezi Bencze jellemét.

Van a magyar népnek két erénye, mely egy nyugoti népnél sincs ennyire kifejlődve: vendég- és hazaszeretete. A patriarchalis vendégszeretet példáját látjuk a *Családi kör*ben, ahol a gazda megnyitja ajtaját a kolduló katona előtt és asztalukhoz ülteti.

— nézz ki fiam Sára
Valami szegény kér helyet éjtszakára,
Mért ne fogadnók be, ha tanyája nincsen.

Minő szíves, kereketkiszedő gazda az öreg Rozgonyi! Amint észreveszi Lajost, ki ócska dolmányba rejtőzött, mindjárt behívja, beköttetí lovát az ólba: „Ki itt esteledik, bizony itt is hál az". A királynak pedig — jegyzi meg Arany — tetszett ez

a *magyar szív*. Ha vendégei búcsúznak, Rozgonyi jó magyar szokás szerint, minden kocsira útravalót, vendégeinek eledelt, a lovaknak puha szénát rak fel. Pázmány lovag is kiemeli Mátyás király előtt, hogy magyar ember nem fogad el fizetést a vendéglátásért.

Amint a vendégszeretetet Magyarország gazdasági viszonyai (egy dúsan termő ország kereskedelmi elzártsága) fokozták, úgy mozdították elő a hazaszeretetet politikai körülményeink. Jobban kell szeretnünk a hazát másoknál, mert kevesebben vagyunk és nagyobb veszedelemben látjuk. A hazaszeretet behatol Arany betyárjának szívébe is: utolszor lop lovat, hogy Kossuth katonájának állhasson. „Szeresd a magyart, de ne faragd le", mondja Toldi, ki mindig szerette és mindig faragatlan volt, halálán Nagy Lajosnak, ki (mint minden öreg ember szemében a fiatalabb nemzedék) műveltebbnek, de egyszersmind közönyösebbnek is látszik.

A magyar conservativ: a paraszt, mert szűk a köre és rabja a szokásnak, a nemes, mert nála a hagyományok egyáltalán erősebbek. Már a fejlődő vasúti hálózat korában is élt nálunk vidéki nemes, ki kerülte a vasutat és more patrio hintón utazott Marienbadba. Ilyen konservativ mágnást (hún köntösben) rajzol Arany, midőn Bulcsu vezérrel roszszaltatja a borivás *ujdonságát*.

> Apám, nagyapám élt kabala tejével
> Burján leviért, mond, azt nem hagyom én el.
> (*Buda halála* VIII.)

A maradiságban egyébiránt nagy része van az indolentiának is. Arany ennek a nemzeti hibának egyik *Népdalá*ban ad humoros kifejezést. Lova el-

veszíti patkóját, majd ismét elvész egy patkó lovastul, háza leég, szeretője elhagyja — nem törődik sokat vele, mindig egy a vigasza: „Több is veszett Mohácsnál".

A magyar typus satyrikus rajzát Arany legbővebben a *Magyar Misi* és *Arkadia*-féle költeményben adja. Ilyen Magyar Misik elég nagy számban szaladgálnak utcáinkon, ülnek csibukozva kávéházainkban és kaszinóinkban; bármely nagy vasúti állomáson találkozhatunk egy példánynyal, minden választási gyűlésen hallani szavukat. Az alföld vadon költészete kivesz; ő, a régi alföldi élet typikus alakja, csak ruhát cserél. Nézzük egy percre Arany szemével: Éppenséggel nem állandó szerelmében, de nem is sentimentális, ha megcsalják. Szeret uraskodni, sőt erőszakos is; eszes, de nincs sok köszönet eszében, mert tanulatlan és indoleńs. Sokat ad becsületére, őszinte, gyermekesen engedékeny, de gyermekesen önhitt is. Ami még hiányzik e jellemzésből, azt a másik költemény iróniája pótolja *(Arkadia-féle)*. Ime, szerinte, a magyar nemzeti géniusz árnyékoldalai: vagyonát természetesen elpörölte az Arany hőse, tettereje nem igen van, mindig csak várja: „mikor nyílik számomra tér", ahelyett, hogy maga látna hozzá. A holnapot ma eszi meg, de mindamellett folyton politikai szerepre vágyódik, függetlenségre óhajt szert tenni kitartás nélkül. Az irodalomért is hoz áldozatokat: évenkint megveszi a naptárt.

Különben mit szaporítsam a példákat az egyes magyar jellemvonásokra? Mindenki, aki Aranyt olvasta, bizonyára emlékszik, hogy groteszk volta mellett is mily hű rajzát adja a magyar szalmatűz

lelkesedésnek és dicsvágynak a *Nagyidai cigányok*-ban; mily talpraesetten gúnyolja a magyar pörlekedést a *Fülemüle* bölcs bírója;* mily vonzó példája a generozitásnak ama nyalka huszár, aki vezeték lovát nem adja oda se száz, se kétszáz, se háromszáz jó forintért, hanem egy jó pajtásának, kinek még nincs lova, odaadja — ingyen.

Hiányos volna a magyar nép jellemrajza, ha Arany költészetének tükrében nem látnók, hogyan vígad a magyar, mennyire megközelíti ekkor az öröm és a bú végleteit. Tánc és cigány nélkül nem magyar a magyar. *A magyar tánc* című költeménye a csárdás egész vad kellemét, búsan andalító lejtését és fel-felrobbanó végletes freneziáját tünteti elénk. Mily kicsapongó őserő tör ki a fiatal Toldiból, midőn a háromnapi gyaloglás után Benczével elázik a korcsmában! Iszik, énekel, táncol, kurjant nagyokat, locsolja üvegéből a vén cimbalmost, fejével veri a mestergerendát és borral itatja a száraz földet.

III.

Legmélyebbre: szinte a szív legvégső gyökereig hatolt Arany a magyar jellembe, midőn Toldi Miklóst megalkotta. Mint a Laokoon szobor szerzői erőtől duzzadó nagy szervezetet választottak, hogy a testi fájdalmat rajta mennél tökéletesebben feltüntethessék, úgy Arany is óriáson mutatja be a szen-

* A perlekedés áldozata Magyar Misi édesapja is: „Életében annyifelé protestál, hogy ha meghal, *csak megáld*, de nem testál". Gazdag Imre, az *Első lopás* hőse sem örökölt apjától egy járomszeget sem: „Nemes ember volt az, mindenét elperlé: Húzza be az ajtót majd valaki hátul, Ez volt az öregnek a szava járása; Perlett is, ivott is, a fia ám lássa!"

vedélyek szívtépő konvulsióit. Toldi hatalmas physikuma mindenre erősebben felel, minden lökésre erősebben megrázkódik mint más; ugyanaz a szélvész, mely Városligetünk tavát csak fodorítja, meghullámoztatja a Balatont és az Adriai tengeren már hajókkal dobálódzik.

A költők bizonyos alakot rendesen csak bizonyos időpontban mutatnak be. Arany Toldit három korban jellemzi: az ifjút, a férfit, az öreget. Toldi jellemzése tehát — legfontosabb korszakainak kiemelésével — egész életére terjed. Világos, hogy itt a költői feladatok egyik legérdekesebbje előtt állunk; látnunk kell, hogyan változik egy ember egy félszázad alatt, de egyszersmind éreznünk is, hogy a kit különböző korszakokban másnak-másnak látunk, alapjában ugyanaz. Mi is, ha gyermekkorunkra, ifjúságunkra, későbbi évekre visszagondolunk, bármennyire változtunk is, életünk minden phásisában mélyen gyökerező egységet érezünk.

Toldi Miklósnak három életkora is ilyen titkos, meg nem bontható vaspántokkal van összefűzve. Reggelén, delén, estéjén, megtartja jellemének egységét: fejlődik, de nem másítja meg egyéniségét. A három rész olvasója érezi, hogy ugyanazon emberrel van dolga, csak kora más-más. Aki olyan ifjú, mint Toldi, abból olyan férfi válik, aminő a *Toldi szerelme* hőse és olyan öreg, amilyent *Toldi estéjé*ben hanyatlani látunk.

Miklós sajátos féktelen és tüzes természet. Főjellemvonása a hirtelen harag, az akadályokat összezúzó erőszakosság. Ezzel a vadsággal, mely bámulatos erejének következménye, a legnagyobb becsületesség, a legjobb szív, a leggyöngédebb érzé-

kenység párosul. Ha ingerlik, malomkövet ragad és az ingerlőkre dobja; mint szerzetes, elébb a gárgyánt, aztán rendre szerzetes testvéreit akarja leütni, mert Mikolának csúfolják; ha mulat, veszett kedve van: táncolva iszik, míg feje csak úgy gőzöl a bortól, padokat rombol, cölöpöket szed fel. Midőn mint vendég Lőrincéknél malacpecsenyét szel és Lőrinc megbántja feleségét, a gazda kénytelen ablakon kiugrani, hogy vendége: Toldi a sült helyett a gazdának ne essék a nagy késsel. Ha vérszomja kerekedik felül, be-bejő Budára és ott lesi prédáját, Lőrincet. Az ocsmányul dőzsölő búcsúsokat pattogó ostorával hátba, szembe, hason, képen üti, vasöklével döfi, lábbal rúgja, nyalábbal markolva verdesi egymáshoz. Mindezek a vonások megvannak az öreg Toldiban is, csakhogy a vénség patinájától befutva. Aki oly vérmes, hirtelen haragú ifjú, oly erőszakos indulatos férfi, mint az első két rész Toldija, abból a harmadik rész zsörtölődő, zsémbes vénjének kell válnia. Az öreg, ki Lajos udvarán agyonüt néhány apródot, mert csúfolják, arra az ifjúra vall, aki György szolgái közé malomkövet dobott, midőn dárdák hajításával ingerelték. Akinek a feje mindjárt örvényzik a dühtől, az erős testi szervezete mellett úgy fog meghalni, mint Toldi: szélhüdésben haragtól. A későbbi dőzsölő, búját borba s ledérségbe fojtó Toldinak nem látjuk-e csiráját a legény Toldiban, ki diadala előestéjén Benczével kicsapong a korcsmában? Mily természetes vonása Toldinak, hogy Nagy Lajosnak olaszos műveltségű udvarát és az épp akkor hajnalodó renaissance-kort nem tudja megérteni; aki falun, parasztként nevelkedett, az mint katona nem fogja művelt-

ségének hiányait pótolni és nem fog egykönnyen elolaszosodni; Toldi fiatalkorában az olaszok ellen harcolt, naiv katonatermészete nem bírja őket megszeretni, annál kevésbbé, mert egyszerűségében a műveltséget nem különbözteti meg a mesterkedéstől. Ami udvari olaszos műveltsége van Toldinak, az mind csak felszínes: a nép fiának természete csakhamar átütődik a mázon, mint Lajos udvari karszékeinek arany füstjén a fadeszka. Lajos finom környezete csak időről-időre bírja ezt az oroszlánt megszelídíteni; csak szúrni kell egyet rajta — ime, iszonyatosat ordít és hatalmas szökkenéssel visszaugrik természetes vadságába.

De nemcsak félelmetes, nemes is, mint az oroszlán. Ép a hirtelen harag szokott bizonyos érzékenységgel párosulni. Mily gyöngéd és hű királya, anyja, kedvese, szolgája iránt. Nemcsak haragja, szeretete is végtelen meg bámulatos. Lelkében minden exotikusan óriásivá nő, mint növényeink a forró égalj alatt: ami nálunk illatozik, az ott délen elkábít, ami nálunk rózsató, az ott magas rózsafa. Milyen hamar gyűlnek könnyek ezekbe a vérben forgó nagy szemekbe! Még pedig minő könnyek! Lajos megmutatja neki Piroska levelét —

Toldi oda görnyedt,
Ejte is rá *egy-két borsószemű könnyet*.

Toldi Miklós született lovag. A keresztény hit megvédését, a királya iránti hűségét, a nők tiszteletét, az elnyomottak, az özvegyek felsegítését — mind, ami a középkori lovag első kötelessége volt, azt a parasztok közt nevelkedett Toldi nem a lovagrendben bajnokmesterétől tanulta; be volt az már

írva eleve is lelkébe. Ahol baj van, oda valami nagylelkű ösztöne hajtja, hogy segítsen. Ha síró özvegyet talál az útfélen — mindjárt megesküszik, hogy megboszúlja; ha kiszabadúlt bika ront végig az útcán, nyugodtan, mint természete szabta kötelességből elébe áll és leigázza; a nőrablót vakbuzgón rablóvárának belsejébe üldözi; ha az országúton megfeneklett kocsira akad, tengelye alá búvik és hatalmas vállal kiemeli a sárból. Királyát kész mindig, még összezördülések után is, élete kockáztatásával ellenségei elől megvédeni; veleszületett hősiessége és igazságossága nem állja, hogy elmenjen egy rablóvár alól, mielőtt ki nem pusztította. Egyáltalán, Toldi azon expansiv természetek egyike, kik mindent egész lélekből tesznek, mindjárt teljesen odaadják magukat. Toldi, a katona, egészen testestül-lelkestül, életre-halálra a harcé: a szerelmes Toldi lelke legfenekéig megvan telve édes-keserű szerelmével. Se tetteiben, sem érzelmeiben nem ismer tartózkodást; mint a természet és a középkor embere, minden utógondolat féke nélkül engedi át magát hő érzelmeinek. A gyöngédségnek és a nyers erőnek ez a váltakozása Toldi Miklósban a gőzerőre emlékeztet, mely a legellentétesebb munkára alkalmazható: az egyik gyárban óriás acéllemezeket hasít, a másikban finom csipkéket hímez.

Minden emberben, tehát minden költői alakban is háromféle réteget lehet megkülönböztetni: az első az általános emberi, a mindnyájunkban közös érzelmek; a második az egyéni, amely az egyik jellemet megkülönbözteti a másiktól; a harmadik a nemzeti. Ez utóbbi réteghez tartoznak mindazon tulajdonságok, melyek a politikai együttlétben és a közös nép-

fajban gyökeredznek. Toldiban nemzeti és egyéni vonásai mellett van valami általános emberi. Nemcsak boldogtalan szerelmét, hűségét, édesanyja iránti szeretetét értem, van benne valami közös emberi, ami bennünket meghat, mert mi is kivesszük belőle a mi részünket. „Ki nem érezte — kérdezi Gyulai Pál a *Toldi* első részére célozva — ifjúságában azt a nyughatatlan érzést, azt a szívzajlást, amely a családi körből a nagy világba ragadja, hogy felküzdje magát valamire? Kinek nem volt anyja, aki aggódott érette s kit nem töltött el örömmel az első siker pillanata? Ki az, aki a férfikor küszöbén (mint a második rész Toldija) rossz kedvében, szeszélyből nem sodródott kisebb vagy nagyobb tévedésbe, s ki nem okozott másnak nagy fájdalmat, habár akaratlan, s még a boldogság karján is vissza ne sajogna szívébe egy-egy seb, habár mind enyhébben? S ha elöregedtünk, ha reményeink emlékekké váltak, vágyaink lángja hamuvá porlott, ha elhaltak mellőlünk szeretteink, ha mintegy kikopunk az életből, ha elfeled a világ vagy éppen gúnynyal tekint reánk az újabb nemzedék, nem az elvénült Toldihoz hasonlítunk-e?"*

Toldi költői alakja tán a legjobb jellemzés irodalmunkban, mióta Katona Bánk bán-ját megírta. Nincs benne idegen vonás, azok a sajátságok vannak benne fokozva, melyek megvannak egy vidéken élő szenvedélyes magyar fiatalemberben, kinek nevelése el van hanyagolva: ilyenfajta lehetett 15—16 éves korában Bessenyei György, aki oda haza segített apjának a mezei munkában.

* Arany János emlékezete.

Ami azonban leginkább kivívja rokonszenvünket, ami mély erkölcsi alapot ad ennek a lelkes vasgyúrónak, az lelkiismerete. Minden hiba, melyet ejt, minden bűn, melyet elkövet, megtalálja benne bíróját! Kérlelhetetlen egy bírót! Az epos első része voltakép egy erkölcsi tisztulás története: az ifjú Toldi bűnbe esik és hogy — mint ő maga mondja — jóvá legyen bele, felmegy Budára a királyhoz, hogy vagy büntetést vagy kegyelmet nyerjen. Erős erkölcsi ösztöne nem tűri magán e szennyet; keresi a szenvedések tüzét, hogy tisztuljon. A második rész a lovag tévedéseit és a szerelmes gyötrelmeit rajzolja. Toldi megszegte a lovagi törvényt, midőn álharcot vívott Piroskáért és másnak dobta oda őt, akiért aztán annyira ég. *Toldi szerelme* kétségbeesett szemrehányások, mélyen dúló lelki harcok, végletes vezeklések története. A lelkiismeret kifejlettségével összefügg Toldiban a lovagi becsület tisztelete és fiúi szemérme. Piroska egy szava: a lovagi becsületre való hivatkozás elég arra, hogy Miklós felocsúdjék szerelmi mámorából és keserű búgással kieressze karjából kedvesét, hogy soha többé ne lássa. Midőn pedig Toldi Lőrincné meglepi fiát, amint vad szerelmi bújában ledér cimborákkal tivornyázik, drága borban, olcsó szerelemben gázol, Toldi feltámolyodik és szégyenétől áthatva otthagyja odavert kancsók és borpocsolák közt a részeg dőzsölőket, kioson, mint az árnyék, lerohan, Pejkóra zökken és édes anyja pillantása elől fut a messze világba. Miután Piroskának férjét megölte, végletes szenvedélylyel átadja magát a bujdosásnak és a vezeklésnek; „kínnal az életét kinyújtani vágyik, szerelemért, bűnért

vezekelni váltig, vezekelni önként, szabad indulattal." Mint Arany balladáiban, úgy Toldijában is a lelkiismeret a legfő erkölcsi hatalom, mely minden hibáért megállja bosszúját.

IV.

Úgy mint Toldi első része Miklós és György jellembeli ellentétére van építve, úgy *Buda halálá*ban is két testvér áll szemben: az energikus Attila és a habozó, tétlen Buda. Kapkodó nehézkesség küzd kérlelhetetlen, mindent okosan megfontoló vasakarat ellen. Miklós meg György, bármennyire is különböznek erkölcsileg, mégis édes testvérek; vérmérsékletük, akaratuk ereje ugyanaz. Miklós épp oly heves erőszakosan akarja a jót, mint György a rosszat; csak irányukban különböznek. Attila és Buda ellenben egészen más anyagból vannak gyúrva; ha összevetjük, önkénytelenül arra gondolunk, hogy a két fejedelmi testvért — keleti példáknak megfelelően — alig szülte egy anya.

Midőn Arany Attila alakját megalkotta, előtte nem annyira a krónikák általános halvány színekben elmosódó világ ostora, mint inkább a görög Priscus rhetor útirajzának büszke, okos, ravasz és erőszakos Attelasza lebegett. Priscus, ki mint követségi tag több izben közelről figyelhette meg Attilát, más képet rajzol a húnokról meg Attiláról, mint a puszta hallomás után író nyugoti krónikaszerzők. Priscus Attilájának főjellemvonása: keleti bölcs nyugodtság és hirtelen kitörő dührohamok. E sajátságokat eszményítette Arany az ő Eteléjében. Visszafojtott tűz, nagy indulatosság, heves energia, melyen az ész diadalmaskodik — ezek fő lelki adományai. Hogy a

világ ura lehessen, ahhoz nagy ész és erős akarat kellett; csakhogy ez a megfontoló okosság és nagy tetterő nem férnek meg mindig békésen Attilában. Az egyik többet akar, mint amennyit a másik megengedhet. Attilában hatalmas testi és lelki erő működik, melyek az észt uralják. De néha — „mint a holló a nap korongja előtt" — sötét, erőszakos gondolatok vonulnak el lelkén; végre, midőn ellenséges bátyját iszonyatos üvöltéssel megöli, vad, vérszomjazó ösztönei győzedelmeskednek rajta. Hivatva van arra, hogy a világon uralkodjék, de nem tud önmaga indulatán uralkodni. Ez az önmegfeledkezés: Buda leölése, tragikus halálának és népe veszedelmének csírája.*

A méltóság fékezte tűz mellett, mely Arany Attilájának gyökeres sajátsága, még egész sor rokonszenves vonást találunk benne: vitézséget, nemes büszkeséget, nyiltságot, égető ambitiót; kegyetlen ravaszságának — melyet Priscus oly erősen kiszínez — csak némi nyomát leljük az eposban. Arany egyáltalán a magyar typushoz közelítette Attilát. Az egész műnek háttere, *milieu*-je olyan, aminőnek például a vezérek korát képzeljük; a népvándorlás vérben gázoló erőszakát Arany későbbi művelődés erkölcseivel szelidítette. Arany még közelebb hozza emberileg Attilát, mint eddigi jellemzői, amennyiben benne a szerelmes férjt és a boldog családapát rajzolja. Bessenyei Attiláján is megesik ugyan, hogy — mint a scenariumban olvassuk — „szokott dühösségének komor ábrázatjára ülepedett tüzes rozsdáját szívének szerelmes érzékenysége elfutja s édesen szól" Mikolthoz — de ez mind a francia drámák udvari galanteriájának nyelvén történik;

* Beöthy Zsolt. *A tragikum*, 231.

Aranynál ellenben látjuk, hogy az általános emberi érzelmekben mindannyian egyek vagyunk: a világ jövendő ura, a büszke méltóság és rettegett szigorúság e mintaképe, mint szerelmes férj és mint családapa olyan, mint más gyengébb lelkű halandó. Van-e gunyhó a széles világon, ahova nem illenék ama jelenet, midőn Attila sátrába viszik kis fiát, Aladárt? Az apja is, az anyja is akar vele játszani: majd hogy kétfelé nem osztják szeretetükben. Attila fogja Aladárt és feldobja kis terhét, mint a labdát. Tetszik ez a kis fiúnak, nagyokat kacag és lihegve kéri apját: Még egyszer! Később még Isten kardját is, melyen pedig a világ sorsa áll, játékszernek használja: először kis kocsi módjára hurcolja szíjra kötött végét, aztán gyönge derekára csatolja és zörömbölve vonja maga után, amint a sátor előtt nagy büszkén lépdel. Ezek a bizalmas családi jelenetek genreképekbe foglalva emberileg közelebb hozzák Attilát és családját, mint Corneillenek, Bessenyeinek és Zacharias Wernernek drámáiban Attilának összes magánbeszédei.*

Míg a lángoló, tettekre szomjazó Attilában, ki végtére mégsem bírja nagy indulatait megfékezni,

* Milyen barokkstilű, milyen paróka méltóságú Attila szerelme Corneillenél! Attila ily feszes galantériával vall szerelmet Ildikónak:

Attentez un peu moins sur ce pouvoir suprême
Madame: et pour un jour cessez d'être vous méme,
Cessez d'être adorable...
Defendez a vos yeux cet éclat invincible
Avec qui ma fierté devint incompatible.

(*Attila* IV. 2.)

(Ne támadja meg annyira hatalmamat, madame: legalább egy napra ne legyen oly imádandó; tiltsa meg szemének ezt a legyőzhetetlen ragyogást, melylyel büszkeségem nem bír megférni.)

tragikus felfogás nyilatkozik, addig bátyja Buda valósággal epikus alak, legalább az esetben, ha a sokat tűrő Odysseust tekintjük epikus mintahősnek. A dráma hőse előretörő hajlamú, a tettek embere; az eposé inkább szenvedőleges. Az első nagyokat mível, a másodikkal nagyok történnek.

Buda az Arany eposában körülbelől oly szerepet játszik, mint Attila a Nibelungen-énekben; tétlen, habozó, gyenge, habár jó ember, ki elvégre is azt teszi, amit környezete akar. A veszedelmes helyzet csakhamar nyakára nő; ilyenkor ingatagnak, sőt félénknek mutatkozik és ha végre tesz valamit, elhamarkodva teszi. Nehézkes, de amellett könnyelmű; szemlélődő, de rossz megfigyelő; mint elhízott ember mindenekelőtt szereti a nyugalmat, a kényelmet, a jó életet és a bort. Midőn első ízben kibékült öcscsével, igen jellemzően látjuk magunk előtt az alapjában jó, de gyönge embert. Együtt lakomát csapnak, Attila és Budáék. Buda csak nézi kényelmes megelégedéssel, egy jó ebéd kellemes utóhangulatában, a két szép asszonyt, Ildikót meg Gyöngyvért és kínálgatja Attilát a borral: *Veszed észre? jobbul!* Majd meg „emeli két kézzel nagy bilikom öblét, nem teszi le, hanem tartja, körülfogván, hol erre, hol arra mindig mosolyogván." Persze, hogy az ilyen ember a *juste milieu*, az arany középútnak nyárspolgárias híve, mint azt nagy trónosztó beszéde mutatja:

> Emberem az ember, ki midőn vendégem,
> Sem eszik, sem iszik túl rendes elégen;
> Ami nem árt, éli; a mi fölös, hagyja:
> Tisztes öregségben ez lész neme atyja.
> (I. ének.)

Természeténél fogva csak „lassan háborodik", midőn Gyöngyvér előtte könnyek és felkiáltások közt fejtegeti Attila veszedelmes emelkedését.

Ha két oly eltérő jellemű testvér, mint Buda meg Attila megosztozik a királyi hatalmon, mely lényegében egy és oszthatatlan, akkor természetes, hogy az erélyesebb folyton tért fog hódítani, a gyöngébb meg épp annyit fog veszíteni. Buda annyit romlik, amennyit Attila épül. Attila felülkerekedése kikerülhetetlen és úgy hat reánk, mint valami természeti szükségszerűség; a létért való harcban Buda tulajdonságai mindig kudarcot fognak vallani az Attiláéival szemben.

Az a harc, melyre a két testvér oly egyenlőtlen erővel száll, az epos jellemének megfelelően csak lassan fejlődik, fegyverszünetben meg-megbékül, ismét elmérgesedik és végre élet-halálra áll. Midőn Buda az idegen követek magaviseletéből már látja, hogy árnyékkirálylyá sülyedt, felforr vére és szakít Attilával, ki napról-napra népszerűbb lesz; de ismét kibékülnek. Ez a kibékülés igen gondosan, részletesen van motiválva. Attila mindenekelőtt engesztelően megkéri; Buda tehát hiúságánál van megfogva. Attila azt is igéri bátyjának, hogy majd megfelelzi a követek hozta drága ajándékokat: Buda kincsvágya, kapzsisága felébred. Attilának háborús terve, melyet ez alkalomból előtte felfejt, megnyeri Buda tetszését, mert hasznot, királyi hatalmának öregbítését reményli tőle. Ehhez járul még, hogy ennek a gyenge szívű teddide-teddoda embernek némi homályos sejtelme van, hogy Attila valami kiválóbb, magasabb egyéniség nála, ki még nagy tettekre van hivatva; vetélytársának lelki ereje

titkos csodálattal tölti el, míg meleg hangja meghatja Budát. Jó szíve, rokoni szeretete, könnyelműsége egyaránt erőt vesznek rajta és még egyszer helyreáll a régi szíves viszony. De a vészes helyzet csak fegyverszünetet enged; a viszály, melyet vetettek, véres aratást követel. Mindig új meg új okok, fokozott sérelmek gyűlnek össze, a trónosztás úgyis nehéz helyzetet teremtett, a politikai körülmények, a haszonlesők cselszövénye, a nők vetélkedése együtt működve előidézik aztán a végleges szakítást, mely Buda megöléséhez vezet.

Attila és Buda közt Detre áll, ki a tarthatatlan viszony következményét: a testvérharcot ravasz ügyességgel elősegíti és a fa vékony hasadékába beveri az éket, melylyel aztán alattomosan továbbtovább repeszti. Két nagy jelenete van: az egyik Budával, a másik Attilával. Detre egymás ellen izgatja őket besúgással, de mily különböző módon! Látszik, hogy vénkorára nagy emberismerő, kivelkivel a maga stilusában beszél. Budával szemben az egyenes besúgást alkalmazza, Attilánál csak kerülővel él; nem vallja meg célját, csak alattomosan vezeti oda áldozatát. Mindegyik szívéhez meg tudja találni a rést: Budát gyengeségénél, féltékenységénél, Attilát nagyravágyásánál fogja meg. Buda nem értené meg a beszéd kerülő célzatosságát, azért (a gyengébb kedveért) világosabban szól előtte; Attilát ellenben messze kitérő fondorkodó besúgással ejti meg, míg közbe-közbe a legóvatosabb módon hiúságát sarkalja. A közvetett besúgás leghíresebb példája a világirodalomban Othello harmadik felvonásában fordúl elő, midőn Jagó kiszámított gazsággal felébreszti a zöldszemű szörnyeteget

és lassú adagokkal mindjobban megmérgezi az urá lelkét. A besúgó, mind Shakespearenél, mind Aranynál, kígyóként folyton közelebb csúszik céljához: Jagónak a férj szerelmével, Detrének a testvér szeretetével kell küzdeni. A besúgó el-elhallgat, vonakodni látszik, hogy kímélje urát, de homályos célzásaival felébreszti a féltékenység rokonszenvedélyeit, hogy azután a visszafojtott főszenvedély (Attilánál az uralkodásnak, Othellónál a szerelemnek féltése) annál erősebben kitörjön. A megtámadott mindkét esetben magából kikelve, méltatlankodva visszaútasítja a besúgott gyanúsítást; csakhogy Othello, a harc zordon, tapasztalatlan fia, ki nem igen ismeri az embereket, mégis belevérzik a tőrbe, melyet neki az álnokság vetett: a gyorseszű Attila pedig felismeri a helyzetet, halállal fenyegeti az árulót. Detre mindazonáltal meg van elégedve; átható megfigyelésével észrevette Attila haragján át is, hogy izgató szava hatott, hogy az ék mégis a testvérek közé van ütve. Detre már ifjúságában is ravasz lehetett; vén korában, hol mint legyőzött fejedelemnek a húnok közt kell élnie, elnyomásában, ravaszsága alattomossággá fejlődött. Amint Attila látszik felülkerekedni, Detre nem vall többé színt, de titokban Budának ad jó tanácsokat, mert reményli, hogy a gót nép Buda alatt hamarább felszabadul, mintha Attilát uralja. Mint az opportunitás embere, a vég-katasztrófánál nincs jelen.

Mindazon alakok közül, kik nem állnak az eposok előterében, legérdekesebb Nagy Lajos. Jellemzésénél Arany — mint minden történelmi vagy mondai személyénél — a hagyományt követte, csakhogy itt is kimélyítette az átvett elemeket. La-

jos magyar, de még magára vall benne az olasz vér: hamar fellobbanó és ravasz; ravaszságában van valami raffinement, haragjában valami hajlam a kegyetlenségre, mely nem magyar. Már mint ifjú mily rejtett ravaszsággal fürkészi ki Toldi György valódi indulatát öcscse irányában: később a király minden erénye mellett a diplomata egész ügyességét mutatja. Lajos valóban királynak született: ritkán mutatkozó hirtelen haragja és elhamarkodó hevessége mellett is meg tudja tartani királyi méltóságát. E részben ellentétben van Toldival. Ennél a physicum, Lajosnál az ész uralkodik. Szellemi fölénye mindig kitűnik; mindig király, álruhában is. Jellemének valóban emberi, híven ellesett vonása, hogy nem hajlandó Toldi Miklósnak megbocsátani csak akkor, midőn a maga lelkiismeretében kutatva, hibásnak érzi önmagát is Apor iránt: a bocsánat itt az önismeret édes gyümölcse.

V.

Amint végignézünk Arany költői birodalmának lakosain egyszerre csak megélénkül a határ, porgomolyok füstölnek a napsütötte országút mentén, sátor-ponyvák mellől civakodó zsivaj hallik: ime, a cigányok! Rongyokba öltözött tétlen, mindig (oly munkától, melyet nem végeztek) fáradtaknak látszó férfiak; piszkos koldúsleányok, mélytüzű, fehérhéjú bogárszemekkel; kócos hajú, éles arcmetszetű vén asszonyok, (kendőjükben holmi lopott jószág és játékkártya,) kiknek láttára a boszorkánypörök célszerűségéről vagyunk hajlandók elmélkedni; bronzirozott, fürge, nagyhasú fiúk, kik egy krajcár-

ért perceken át versenyt kerekeznek hintónkal, — a távol keletnek, mesés Indiának egy csoportja van előttünk a magyar országúti csavargóélet nyomorába és porába foglalva. Visszataszító és vonzó nomádok! Koldúlnak, ha nem lopnak, mindannyian piszokban és rongyokban járnak, de ifjúságukon, hosszú, feketehajú sugár leányaikon, gazellaszemű fiaikon még borong régi nemes származásuk elhalványuló emléke, melyet a gyalázatnak egy évezrede sem tudott egészen letörülni.

Úgy érezzük, hogy Magyarország rajza, melyet Arany műveiben találunk, nem volna teljes, ha hiányoznék belőle a cigány. A külföldi költők többnyire eszményi megvilágításban mutatják be a cigányokat, mert inkább csak hírükből ismerik. A német költészetben Lenau honosította meg a cigányokat, miután a romantikus költők már velök élénkítették holdfényes várromjaikat és kalandorlakta ösvénytelen erdeiket.* Szerencsétlen, hazátlan bolygó keleti nép, zenei ösztönnel és tüzes szemű nőkkel — ez volt Lenau felfogása a cigányokról, kikben mélabúját, nyughatatlan vándorkedvét mintegy megtestesítve látta. A polgári élet mindennapi trivialitásaival szemben a hegyen-völgyön kóborlás, a sátoros, hegedűs élet a romantikus költők előtt költőinek tetszett. Úgy nézték a cigányokat, mint Cooper az indiánokat, kiket ő vitt a költészetbe: a vadon ván-

* Wolf *Preciosa*-ja a leghíresebb. A jelenkor egy jeles német regényírója, Spielhagen, a cigányokat szintén a romantikus conventio értelmében rajzolja *Problematische Naturen* című regényében. Cigány hősnőjének neve Csika (tán Csikó nőnemű alakja). Hasonlókép jár el Geibel. V. ö. *Zigeunerleben, Fern im Süd, Zigeunergrab* című költeményeit.

dor gyermekei, kiket a művelődés még meg nem fosztott eredeti költői bájuktól. Arany úgy viszonylik a német szentimentalis cigányjellemzőkhöz, mint valaki, aki tárgyát gyakran látta és jól megfigyelte, oly valakihez, ki csak könyvekből ismeri és a hiányt képzeletéből pótolja. A romantikusok képénél valódibb képét adja a cigányéletnek Puskin, ki velök a délorosz *steppe*-ken ismerkedett meg és Merimée, ki a fajpsychologus fürkésző kíváncsiságával tanulmányozta a spanyol cigányokat.*

A cigánynép jelleme megfejthető sorsából. A XIII. század óta, mint elnyomott kóbor nép tévedez Európában, mindenkitől üldözve és megvetve. Az elnyomott, szegény népekben ravaszság, meghunyászkodás meg az alázatosság egy neme fejlődik. A cigányoknál ehhez még furfang is járult. Arany behatóan jellemezte kétes erkölcseiket és szokásaikat. A *Nagyidai cigányok*-ban ostobás ravaszságuk, rest állhatatlanságuk, félénk hazugságuk, nagyszájú könnyelműségük van rikító módon elénk állítva. A *Bajusz* csaló furfangjukat, a *Bolond Istók* alattomos tolvaj hajlamukat, *Rózsa és Ibolya* koldulásukat, a *Lacikonyha* zenéjüket tünteti fel. Mily hű jellemzés egyetlen egy vonással Aranytól az, midőn Csóri vajda, a nagy álmodó, vérmes képzelődésében már dúsgazdagnak hiszi magát és új veres nadrágot lát magán —: „amely senkinek, még soha, testén nem volt, anglia-posztóján bársonybúl lesz a folt". Minő nagy dolog reá nézve nadrágot viselni.

* Prosper Merimée. *Carmen.* A cigányélet daemonikus vonását eddig legköltőibb módon Victor Hugo fejezte ki Esmeroldájában *(Notre Dame),* kiben különben édes-kevés a fajsajátság. Irodalmunk általán realistikus kíméletlenséggel mutatja be a cigányokat. A romantikus cigány kivételes.

melyet nem *mástól* kapott! Persze, folt nélkül nem képzelhet nadrágot, ez fölülmúlná a cigány képzeletet, de legyen a folt legalább — bársony. Nincs meg ebben az egy részletben a cigányélet egész tragikomikuma?

Minden féligművelt népnek, minden kóbor existenciának megvan a maga költészete, megvannak a maga érzelmi kincsei, melyeket jeles írók napfényre hoznak. Úgy amint George Sand a francia, Auerbach a fekete erdei, Alfred Bitzius (Jeremias Gotthelf) a svájczi parasztokat, Mikszáth Kálmán a palócokat festette (hogy csak a leghíresebb példákra utaljak), úgy tárta fel először a tahiti szigetbeli őslakók költészetét Pierre Loti, a lenézett északamerikai indiánokét Cooper és Longfellow, a kaliforniai arany-kereső kalandorok és tolvajokét Bret Harte.* A cigányéletnek is van sajátos költészete és bája, mint megvan az országútnak is. A költészet nagy felfedezések és foglalások folyamata: egyre többet meg többet akar bemutatni az emberi lélekből és az emberiség különböző rétegeinek életéből is. Nem mind nevetséges vagy szégyenletes, ami a cigány életében előfordul; nem mind por vagy sár, ami az országút mentén található. A sátoros ponyvák alá is leereszkedik a szépség, a szerelem és vele együtt a költészet; az országút szélén is akadnak csergő hűs források, árnyékos gyümölcsfák, tarka virágok. Mi szebb egy keresztútnál? kérdezi egy helyütt George Sand. A cigányélet költé-

* Cooper indián regéi (1821-től fogva). Longfellow *Hiawatha* (1855). Bret Harte *The luck of Roaring Camp* (1868). Mikszáth *A jó palócok* (1880). Pierre Loti *Le mariage de Loti* (1882).

szetét nem találta fel eddig senki nálunk, azok közül, akik a cigányokat valóban ismerik és nemcsak álmodnak velük, mint a német romantikusok.* Arany a sátoros nép jellemző komikumát talpraesett sarkasmussal és nagy alakító erővel tünteti fel; de csakis a bolygó élet trivialitásai iránt van érzéke, nem kereste az útszéli vad virágokat. Ő erészben is hű marad a népies felfogáshoz és egészen a magyar nép szemével nézi a cigány jellemet, melynek fővonása szerinte is, a nép szerint is, ostoba furfang. Petőfinek általán nagyobb rokonszenve volt az elnyomottak iránt, ő tán megtalálta volna — ha tárgya és az alkalom engedi — e trivialis élet költészetét is. Nemcsak mosolyt, de szánalmat is keltettek volna benne a poros rajkók; a részvét pedig majd megértette volna vele a kitagadott koldúsok lelkében derengő szebb gondolatokat, nemesebb érzelmeket. Aki elolvassa népdalaikat, melyek tele vannak megható bús költészettel, meg fogja vallani, hogy a cigányok költőileg még nincsenek teljesen felfedezve.**

VI.

Arany a lelkiismeret költője. Ez vezette őt az őrülés rajzához balladáiban: mert Aranynál is, mint Shakespearenél legtöbbször a bűn tudata, a lelkiismeret furdalása őrjíti meg a bűnöst. Arany az őrületek rajzában szembetűnő módon Shakespeare

* A cigányoknak hű és mégis költői rajzát eddig tán csak Puskin adta (*A cigányok* című költeményében).

** Népköltési terményeiket csak újabban gyűjtik: különösen Wlislocki Henrik és Hermann Antal hozott e részben több érdekes adalékot felszínre.

befolyása alatt áll. Kétségtelen, hogy Shakespeare példája nélkül a téboly jelenségei nem foglalnának el annyi helyet az újabb költészetben. Különösen az, hogy a drámaírók oly gyakran léptetnek fel őrülteket, Shakespeare-re vezethető vissza. Shakespeare rendkívül érdekkel és megfoghatatlan szakismerettel jellemezte az őrülést, melynek legkisebb kórjeleit is tudta. Shakespeare művészete abban rejlik, hogy az őrültség jelenségeit teljes összhangba hozta a dráma bonyolult, fokozódó tragikus fejleményével: az Aranyé, hogy a ballada lüktető szerkezetéhez, komoran nagyoló előadásához tudta alkalmazni.

Aranynál az őrültség minden nemére és minden fokára akad példa; V. Lászlótól, kit lázas álomképek zavarnak meg, egészen Bende vitézig, ki őrjöngve tombol — egész sora a bűnösöknek, megdöbbentő példái a bűnhődésnek vannak előttünk. Feltünő, hogy e rövid lélekzetű balladák a lelki megháborodás kórjeleinek mily gazdagságát tárják fel. Alig van lelki zavarnak vagy bomlásnak valamely jele, melyet e beteg bűnösöknél meg nem figyelhetnénk.

Tartsunk egy pillantással szemlét az istenadták felett: oly érzelem fog el, mint a látogatót, ha az őrültek házában a betegek sétaidejekor a kalauzoló orvos egyszer csak meglöki és a nyíló ajtóra mutatva, suttogja: itt jönnek! A sor élén két király, kik hervadt lélekkel hordják az izzó koronát, a véres bíbort: Edward meg László király nem találnak kincses palotájukban helyet, ahol álomra hajthatnák fejüket, nem találnak nagy birodalmukban egy kehely vizet, mely égő szívüket enyhítené. Tévedező szempillantással surran el mellettük egy szép éneklő

leány, Kund Abigél, Bárczi Benő titkos arája; sápadt arccal, kisérteties alvajáró nyugalommal lépdel Tuba Ferkó *(Tengeri hántás)*, ki holdfényben a tetőkbe kapaszkodik, míg egyszer csak felriadva le nem zuhan; megzavarodottan, csak félig öltözve, csatangol a gonosz mostoha a temetőben, ahol férje el van temetve *(Árva fiú)*. Ime még egy parasztasszony: néma meredezéssel nézi Ágnes a vérfoltot, mely tiszta lepedőjén esett; férjének vére, melyet ki nem bír mosni soha. A sor végén egy dühöngő, ki tajtékzó szájjal, ordítva küzd a légi semmivel: alattomosan leölt ellenfelével *(Éjféli párbaj)*.

Mindegyikük jellemének megfelelően őrült meg. V. László és Edward király *(Walesi bárdok)* hasonló helyzetben vannak: mindkét esetben bűnös zsarnok királyt nem enged aludni igazságtalan tettének a tudata. Csakhogy a gyengébb, fiatalabb, bűnre talán csak csábított V. László lelkiismeretének zaklatásai közt inkább érzéki csalódásokat lát álmában; míg az erősebb szervezetű, megrögzött, dacosan gonosz Edwardot a káprázatok láza töri. Ágnes asszony sír a törvényszék előtt, Kund Abigél kacag. Az egyik, Ágnes asszony csendesebb, szenvedőleges természet; bűnre csábították, melynek tudata megtöri. A másik, a nagyúri kisasszony, könnyelmű, indulatos, gőgös; lelki szervezetét — amint ez indulatos természeteknél nem ritka — egy hirtelen csapás megbontja. Lesújtó bűn nem nyomja lelkét, zavarában vígan énekel utcahosszat, míg az árva fiú gonosz, szívtelen anyja egy ingben futkos ide-oda. A legerőszakosabb, legkicsapongóbb, legérzékibb jellem Arany betegei közt Bende lovag: az ő őrülése aztán őrjöngő tombolássá is fokozódik.

Hasonlókép megtaláljuk az őrültség fokozatainak megfelelő kórtüneteket is a balladák különböző hőseinél. A lelki zavar legalsó foka, midőn a bűnös lelkiismeretétől menekülni akar és külső lármával akarja a belsejében rágó kígyót elriasztani. Igy tesz Bende vitéz, de hiába. Egy másik előjele ennek a lelki vésznek az, hogy a zavarodott folyton mereven néz maga elé, fél a megőrüléstől és palástolja annak jeleit, mint Ágnes asszony a börtön éjében, hova csak egy sugárszál hat:

Szegény Ágnes *naphosszanta*
Néz e kis világgal szembe.
Néz merően, — a sugárka
Mind belefér egy fél szembe.
. . . . . .
Ha ez a kis fény nem volna.
Úgy gondolja: megőrülne.

A törvényszék előtt pedig

Öltözetjét rendbe hozza,
Kendőjére fordít gondot,
Szöghaját is megsimítja,
Nehogy azt higyék: megbomlott.

Súlyos a belső baj, ha mind e jeleket érzéki csalódások követik: a beteg hall, lát vagy érez valamit, de mást képzel helyébe: mást, ami a benne viadalmas eszméknek rémes szüleménye. Amint a vihar körülzúgja a budai királyi várat, V. László lázas álmából (abból az álomból, mely kínosabb az ébrenlét álmánál) fel-felriad: álomképeiben a bosszúálló nép zúgását, Hunyadi László láncainak csörgését hallotta. Még betegebb nála Edward angol király, kit már káprázatok gyötörnek: az üres térben maga előtt alakokat lát, máglyák lángolnak

és észbontó erővel hangzik onnan feléje az ötszáz walesi bárd vértanú-dala.

Kund Abigélnél, Ágnes asszonynál, az árva fiú anyjánál az őrültségnek nincsenek ilyen rohamai: megállandósult. Abigélnél az őrülés mintegy tarka fátyol, mely elméjére borult és eltakarja előtte a múltat. Gyógyíthatatlan, mint e víg dalokat éneklő szép leány, Ágnes asszony is: a monomaniás őrültek nagy komolyságával és buzgóságával mosogatja haláláig a patakban a véres bűnjelt, melyet már csak ő lát. Egy külső, látható tényt fölcserél egy erkölcsi fogalommal: azt képzeli, úgy tisztul meg a bűntől, mint ruhája a vértől. Az árva fiú anyja egy ingben futó bolond: az előbbinél még nehezebb eset ez, gyors lelki felbomlás megelőzője. Még egy lépés ez iszonyatos fokozaton: magunk előtt látjuk a dühöngést. Bende lovag tombol, üvölt: a bűnébe belebetegedett lélek végletes és leggyötrelmesebb vonaglása életének kínpadján.*

Az *Ünneprontók* egy régi monda alapján a csoportos őrültség egy fajtáját állítják elénk, aminők a középkorban járványosan pusztítottak. Akik tivornyával megszegték a szent ünnepet, bősz nekivadulással, ördöngős dudaszótól csábítva, agyontáncolják magukat.

* Minden Shakespeare-ismerő parallel-helyeket fog találni az őrülés e legnagyobb jellemzőjénél. A ballada Edward királyánál III. Rikhárd juthat eszünkbe: mind a két esetben zsarnok király van előttünk, kit áldozatainak megjelenése nem enged aludni. A víg dalokat éneklő Kund Abigél olyan nemű őrült, mint az énekes, koszorús Ophelia. Tuba Ferkóban az alvajárás oka egy bűn tudata, ami Shakespeare-féle felfogás (Lady Macbeth). Bende vitéz előtt meg-megjelenik áldozata, mint Macbeth előtt Banquo szelleme. Ezenkívül azonban —

Arany felfogása szerint az ember akarva, nem akarva, saját bírója. Lelkiismeretünk a legnagyobb jutalomnak: az önmegelégedésnek és a legnagyobb büntetésnek: a teljes lelki megbomlásnak forrása.

VII.

Arany nőalakjai ugyanabból a büszke, érzékeny, sőt ingerlékeny, kissé dacos, de gyöngéd, mélyérzelmű fajból valók, mint férfiai. Tisztán szentimentális vagy naiv nincsen köztük: ellenkezőleg, mindegyikben találunk bizonyos rationalismust, ami bennük magyar vonás. Mint Arany férfiai, ők is szeretnek lelkiismeretükbe mélyedni. Általán nem oly érzékiek, mint Vörösmartynál, nem oly kényesek, mint a Racine női, nem oly exaltáltak, mint a Petőfié, de nem is annyira önfeláldozóak, mint a Shakespeare női alakjai.

Szerelmükben odaadók Arany hősnői is, de ez odaadásnak külső alakja a tartózkodás. A nő szerinte

— nincs teremtve másért, minthogy készakarva
Meggyőzetés legyen legszebb diadalma.

A *Magyar Tánc*-ban is úgy jellemzi Arany a szerelmet, mint amelyben édes a győzelem és édeami érdekesebb — az őrültség simptomái közül néhány úgy van Shakespearenél rajzolva, mint Arany balladáiban. Agnes asszony fél a megtébolyodástól, mint Lear, ki kínjában felkiált: „Irgalmas ég, ne hagyj megtébolyodnom! Eszméletem ne vedd el, nem szeretnék megtébolyodni". Az árva fiú anyja egy ingre vetkőzik, mint Lear: „Félre ezen toldalékkal! Jertek, gomboljatok ki". Lásd Greguss: *Shakespeare pályája*. 279. és Jancsó Benedek értekezését: *Arany lelki betegeiről* (Figyelő, 1884).

sebb a legyőzetés.* Bármennyire eltért is Vörösmarty szelleme az Aranyétól, a női hivatás felfogásában egyeznek.

Legelső helyen áll Arany női között Toldi édes anyja, azon tiszteletnél fogva, melyet bennünk ébreszt. Gondos magyar gazdasszony, kinek energiája mindig megtalálja a helyes eszközt. Mily bátor meg eszélyes, ha segíteni kell fián, ki egy-két izben már az elzüllés lejtőjén áll! Mily méltóságos, ha kér, mily gyöngéd, ha szeret! Szeretete mindig okossággal párosul: ha cipót küld fiának, száz arany is van benne. És emellett: minő háziasszony! Hogy szeret takarítani, hogy tud főzni! Az embernek kedve támad felkerekedni, fárasztó gyalogutat tenni, hogy kezet csókolhasson neki és — megebédelhessen nála. Mindenekfelett azonban fiát szereti, az anya egész hevével és hiúságával. Midőn Miklóst

* A tartózkodásra, mely aztán odaadássá olvad, példa a *Murány ostromá*nak vége, *Egri leányok* (III. szak.) stb. Legerősebb a tartózkodás Rozgonyi Piroskában, leggyöngébb *Rózsa és Ibolyá*ban. Hogy is ne? Tündérek közt vagyunk, kiknél szabad, ami tetszik. Midőn Rózsa királyfi Tündér Ibolyát az ablakon először látja, megszereti és soká, mélyen szemébe néz:

És a nagy kék szemek, mintha orgazdának
Éreznék magukat, el-elfordulának.
Rózsa faggatódzott: Ugy-e haragszol rám?
Ibolya susogta: Miért haragunnám?

„No hát adj egy csókot, kérlek barátsággal",
„Igen, — mond a lyány — de csak üvegen által".
Ugy ám! egyet-kettőt ablakon keresztül,
De majd száz meg százat amúgy mindenestül!

Ibolya, ki első ízben szemérmében csak ablakon át csókol, de nemsokára célszerűbb utat választ, Grillparzer Herojára emlékeztet, ki az első csók alkalmával naiv szégyenében elrejti az olajmécsest, hogy ne lássa, mi történik (*Des Meeres und der Liebe Wellen* II. felv.).

Budán első diadalától felhevülten megpillantja, dobogó szívvel így szól hozzá:

Lelkemből lelkezett gyönyörű magzatom,
Csakhogy szép orcádat még egyszer láthatom.
Be szép vagy! be nagyon illel leventének!
Isten se teremtett tégedet egyébnek.

Toldinénak még az anyai hiúság e kifakadásában is igazat kell adnunk.

Semmi sincs távolabb ettől a férfias, józan özvegytől, ki évek óta gazdálkodik birtokain férje helyett, mint a szentimentalitás. Miklós kétségbeesett szerelmi bánatában vigaszért hozzá fordul; de nem talál mézet az anya-kasban. Édesanyja már régen és nem mélyen szeretett; nem érti fiát; „Nem a világ egy lyány", vigasztalja, „Ne légy gyermek".

Goethe *Hermann und Dorothea* című eposában is van egy ilyen jelenet anya és fiú közt: midőn Hermann, ki még rejtegeti Dorottyához való szerelmét, sírva anyja mellére borul. A magyar olvasó azonban érzi, hogy a német költő művében nem a magyar, hanem egy más faj eszménye van festve. Hermann édesanyja, a gyöngéd szeretet igazlátásával megkíméli könnyező fiát attól, hogy ő maga leplezze le szégyenkezve őrzött titkát: „Te már választottál fiam! — így szól hozzá — a fiatal menekülő leányt szereted, kivel ma reggel beszéltél".*

Toldiné unokájában, Anikóban megtaláljuk a család daemonikus családi vonását, habár a női

* *Hermann und Dorothea* III. ének. Schillerné tanúsága szerint Goethe sírt, midőn ezt a részt felolvasta előtte, ami tán azzal függ össze, hogy ez a jelenet (mint sejthetőleg az Arany-féle is) a költő saját életéből van véve.

szépségtől szelidítve. Van benne némi szeretetreméltó erőszakoskodás. Szereti a férfi-mulatságot; első izben pajkosságból ölti fel a páncélt, melyben nagybátyját, Miklóst „életre-halálra" kihívja, később azonban valóban részt vesz fegyveresen egy hadjáratban; igaz, hogy a nő erősebb benne a harcosnál. Idegrendszerében is van valamicske része az ördögnek. *Elle a le diable au corps* — mondja a francia. — Csalfa, hamiskodó, expansiv természet; csókja csattan mint az ostor, szeme meg-megvillan a pajkos tréfától, csengő hahotája minduntalan felkacag. Aranynak egyetlen alakja, ki valóban minden utógondolat nélkül jókedvű. Azon áldott víg teremtésekből való, kiknek beléptekor világosabbnak látszik a szoba. E dévaj leány azonban a legkomolyabb érzelmekre képes; a vidám, kedves csintalanságtól megtalálja az átmenetet az önfeláldozó szeretethez, midőn Miklós érdekében Olaszországba utazik. Ebben az elhatározásban különben nemcsak szívének, de kalandorképzeletének is megvan a maga része. Hadi zsákmányul férjet hoz magának az olasz hadjáratból: az énekes Szeredait. Tudom, a holnapi időt, meg felebarátunk házas sorsát nem kell előre megjövendölni, már csak azért sem, mert nem tudjuk; de mégsem nyomhatunk el bizonyos aggodalmat, ha Szeredait, ezt a kékszemű, lágyszívű lantost látjuk, amint egybekel Anikóval, kiről Miklós azt kérdezte:

> Nagy pajkos ez a lyány: veszedelmet érez:
> Ugyan anyám, mért is nem adod már férjhez?
> Vagy nem akad néki az egész Sárréten,
> Ki legalább egyszer megverje egy héten?
> (IV. 34.)

Reméljük azonban, hogy a lant szelíd fériia mégis csak megfér majd valahogy ezzel a felrobbanó

teremtéssel, annál inkább, mivel oly jó háziasszony iskolájából került ki, aminő a Toldi Lőrincnéé.

Egész más levegőbe érünk, más arcok vesznek körül, ha a Nagy Lajos korabeli alföldi udvarházat elhagyva, a népvándorlás zord, de ravasz fejedelmeinek cifrázott fapalotáiba lépünk. Arany fellebbenti a keleti szőnyeget a hajlék elől — íme Ildikó és Gyöngyvér, a világ két szép asszonya, együtt ül, mosolyog, hízeleg egymásnak, Aladárral játszik. De a mosoly nem a szívből jő, a hízelgés mögött sértett hiúság lappang: amint a kis fiúval játszanak, az anyja első férjének, Sigfriednek megbosszulására, Gyöngyvér meg keserű irigységgel meddőségére gondol. Valóban, az élet igazlátása van abban a vonásban, hogy először a nők, Gyöngyvér meg Ilda vesznek össze és ez ad alkalmat a férfiaknak, Budának és Attilának az elidegenedésére. A két fejedelemnében megvan mindaz a sajátság, melyek ily összezörrenésre alkalmasak: szépek, hiúk, irígyek, rangban és megjelenésében vetélkedők. Buda és Attila nem bírnak megosztozni az oszthatatlan királyságon, de vetélkedésük nem lehet erősebb, mint nejeiké, kik a női elsőségért küzdenek. Inkább ülhet egy időre két fejedelem egy trónon, mint két indulatos, rangkóros, versengő szép asszony barátságban egy sátor szine alatt. Ildikó, a hatalmában folyton gyarapodó Attilának hitvese, Aladárnak édesanyja, hogy férhetne meg a sülyedő Budának meddő nejével?

Ildikóban, mint Attilában erős visszafojtott indulatot találunk. Az ő jellemének is két rétege van: a vulkánikus alsó át-áttör a virányos felszinen. A szerelmes, odaadó nő szíve legmélyén sötét gondolatok

alusznak: rokonait mind ki akarja irtani, irgalmatlanul, alattomosan, mint ahogy ők legyilkolták férjét, Sigfridet. Sértett szerelmében még más véres tettre is képes: majd ha más nőt vesz Attila, odasurran férje sátrához és tört döf abba a szívbe, mely immár nem ő érte dobog. Hogyan fejlesztette volna Arany ezt a daemonikus jellemet, hogyan vitte volna *piros szerelméből* a vérbosszú és férjgyilkosság borzasztó indulatrohamáig, nem tudjuk, de ebből az első részből is látjuk, mily művészettel készítette elő ezt a nőt ily bosszúra. Az embernek jellemző sajátságai nemcsak fontos tetteiben, de apró cselekedeteiben is nyilvánulnak, sőt néha ezekben még erősebben, mert a jelentéktelen tetteket az önkénytelenség közvetlenségével, a leplezés szándéka nélkül viszik véghez. Ildikó is ily módon, futó alkalommal mutatja ki valódi természetét; a nők elég kisszerű perpatvarában már látjuk büszke dacát, indulatos gyűlöletét; miután összeszólt Gyöngyvérrel, előveszi legkedveltebb sólymát és hidegvérrel kitekeri a nyakát. Ez az Ildikó csírájában már ugyanaz, ki majd idővel, erős indító okok után, testvéreit bosszúból törbe ejti és férjét szerelemféltésből meggyilkolja.

Minden kisszerű női hiba mellett van a két fejedelemasszonyban — mint Anikóban és Arany legtöbb alakjában is — mély erkölcsi alap: a hűség. A végletes hűség, ez a német erény legerősebb Ildikóban; minden gondolatja Sigfriden áll, minden terve az ő megbosszulása. Férje: Attila, gyermeke, hatalma mind csak eszköz erre a célra. Nem ily végletben, de tisztán és melegen mutatkozik Gyöngyvér hűsége. Úgy látszik, mintha idegenkednék a férjétől (kitől nincs gyermeke), de midőn végveszedelmében mindenki elhagyja Budát, akkor ott van mellette

hűséges neje „szép barna szemének felvirrad a héja“ és szelíden így szól a tehetetlen Budához:

Jer, édes uram, jer, ülj ide mellém le,
Szegény bús fejedet, *így*, hajtsd az enyémre;
Ifjú örömidben részem vala hajdan;
Feles feleséged hadd legyek a bajban.*

VIII.

Arany legélőbb teremtményeiből való Mikolt, Attila legutolsó felesége. *(Csaba királyfi.)* Csak néhány percig látjuk e bájos gyermekleányt magunk előtt, de e rövid időn is teljesen él előttünk és kifejti naiv egyéniségét.

Attila nászát üli a fiatal Mikolttal, távol vidék szép királyleányával. A féltékeny Krimhilda, ködsüveggel a fején, a nászéjen behatol Attila termébe és megöli az alvó királyt. Mikolt ezalatt mélyen alszik és csak akkor ébred föl, midőn a mellette haldokló urának nyöszörgését hallja. Ekkor vad rémülettel háromszor felsikolt. Az örök hivására behatol fáklyákkal néhány hún főúr és iszonyodva ott találják a holt Attilát vérében, még a padlón is aludt vére sötétellik. Vallatóra fogják Mikoltot, ki eleinte zokogva fel sem mert tekinteni.

Hogy mint esett — zokogta — azt tudnom kellene,
Ên voltam a teremben, és senki más vele;
De mély álomba estem, semmit se mondhatok:
Oh öljetek meg engem, a vétkes én vagyok.

Csak azt tudom, hogy egyszer nyöszörgés hallatik,
Az én uram — gyanítám — rossz álmot alhatik:
Felköltsem-é? Kinyujtom és vérbe hal kezem.
Igy volt. Egyébre aztán nem is emlékezem.

* Mennyi gyöngédség van ebben a szóban: *így*, és mennyire megérzékíti az egész jelenetet. Mintha anyát látnánk, ki síró kis gyermekének fejét vigasztalólag ölébe rejti.

És most a fiatal asszony ijedtsége és fájdalma közt gyermekes módon kezd csevegni otthonról, családjáról, melyet csak nemrég hagyott el. Igenis otthon nővéreivel szégyennek tartották, ha valaki közülök hamar elálmosodott vagy elaludt. Mikolt most — e világtörténeti tragédia iszonyának közepette — ezt a véres eseményt csak annak a gyermeki felfogásnak révén mérlegeli, hogy ő aludt, nem volt elég éber, midőn urát megölték, pedig aludni, könnyen fel nem ébredni szégyen! (Mint egy fiatal leány, kinek elmondják, hogy éjjel katonazene vonult el a házuk előtt és ki sajnálja, hogy fel nem ébredt).

De hallgassuk saját szavait.

Miér' kellett az éjjel álomba esnem így!
Mindig oly ébren szoktam szunyadni és nem így:
Testvéreim között a tenger zöld szigetén,
Király atyám lakában, legéberebb voltam én.

Hárman valánk testvérek, én, Mirha és Lele,
Mi hárman egy teremben szoktunk fekünni le,
Fekünni, de az álom sokáig elkerült:
Jaj is volt a leánynak, ki tán elszenderült.

Hányszor megleptük ágyán a szunnyadó Lelét,
Csiklandva pávatollal arcát vagy kebelét!
Minő játszás, nevetség támadt köztünk ezen!
Éjfél után, ha ért ránk álom nagy nehezen.

De én nem látom őket, édes testvérimet,
Többé velök nevetnem, játszódva, nem lehet;
Azt kérdenék: Mikolta, hát férjed hol vagyon?
Szegény, miér' aludtál mellette oly nagyon?

Mily bizalmasak és egyéniek e szavak!

Egy költő általában véve két módon beszéltetheti személyeit. Az egyik módot rhetorikainak, a másikat lélektaninak lehet nevezni.

Rhetorikusan beszél egy személy, ha helyzetéről elmondja kapcsolatos rendben azt, amit észszereűn, a dolgot helyesen vizsgálva el lehet mondani. Logikus módon kiaknázza a helyzetet és chriaszerűen elmondja kapcsolatos rendben azt, amit észszerűen, (mintha rendszeres kérdésekre felelne) beszél róla.

Például Attila özvegye oly helyzetben, mint a Mikolté, hosszú panaszokra fakadna, amire elég tárgyi ok van.

Ezek a panaszok — helyesen átgondolva — különösen három pontra vonatkoznának.

Először. Jaj, miért is lehettünk csak oly rövid ideig együtt, mint férj és feleség.

Másodszor. Mily nagy fejedelem, a világ ura halt meg itt. És így kellett meghalnia!

Harmadszor. De ha már nem halt meg dicső halállal a csatamezőn, keressük gyilkosát és álljunk bosszút rajta!

A másik módja a beszédnek költött személyeknél a lélektani. A személy nem a helyzet logikája szerint szól, hanem sajátos egyénisége szerint, saját lélektana szerint. Aranynál a fiatal özvegy nem úgy beszél, nem azt mondja, amit az imént vázoltam. Arany maga előtt látja azt a szép gyermek-leányt, kit naiv játszótársai közül idehucoltak egy vénülő király háremébe. A leány nem fejti fel a véres esemény gondolható vagy valószinű körülményeit, hanem csupán csak a maga naiv, kedves, gyermekded lelki életét mutatja ki. A maga lelkét adja nekünk, a maga gyerekes logikáját és nem a helyzetét.

IX.

Arany költészetének egész fénye, lelkének egész borúja Rozgonyi Piroska alakján van. Piroska sorsa

a költő sorsával változott; jellemző vonásainak jó részét Arany leányától, Juliskától vette. Amint leánya meghalt, Aranynak elsötétült képzeletében elsötétül Piroska sorsa is; aki az első kidolgozásban szeretett Toldi Miklósának odanyujthatta a jegygyűrűt

— egy gyűrűt, jegygyűrűt, köve jaj be szépen
Villog a Piroska remegő kezében.

azt Arany a *Toldi szerelmé*ben tragikus küzdelmek után már csak halva teríti Miklós elé. Kétségtelen hogy már *Toldi* első része kizárta azt, hogy Piroska végleg Miklósé legyen: „azután sem lépett soha házasságra", mondja Arany az első részben. A Toldi-epos második része tehát nem lehetett mint a Kisfaludy Sándor-féle Himfy második része: „Boldog szerelem". Aranynak el kellett választani a két szerelmest: de hogy ez a válás mindkettőjükre oly tragikus, hogy a Piroska házassága reá nézve kapu a kínok birodalmába *(eterno dolore)* és folytonos lelki gyötrelmek közt a kétszeri halálhoz: ez kapcsolatos Arany Juliska korai halálával.

Midőn másfél évvel leányának halála után az immár végleg megtört Arany ismét belefog *Toldi szerelmé*nek folytatásába, a VI. ének elején megszólítja elárvult unokáját, Piroskát:

Baljóslatú névvel jöttél te világra
Oh, le ne szálljon rád még jobban is átka
Hogy sorsod azéhoz közelítsen gyászban.
Kit képzetem alkot a Rozgonyi-házban.

Valóban mostantól a VI. éneklől fogva gyász és átok van Rozgonyi Piroska ártatlan fején. Szerelmi bánat, önvád, kárhozatos gerjedelem, férje iránti gyűlölet — mind ez kígyózik szíve körül. Arra kéri

Istent, inkább legyen meddő. Ugy érzi, választania kell két iszonyatosság: keserű balsors vagy örök gyalázat közt. Kínokban vergődik

> Gyötrelmes az élet, a halál rettentő:
> Maga egymagában viadalmas kettő.

Bármily *rettentő* szerinte *a halál*, mégis kétszer kell meghalnia. Midőn Toldi a sírboltban álhalálából felébreszti, Piroska megátkozza őt, kit imádott:

> Vér van miközöttünk, a sír fenekén is
> Átkozott légy Toldi — és az legyek én is!

Ennél a borzasztó tragikus sírbolti ébredésnél enyhébb Capulet Julia ébredése Shakespeare drámájában!

Pedig mily boldogan látjuk a menyasszonyi koszorúval feldíszített Piroskát a *Daliás idők*ben lakodalmán táncolni:

> Aztán egyedül lejte szép Piroska
> Földig *hófehérben, mint egy virágos fa,*
> Melyet a könnyű szél erre-arra lenget*

De a *Toldi szerelmé*ben már hideg szélroham nehéz felhőkkel borította Piroska kék egét; szerelmének koszorúja elfonnyad; szerencséjével együtt immár azt a hasonlatot is, amelyet Arany elébb használt, a boldogabb Anikóra hagyományozza, Anikóra, ki menyegzőjén a vánkostáncot járván, ugyancsak

> — *fehérben, mint egy virágos fa*
> Ott forog, a vánkost feltartja magosra.
> (*Toldi szerelme* XII. 109.)

Nincs alakja Aranynak, kiben a lelki küzdelem, a belső viaskodás erősebb volna, mint Rozgonyi

* *Daliás idők*. II. ének.

Piroskában. Ezek a tragikus dispositiók végzetesen kiélesednek a vacsorajelenet után, a mű második felében (melyet Arany leánya halála után írt), de Piroska gazdag érzelemvilága, indulatának örvénylő mélysége, a szenvedés virtuozitása már előbb is mutatkozik. Lelkiismerete nem őrjíti meg, mint a balladák hőseit; bűn, mely megbontaná agyvelejét, megszakítaná szíve gyökereit, nem terheli, de a kötelesség és a szerelem vívódása úgy hat reá, mint lassú biztos mérgezés. A lelkiismeret harca ezúttal annál emésztőbb, mivel Piroskában gyenge, testi szervezet nagy akaraterővel és mély érzékenységgel párosul. Ily feltételek mellett aztán pusztító erejű a belső összeütközés: feldúlja lelkiismeretét is, idegrendszerét is.

Arany nőinek családi vonása, a dac legfeltünőbb Piroskában. A dac mindig bizonyos akaraterővel és önérzettel jár. Midőn Toldi győzelmesen kivívta az álharcot és helyette Tar Lőrinc ravasz mosolylyal jelentkezik szép zsákmányáért, Piroska erőt vesz fájdalmán és büszke daccal mondja ki a végzetes szót: „*Akarok* Tar Lőrinc felesége lenni". Ha Toldi már elárult, hadd haljak meg, — mondja magában — de *előtte*, a *lelkére* halok majd. Aztán jönnek a hosszú nappalok és még hosszabb éjjelek, amelyeken meghányja kegyetlen sorsát: hogy épp az árulta el, kit annyira szeret. De Piroska megállja a fájdalmat:

> Rozgonyi Piroska föltette magában,
> Hogy megtöri szívét fájdalmas igában,
> Ketté szakad ámbár és ha könyez vért is!
> Feleségül mégyen Lőrinczhez *azért is*.

Midőn aztán mindinkább meggyőződik, hogy nincsen remény, nincs földön menedék, égben irgalom, a

kötelességhez töri magát. A külső, a látszólagos belenyugvás meghozza nekünk gyakran, ha csak rövid időre is, a belső megnyugvást.

De az utolsó éjjel, menyegzője előtt, midőn egyedül van Istenével, felszakad a mély, a halálos seb és immég hajadon ágyára borul: a fájdalom vizomlásai vadul szakadnak át lelkén, kétségbeesett gyötrelmében felimádkozik elhalt anyjához:

> Ha van egy balzsamcsepp földi reménységből,
> Ha van ott irgalom, kegyelem számomra:
> Boldogtalan szívem enyhítsd nyugalomra.

És egy sugár abból az örök békéből az elhaltnak leányára is esik: megenyhül.

Piroska nemcsak Arany nőalakjainak dacából, de büszkeségéből is kivette a maga részét. Nem akarja elpanaszolni baját az öreg királynénak, ki tán segíthetne rajta; később, midőn már Tar Lőrincné, akkor is elnyomja titkos szerelmét és bánatát: „Büszkébb vala, semmint türne olyan dolgot, hogy a világ előtt ne legyen ő boldog". Piroska Arany legkomolyabb, legmélyebb érzelmű nőalakja; a becsületérzés is, amely különben közös adománya Arany hőseinek és hősnőinek, őbenne tetőzik: Szűnjön meg az élet, csak a becsület ne! ez jelszava ennek a hős leánynak, ki ámbár nem jár páncélban és karddal, mint Anikó vagy a murányi Mária, a legnehezebb tusák harcosa.

De mindamellett — s épp ez ád oly magyaros ízt ennek a jellemnek — Piroska nem szentimentális. Az ész hideg szele meg-megcsapja forró érzelmeit. Hajlandó a körülményekkel megalkudni, sőt kimondhatjuk: ha Toldi nem hivatalos Tarék ebédjére, Piroska ugyan nem éppen boldog, de megelégedett

neje lesz Tar Lőrincnek. Német epos költő ily jellemet alig alkotna meg, még ha a valódiság oly igaz megfigyelője volna is, mint Arany.

Erzsébet királyasszony visegrádi kertjében kivirult a fehér rózsa: Piroska mellett piros is: Bosnyák Örzsi. Az élet rövid időre együvé terelte őket, de sorsuk azután merően különbözik: két fehér hattyú, mely rövid ideig együtt úszik, míg a víz-áram el nem szakítja őket; az egyiket fűszeres, hűvös liget felé viszi, a másikat buborékos örvénybe ragadja. Midőn szembe állva látjuk e két szép leányt Visegrádon, várkastélyi puha fészkükben, legjobban szemünkbe ötlenek ellentétes sajátságaik.* Örzsit is belső láz töri: de nem a lelkiismeretnek, hanem a szerelemnek láza, melyet nem tud eltitkolni, mely kitör belőle görcsös nevetés és könnyes sóhajok közt.

> Nekem is van nagy búm — nem bú! *fagyok égek,*
> Szerelmes vagyok én: szeretem a léget,
> Az álmot, az árnyat, a napot, a holdat:
> Az elérhetetlent, ki se mondhatókat".

Piroskánál ellenben az akaratos büszkeség maga után vonja a zárkózottságot. Növeli ezt a zárkózottságot még az a körülmény, hogy apja, ki szintén ily természetű, zárkózottságra nevelte és hogy édesanyja (a fiatal leányok természetes meghittje) korán meghalt. Örzsi is csak abból a rejtelmes lángból, mely barátnéja mélységes szemében ég, olvassa ki szenvedéseit. Piroskának elvonuló félénkségével szemben, Örzsit a szerelem és érzékiség mint izzó fényű glória veszi körül; bezzeg ő nem esnék mindjárt leki convulsiókba, mint Piroska, ha egy idegen csóknak ***pokoltüzét*** érezné ajakán. Örzsiben — bár

* *Toldi szerelme* V. 18—24.

lelkiismerete nem is oly izgékony, mint Piroskáé — van valami ennek erős érzelméből kellemesen vegyítve Anikó vidámságával. Alvás idején kifakadnak belőle a lángok, melyek izgatva emésztik mint a tűz, mely éjjel nagyobb lobbot látszik vetni, mint nappal.* Mint a szenvedélyes természetekben általán, Örzsiben is a halál gondolata felváltja a szerelmi mámort, a kétségbeesés a gyönyört; Piroska csak bámul, minő hevességgel játszik barátnéja az öngyilkosság rémével.

Néhány évvel ezelőtt felállították a Margitszigeten, melyet annyira szeretett és több izben megénekelt, tölgyek alatt Arany mellszobrát. Jobbról-balról oroszlánfejű öblös bronzkagylók (hasonlók azokhoz, melyek Attila szentmiklósi aranykincse közt láthatók) a hun eposz költőjére emlékeztetik a nézőt.

Én részemről — megvallom — jobban szeretném, ha nem őt, hanem költői alakjait, eposának egy-egy személyét látnám éppen azokon a helyeken, ahol Arany teremtő képzelete szerint jártakkeltek, szerettek és szenvedtek. Örzsi szoboralakjának helyéül Visegrád kinálkozik, ahol keserves vergődése után az első csók virágát szakította; Pi-

* Az nap, egész estig, titkát meg is őrzé,
Szeretni Piroskát Örzse alig győzé:
De mikor jó-későn nyugalomra tértek,
Panasza feltörte azt az erős kérget.
Odafutott hozzá hirtelen az ágyba,
Cseppet se törődvén, hogy a szűz hold látja;
Oda feküdt mellé: csókolta, ölelte:
Gyenge fehér vállát pirosra lehelte. (V. 22.)

Ezt az érzelmi rohamot az a vallomás követi, hogy Örzsi szereti a magyarok királyát.

roska számára pedig a Margitsziget, mely saját életével, valamint a Toldi Miklós és Arany Jánosével annyira össze van fűzve. Úgy tetszik előttem, mintha e két hely rejtelmes összhangzásban volna e két női jellemmel. Ragyogó nappal magasan a visegrádi tölgyes egy tisztásán, merre a vadászok útja vezet, hadd lássam fejedelmi alakod bronz mását, Bosnyák Örzsi: lenn erdők tengere hullámzik, távol meg-megvillan a napban a kanyargó Duna, koronás fejed felett a mély ég von kék palástot, lábadnál pedig hűs moh közt piros rózsák, büszke tulipánok lángolnak.

Ellenben esti sétán, a *Dunaszigeten,* ha a fák merengő sudarai már a holdfényben alszanak, a folyam habjai pedig méla ütemben a parti kavicsra csapódnak és édes-fájós sejtelmek vonulnak át a langyos éj bűbájától megigézett lelkünkön, akkor fehér márványból alakítva szerény százszorszép, harmattól könnyes nefelejts és szűziesen dacos fehér liliomok közt, mint a költő ihletes álmából előlépve, téged szeretnélek látni, boldogtalan Rozgonyi Piroska!

VI. ÁLLATAI.

I.

A világ üresnek, a természet szomorúnak látszanék előttünk, ha nem volnának állatok. Azt a világot, mely Arany költészetében tárul elénk, szintén megélénkítik az állatok hangjukkal és megjelenésükkel. Megszólal az erdő, melyben sokszavú madarak fészkelnek; egy-egy őz félénken surran át, megingatva a lombozatot; magas sudarak tövében büszke csudálkozással emeli felénk a fejedelmi szarvas sokágú agancsát. A magyar pusztán, melyet képzelete oly híven varázsol elénk, látjuk a gólyát féllábon állva, görbített nyakkal meredezni, látjuk a tanya előtt a komondort a napos küszöbön nagyokat ásítani és legyek után kapkodni, látjuk a bús bikát elzüllve a nádasba törni, a fürjet pitypalatyozva végig szaladni a magas vetés közt.

Az állatok festésében Arany eltér a népdaltól és a többi költőtől. A népdal az állatot csak mellékes, rendesen megkezdő motivumként szerepelteti. Elénk állít egy helyzetet, melyben az illető állat előfordul, de nem dolgozza ki bővebben, csak annyiban foglalkozik az állattal, (többnyire madárral), ameny-

nyiben ezt az előző akkord vagy a népdal természet-symbolismusa megkívánja.

Kútágasra szállott a sas,
Engem rózsám ne csalogass.

A sasról nincs többé szó. Állatokat nem szokott jellemezni a népdal; mint cselekvő legfeljebb a levélhordó madár fordul elő gyakrabban. Ez azonban mindig vagy csak *madár*-nak van nevezve, vagy (közelebbi fajmeghatározás mellett is) oly általánosságban van feltüntetve, hogy bármely más madárral felcserélhető. Szóval, az állatok a népdalban mindig csak mellékesen, az emberek kedvéért szerepelnek, vagy mint alárendelt szolgáik, vagy mint jelképök a képies kifejezésekben. A nép nem érvényesíti megfigyeléseit az egyes állatfajok sajátos tulajdonságaira nézve: ha állatot nevez meg, helyette többnyire mást is említhetne, anélkül, hogy csorba esnék a költeményen. A magyar népdal a madarak közt leggyakrabban a galambot meg a gerlicét említi; a sast már ritkábban. A négylábúak közül a nyulat, a szarvast, a medvét fel-felemlíti, a farkast meg a bikát feltünően mellőzi. Mindezekről azonban csak mellesleg szól, futó pillantást vet rájuk és az emberekhez siet; csak egyetlen egy magyar népdalt ismerek, mely egészen állatról szól, kis genre-képet karcolva elénk a lóról:

Van paripám, takaros,
Kurta farkú, pej piros.
Ha felülök hátára,
Visszanéz az urára.

Világos, hogy lóról, melynek más nevezetes tulajdonsága nincs, mint az, hogy fejét felszálló ura felé hajlítja, nem igen lehet négy sornál többet írni.

Arany e részben feltünően eltér a népdaltól és Petőfitől, ki az állatoknak („elmaradt testvéreinknek") szerepeltetésében is a népdalt követi. Arany költészetében megvan úgyszólva az egész magyar állatvilág; ha a magyar fauna és minden reá vonatkozó forrás ki találna veszni, Arany műveiből sokat tanulhatna a tudós a reconstructióra nézve. Idegen állatot Arany nem igen említ, még hasonlatban sem; csak a *Katalin*ban, ahol képzelete egyáltalán fel van csigázva, él exotikus vonatkozásokkal.* Arany nem éri be az állat puszta felemlítésével, mint a népdal, hanem egyszersmind jellemzi is. Eljárása e részben hasonlít ahhoz, melyet az emberek jellemzésében követ. Valamint Arany embereihez többnyire valami physiologiai megjegyzés tapad, úgy állataiban is mindig van valami a zoologiából. Ha állatnevet vesz a tollára, nem találunk nála általános, határozatlan kifejezéseket: amit róla mond, az csupa színezett, ép az illető állatfajra illő, speciálisan jellemző vonás. A madaraknak pl. van egy sor közös sajátságuk; a költők, ha bizonyos madárról szólnak, rendesen ezeket az általános közös sajátságokat említik. Arany ellenben megfigyeli ennek a madárnak különös sajátságait, amelyekre nézve a többiektől eltér. Arany tehát a többi költővel szemben, kik az állatok nemi sajátságait szokták felhozni, faji vonásokat emel ki. A többiek a genust, ő a speciest jellemzi. Ez a jellemzés rendesen abban rejlik, hogy ő az állatot oly helyzetben mutatja be, mely életmódjából és szokásaiból fejlett tulajdonságait tünteti elénk.

* A szenvedés és önfeláldozás madarát, a mellét felhasító pellikánt említi bibliai hasonlat alapján. Az állatvilágból leginkább a *Toldi* első részében találunk képies kifejezéseket. Később tágul Arany metaphora-köre.

Itt van első sorban a ló, ez a magyar nemzeti állat, mely Arany műveiben is az emberek csoportja mögött legtöbb helyet foglal el. Reá vonatkozólag is sokféle apró, rendkívül pontos megfigyelésen alapuló vonás van a költő különböző epikus műveiben elszórva. Amint az öreg kürt megriad, a lovak nyerítenek és hegyesen előre szegezik kis dárdafülüket. Ha zabot tesznek eléjük, elkezdenek röhögni a várt eleségre, nyihognak, vihognak, míg bele nem falnak a drága zabba. Még Szent László érclovából is hallunk ily élénkítő részletet; amint a mén megérzi régi urát, tombol, nyerít, úgy köszönti. A *Buda halálá*nak egy hasonlata ménest ír le, amint vihar közeledtével nyugtalankodni kezd és bogarassá lesz. Az egyik ló hosszú nyakát a levegőbe emeli és dadogó cimpával bűzli a közeledő vihart; a másik felemeli lobogó farkát, felrúg és saját lába dübörgésén megijedve, ide-oda futkároz. Nehány összeáll, keresztbe teszi nyakát és remegve várja a nagy időt.

Még részletesebb természetrajzi hűség van az ingerült pulyka leírásában. *(Jóka ördöge.)*

> Láttad-e a pulykát, ki magas szeméten
> Gőgösen országol, mint királyi széken,
> Legkisebb bántásra, legcsekélyebb gúnyra
> Mirígytelte nyakát, a midőn felfúja?
> Vérszin pötyögője, haragtűzben égve,
> Mikép megyen által szép világos kékbe?
> Mikép játszik újra halványos zöldet?
> És mikép kotorja szárnyával a földet?

Ez a példa is feltünően mutatja, minő erős hajlama volt Aranynak a pontos részletezésre, mert voltaképen nem a pulyka leírását akarja adni, hanem csak hasonlatot mond, melyben Jóka feleségét puly-

kával veti össze. Minő híven adja vissza az éji bogár leírása a *Családi kör*ben azt a benyomást, amelyet mindegyikünk, este a szabadban akárhányszor tapasztalt: „Zúg az éji bogár, *neki megy a falnak, nagyot koppan akkor, azután elhallgat*". Ez a hármas phasis: a falnak repülés, a koppanás és elnémulás, (mely specialis vonás) az élet színét adja a puszta leírásnak. Milyen élénk természeti érzék, mily üdeség van a fürj eme leírásában:

Habzik a zöld vetés, ha szellő ingatja,
Messze futhat benne fürjek pitypalatyja.

Vagy ugyancsak a fürjről egy másik hely:

Hullámzó vetés közt
Búvocskázik a fürj: suttog a nő *vá-vá*
Nyomon űzi a hím s három pitypalatyot
Örömmel kiált rá.

Nem kis genrekép-e ez, melyet egy költőmegfigyelő ép oly ihlettel, mint pontossággal a papirosra vetett? Üde, mint a reggeli harmatcsepp és hű, mint egy pillanatnyi photographia!

A *Télben* című költemény, melyből az utóbbi idézet való, különben is igen jellemző Arany művészi sajátságára; az egész a költő ideális vágyódása, de ábrándkép létére is tele van az életből ellesett realis részletekkel. A realitás érzéke, az élet és a természet tényei iránti fogékonysága oly annyira ki van fejlődve, hogy még phantastikus vagy allegorikus költészetébe is több szivárog át a valóságból, mint más költő leíró műveibe.

Itt, az állatvilág jellemzésében is ép oly pontossággal beszéli el a nagy állatok életjelenségeit, mint az apró lények társadalmi ösztön vezette szokásait: feljegyzi a vadkanról, hogy dühében agyarával a

bükkfa ezüst kérgét hasogatja, a megsebesített hímszarvasról, hogy sajgó fájdalmával a sötét erdőbe menekül, ezerjófüvet tépni a sebére, de e mellett érdekesnek tartja felemlíteni, hogy:

Apró muzslica légy, *táncoló csoportban,*
Követi a vándort *sűrű oszlopokban.*

A hangyák államának alkotmányát szintén apróra ismeri: „kiered fészkébül, zsákmányra elébb küld csak néhányat kémül, azután mind többen lakói a bolynak, egymás tetején is, oda-vissza folynak". (*Buda halála* IX.) A világ urát, Attilát, ép oly költői érdekkel és hűséggel rajzolja, mint a bogarat, melyet lába összetapos.

II.

Az állatokkal, mint olyanokkal, csak az újabb költészet foglalkozik behatóbban: a régi költészetben nincs helyük. Az állatmesében, sőt még az állateposban is, mint a *Reineke Fuchs*ban, az állat csak eszköz bizonyos statirikus vagy tanító eszmék kifejezésére, úgy, hogy az állatok bennök még az emberek hibáival is meg vannak nyomorítva. Újabban tágultak a költészet határai; a természet-felfogással az állatok felfogása is változott. Máskép nézzük az állatokat, mint 200 évvel ezelőtt nézték. Cartesius még mozgó gépeknek mondta, Schopenhauer szerint már ember és állat közt semmi lényeges, csak foki különbség van. Bizonyos, hogy Darwinnak egy művelt kortársa, akár költő, akár nem, máskép fog gondolkozni az állatokról, mint Cartesius, aki gépeknek nézte az állatokat.

A költészet megelőzte a természettudományt és már korábban méltó helyet adott az állatnak az

ember társaságában. Először jöttek az epikus lovak: ama hű, uruk érzelmei iránt oly érzékeny, értelmes lovak, aminő a spanyol *Cid*-epos Babiecája, vagy az Ariosto Bajardja. Ezeket a lovakat, melyek a későbbi lovagregényekben már uruknál is józanabbak, parodisálta Cervantes a Don Quixotte lovában, a Rosinantéban. A XIX. század elején feltünő pantheista költők nagyon vonzódtak az állatok felé: Wordsworth egy költeményében dythirambikus lelkesedéssel elkiáltja magát: „Üdvözöllek szamár, *testvérem!*"* Goethe nem állhatta a kutyákat, Byron azonban már sírverset ír a magáénak: „Csak egy barátom volt, és az itt nyugszik".

Legerősebben ki van fejlődve az állatok iránti ezen vonzódás Turgényeffben. Egy vadászkutyájáról egész essayt ír. Van egy novellája, melynek hőse, egy ágról-szakadt siketnéma jobbágy, egész életére boldogtalanná lesz, mert kutyáját a kegyetlen nagyasszony parancsára vízbe fullasztják. A *Seniliá*ban Turgényeff egy kutya szemébe néz, mélyen, hosszan. „Im, — kiált fel végre — benned ugyanaz a láng ég, mint bennem!" Turgényeff tanítványa e részben a francia Pierre Loti, ki egész novellát írt két macskájáról, aprólékos gonddal kutatva azt a kezdetleges szellemi életet, mely bennök nyilatkozik. *(Vie de deux chattes.)***

* *Innocent fool! I hail the brother!*

** A stoikus Alfred de Vigny legjellemzőbb költeményeinek egyikében a farkas néma halálát példakép állítja elénk: „Hogyan kell megválni az élettől és minden bajától, azt ti tudjátok, fölséges vadállatok! Mindabból, amit tettünk e földön, csak a hallgatás nagy: a többi mind hitványság". (Comment on doit quitter la vie et tous ses maux, c'est vous qui le savez, sublimes animaux! A voir ce que l'on fut sur terre et ce qu'on y laisse, seul le silence est grand: tout le reste est faiblesse.)

A magyar költők közül Kemény Zsigmondnak van legtöbb érzéke az állatok jellemző sajátságai iránt.

Arany nem olyan mystikus érzelgéssel fogja fel az állatokat, mint Turgényeff, ki az újabb orosz regényirókkal együtt a részvét hypertrophiájában szenved: Arany epikus jelleméhez híven, egész tárgyilagosan rajzolja az állatokat és nem akarja az embereknél jobbaknak feltüntetni.

Az alföldi állatvilágban Arany legkedveltebb metaphora-állatja a bivaly, mint Homerosé az oroszlán. A bika az alföld legvadabb és legkomorabb állata; Arany a búsuló Toldit szereti elzüllött bikához hasonlítani, mely „töri a nádat rideg, özvegy útján, egész falu sem bir vele a nagy pusztán".

A bivalyról szólva, zordon, bús külseje mellett nem felejti el kevésbbé költői tulajdonságát, rendkívüli lomhaságát: „a bivaly forró-meleg nyárban, szekerestül együtt lefekszik a sárban: sem istenkáromlás, sem pedig vasvilla, úrj kényelméből kivájni nem bírja".*

A farkas Arany ifjúkorában még nagyobb szerepet játszott az alföldön és ennek következtében a magyar nép képzeletében is, mint ma. Arany eposaiban egész sor megfigyelés van róla. A farkas — mondja Buffon — kutyafajta létére még a macskához is hasonlít egyben-másban. Arany mindkét természetét bemutatja: Midőn Toldi a farkast küzdelem közben az avasba dobja, az macska módra „egyet *hengeredik s talpra ugrik újra*". A Szibinyáni Jank üldözte farkas pedig olykor-olykor hátra horkol üldözőjére és mint a megostorozott eb,

* *Buda halála* VIII. *Toldi szerelme* V. 87.

szűkől és nyí. Arany még mindenféle más sajátságokat mond el a farkasról: haragjában tehetetlenül leül csihogó fogakkal, éhségében pedig „körmöli a földet és rúgja dühében".

Legközelebb állnak hozzánk szerepüknél és sajátságaiknál fogva a háziállatok. A háziállatok, azon néhány ezer év alatt, melyeken át társai és tanítványai az embernek, mesterük kívánsága szerint ő hozzá idomultak jóban, rosszban egyaránt. A macska ravasz és hamis, a kutya csúszó-mászó udvaronc, a ló, a szamár veszítettek ős eredeti sajátságaikból, hogy hasznosabb és kényelmesebben kezelhető eszközei lehessenek uruknak. De viszont mennyit nyert a kutya és a ló értelmére nézve, mennyire látszik rajtuk az emberekkel való érintkezés nyoma! Az emberi művelődés egy sugara rájuk is esett.

A magyar alföld — mely Arany epikus műveiben elénk tárul — hiányosnak látszanék, ha nem találnók meg rajta a legokosabb és leghívebb állatot: a kutyát. A kutyák rajzában Arany ismét oly részletes és pontos megfigyelőnek mutatkozik, mint emberi alakjainál. Amint az utas benyit az udvarházba, csunyán rátámadnak, de a gazda szavára egyenként mindinkább halkan meg halkan morogva hátra sompolyognak. Arany megfigyeli és feljegyzi, hogy ha hívja a kutyát, az nemcsak farkcsóválva, (ez már nagyon hagyományos attitudeje a költészetbeli kutyának), hanem *nyíva* elébe kiszalad. Ha nagyobb kutyák neki esnek, akkor a megtámadott kutya körbe forog, majd erre, majd amarra csap és szeme ide-oda *vizslat*. Urát mindenütt keresi és érte *betüsöl* és befut minden határt. A kiszolgált

kutya pedig ajtó előtt hasal, lábát a küszöbre, állát az ajtóra nyújtja.* Ki ne emlékeznék vissza, hogy hányszor látott már kutyát ebben a kedvenc-positióban! Mily csekélység és mégis mily hű, mily jellemző egy megfigyelés! Mennyivel plastikusabb és élénkebb a költemény ilyen detailokkal, mint ha csak a költők szokásos *hű kutyája csóválja a farkát*, mint azt leírásokban és regényekben untig olvastuk, amint ezt Homeros is vagy 3000 évvel ezelőtt énekelte Odysseus kutyájáról. Arany itt is, mint egész költészetében, nem hagyományos fogalmakkal, vértelen, halványnyá kopott fordulatokkal, hanem valódi benyomások után dolgozik. Úgy, amint az illető állatot alakjára vagy természetére nézve jellemző helyzetben látta, úgy szereti feltüntetni.

A kutyának (ha nem is hozzá méltó) párja a macska. Már mozdulataiban is van valami jellemében: finnyás, hamiskodva ide-oda simuló, affektált. Épen nem olyan egyenesen, nyíltan jár, mint a kutya. Van egy különös sajátsága: nyugodtan lépdel, egyszerre fogja magát, minden látható ok nélkül, ugrik egy nagyot és aztán ismét folytatja előbbi útját. Bizonyára mindegyikünk megfigyelte már ezt; nem tudom, regényekben vagy költői művekben, hol éppen macskát írnak le, lekapták-e ezt a mozdulatot. Arany speciális faj-jellemző hajlamához híven, épp ezt a szokását emeli ki:

> Ballag egy cica is — bogarászni restel,
> *Óvakodva* lépked hosszan elnyúlt testtel,
> Meg-megáll, körülnéz: *most* kapja, *hirtelen*
> *Egy iramodással* a pitvarban terem.

* Az idéztem helyek a következő költeményekből vannak összeállítva: *Toldi szerelme* I. 7., II. *Rózsa és Ibolya* VII. *Háziuraság, Kevéháza, Családi kör.*

Az állat jelleme itt is mintegy rövid, futó jelenetben van összegezve.

Arany legbővebb állatjellemzése Pejkó, Toldi Miklós *eposi lova;* egyszersmind az egyedüli, amelyen a hagyomány nyomai meglátszanak, mert nem csupán benyomások, megfigyelések, hanem költői minták alapján van megalkotva. Pejkóról egy műbíráló bizonyos sport-lelkesedéssel azt állította, hogy a nagy költő egyik legszebb charactere. Maga Toldi is azt mondja róla (kétséges bókkal): „Ember vagy!" A jó lovas testileg mintegy egybeforr lovával és vele egynek látszik. A monda és az epos *lelkileg* is egyeknek tartja őket. A mese- és eposköltő szeretik a lovat szerepeltetni, ugyanabból az okból, amelyért hű szolgát is szeretnek az elbeszélésben felléptetni; abban a küzdelemben, melyet elmondanak, kell, hogy a hős pártján is legyen valaki, aki vele érez, vele együtt szenved és együtt örül vele. Az epikus ló az olvasó rokonszenvének képviselője magában a műben. S valóban nincs szolga, ki jobban értené urát, mint Pejkó Toldit, kiről mondja: „Tudja már a Pejkó, ha nem is tanítják." Sőt mi több: ez az epikus csudaló mindenkivel szemben az őt megillető módon viseli magát. Van tapintata, stylusa az emberekkel való érintkezésben. Amidőn Nagy Lajos indulatos nagylelkűséggel a folyamba ugrik, hogy kimentse belőle a fuldokló kobzost s ereje már-már elhagyja — íme, egyszerre csak mellette úszik a Pejkó, oda tartja gazdag sörényét, s szelíden, nagy szeméből kisugárzó okossággal és tisztelettel néz a királyra. Egészen más Bencével szemben; mintha érezné, hogy ezzel a fickóval humorosan kell bánni. Bence junior, Olaszor-

ságban, a Lányi-folyó mellett, nagy bámulatára megpillantja a Pejkót. „Haza lopom", gondolja magában és reá ül. De a ló nem enged, más irányban neki iramodik s ravaszul röhögi Bence kínját, ki máskép képzelte a dolgot. Végre urának, Toldinak gunyhójához érnek: itt Pejkó hirtelen dobbanással megáll és úgy leteremti Bencét Toldi lába elé, hogy csak úgy nyekken. Toldi pedig meg akarja nézni, kit fogott az ő lova és az arcra esett Bencén egyet rúgva, képre fekteti. Lehet-e a lókötő Bencének stylszerűbb bemutatója?

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

VII. EPIKUS MŰVÉSZETE.

Arany epikus művészete a compositióban sarkal. Költeményeit rendkívüli műgonddal alkotja meg. A műgondnak legnagyobb részét pedig a szerkezet megalkotására fordítja. Ahol ezt gyöngének sejti, ott abba is hagyja a munkát.

Aranynak szerkezete, azaz ama művészete, melylyel az egyes részeket egészszé olvasztja, épen nem mechanikus, nem bizonyos minta után szabott: a szerkezet nála a műfajtól és a tárgytól függ; velök születik és velök együtt változik.

Arany az eposba nem csak a regénynek részletező elemzését, hanem néha a dráma compositióját is bevitte. Igaz, hogy nem alkalmazza tisztán, hanem az epos sajátlagos szerkezetét rendesen csak drámailag kiélesíti. A dráma szerkezete abban különbözik az epostól, hogy az utóbbiban a késleltető, retardaló indító okok erősebbek, mint a drámában, ahol szintén előfordulnak, de a nagy erővel feltörő cselekvényt csak rövid időre akasztják meg. Ezek a tartóztató motivumok az eposban folyton küzdenek a cselekvénnyel, le-leszorítják, aztán ismét engednek és ily módon meghullámoztatják az eposi mese

folyamatát. A széptani kézikönyvek a dráma szerkezetét felszökő vonalakkal szokták jelképezni, melyek a tragikus magaslaton megtörnek és a catastropha felé esnek. Ezzel párhuzamban az epos szerkezetét külsőleg hullámvonalakkal szeretném megérzékíteni, melyek az eposi cselekvény folyton váltakozó ereszkedését és emelkedését jelképeznék. Arany a *Toldi szerelmé*ben, *a Bolond Istók*ban, *Nagyidai cigányok*ban tisztán eposi szerkezetet épít; máshol, mint például *Buda halálá*ban vagy *Murány ostromá*ban oly erősen összefoglalja a cselekvényt és annyira fokozza, hogy a dráma szerkezete jut eszünkbe. *Buda halálá*ban a késleltető motivumok következtében a cselekvény többször nekiemelkedik és ismét visszaapad: a két testvér elidegenedik és újból kibékül, aztán megint összekoccan, mire ismét megenyhülnek. A befejezése ellenben akár drámáé: a szenvedély örvénye elragadja az eddig himbáló cselekvényt, a konfliktus élesbül, a tragikus vétket a tragikus bukás követi. A *Toldi szerelmé*ben nincs a cselekvénynek ily magaslata, melyről egyszerre tragikusan lezuhanna; az epos akármely helyére még egy hadjárat történetét lehetne közbeszúrni, Miklóst pl. még a török ellen lehetne küldeni, valamint Bolond Istók élményei közé bárhol még másokat lehetne toldani, anélkül, hogy a mű szerkezete lényegesen megváltoznék.

A balladákban is a szerkezet hol epikai, hol drámai. *Török Bálint*ban a cselekvény epikai szálakat ereszt, míg *Ágnes asszony-*, a *Walesi bárdok-* s a *Tetemre hívás*ban drámai csomóvá bonyolódik. Aranynál általán minden tartalom megtalálja a maga compositióját; majd kettős a szerkezet, mint *V. László*ban, ahol a boldogtalan király története

párhuzamosan foly a magyar menekültek történetével, majd képek sora vonul el előttünk, mint az *Egri leányok*ban, majd ismét hatalmas jelenetben tömörül össze az egész cselekmény, mint a *Tetemre hívás*ban. Ez utóbbi már szinte kis classicus francia tragédia: szemmel tartja a híres háromegységet (a hely- és időét is) és mint a francia classicus tragédiák többnyire, voltakép csak a catastrophát (az 5-dik felvonást) adja elő. Néhol az teszi epikusabbá az előadást, hogy valaki elbeszéli az egész költemény tartalmát, mint például *Az első lopás*ban a tolvaj maga, néhol egy más cselekvény párhuzamos közbeszövése szolgál tartóztató, retardáló elemül, mint az *V. László*ban, néhol ismét a balladába ballada bújik, mint *Szondi két apródjá*ban, hol Ali szolgájának közbevetett intései tartóztatják az apródok énekelte ballada menetét.

Arany compositiójában minden ki van számítva: nála nincs hosszú leírás, nincs áradozás vagy lyrai ömlengés. Aranynak a drámai compositióhoz való hajlama magával hozza, hogy a cselekvényt össze szereti pontosítani, azaz hogy nem beszéli el egy hosszabb időn lefolyó eseménysor egész láncolatát, hanem oly módon rövidít rajta, hogy egy eseménygócba tömöríti s egy helyhez és bizonyos rövidebb időtartamhoz fűzi. Az epikus művészet természetesen megköveteli ilyenkor, hogy a megelőző események is benne foglalva, vagy legalább valami módon pótolva legyenek. Toldi Miklós bűnbeesése és margitszigeti párbaja közé Illosvainál vagy egy évi időszak esik. Aranynál a *Toldi* (I.) egész cselekvénye kilenc nap alatt perdül le; kilenc nap, mely azonban elegendő, hogy a parasztsuhancként nevekedett Toldiból öntudatos lovag váljék, mint

ahogy egy heti tavaszi eső egész vegetatiót fakaszt. A többi epos is hasonlóan központosul: *Toldi estéje* meg *Katalin* néhány nap cselekvését foglalja magában, *Murány ostromá*nak cselekvénye 48 órába van szorítva. Az *Első lopás* egy esteli elbeszélés, *Szondi két apródja* egy meg-megszakított ének alakjában van előadva; *Zách Klára* cselekvénye is néhány rövid, de irtózatos óra műve. Csupán *Toldi szerelme* üt el feltűnően az összefoglalt compositióktól: a cselekvény itt térben és időben regényesen szétfolyik. Ugy, mint a folyam mindig a talaj alakulását követi: hegyet megkerül, meredeken nagyot zuhan, lejtőn rohanva siet, lapályon megtorlaszul, úgy tapad a *Toldi szerelmé*ben az epikus szerkezet a mese szeszélyes változásaihoz: a cselekvény majd Magyarországon kanyarodik ide-oda, egyszerre csak Csehországba szakad, majd ismét az Appenin lejtőin áramlik lefelé. Ennek megfelelően a szerkezetnek sincs erősen kiemelkedő központja. Arany eredetileg ezt az eposát is concentrálni akarta; az egész cselekvény Aversza ostrománál hatalmas örvénybe folyt volna össze; de a gazdag mondai anyag elvégre mégsem fért el ily szűk ágyban. *Toldi szerelme* az iró tolla alatt mintegy önkénytelenül regényes, kalandos epossá szélesbült.

Általában véve Arany epikus stílusa az ötvenes években nagy változáson ment át. Első epikus modora a népies: ide tartozik *Toldi* első része, *Rózsa és Ibolya, Rákócziné, A nagyidai cigányok*. Ezeket a költeményeket bármely paraszt-ember is megértheti. Második modorának kifejlődését *Buda halála* vagy *Toldi szerelme* mutatja. Ezekben a nyelv és a jellemzés művészete oly magas fokot ér el, hogy már szó sem lehet paraszt-olvasóról.

A különböző tartalom Aranynál nemcsak különböző szerkezetet, hanem különböző hangot is idéz elő. Minden eposának más-más a hangja; Arany annyira belemélyed tárgyába, hogy az előadás módja is hozzáidomul, amint például gyermekkel önkénytelenül másképp beszélünk, mint felnőttel, nővel másképp, mint férfival, előkelővel másképp, mint alattvalóval. E sok hang egyaránt kifejezi a különféle themát is, a költő változó hangulatát is. A *Toldi* egyszerű naiv-népies modorú. *Toldi estéje*, a *Nagyidai cigányok*, *Bolond Istók* humorosak, de emellett nagyon elütők. Az elsőben az enyhe humoros hang hősi eposba vegyül, a másodikban sarcasticusan maró a humor, a harmadikban subjectiv csapongó, játszi mélabús. Arany magát *Buda halálá*nál egy középkori *regős*nek, *Rózsa és Ibolya* megírásánál egy magyar parasztnak meseköltő lelkébe és beszédmodorába képzelte: a *Katalin* költői beszélynek byroni hangjában lázas indulat rezeg, az *Első lopás*ában pedig nyugodtan visszapillantó, bőven részletező öreg embert vélünk hallani. *A tudós macskája* gúnyosan van előadva, *Pázmán lovag* vígan, a *Bajusz* pajkosan: *Murány ostroma* tárgyilagos és drámai, *Toldi szerelme* subjectiv és epikus, mint a középkori romantikus eposok. Különben mit feszegessem e különbségeket? Száz hangja van az Arany epikus lantjának, száz meg száz zengzete. Hallgassátok!

Bármily sokoldalú is Arany epikus tehetsége, egy hiányzik belőle: a leleményesség. Bonyolultabb mesét ügyesen kieszelni: nem az ő dolga. Egyik novellájában, mely néhány hónappal a *Toldi* előtt jelent meg, a hősnő kocsiját megvadult lovak tovaragadják, ekkor jelenik meg a hős, megmenti és ilyen, novellákban már éppen nem szokatlan úton

ismerkedik meg a hősnővel. Van-e ennél elkopottabb novella-motivum? Eredeti lelemény van ugyan még a *Bolond Istók*ban: de a költő csakhamar abbanhagyja és a maga életének meséjét kezdi elbeszélni. Mind a három Toldiban a motivumok egész sora háromszor ismétlődik, igaz, hogy más meg más megvilágítás mellett, más környezetben, más szellemben. A nagyobb feltaláló tehetség hiányát Aranynak egy más adománya pótolja: ha nem is tud változatos új mesét szőni, nagyon is ért adott motivumok árnyékolásához, kimélyítéséhez, tud zilált adatokat, töredékes vonásokat összhangzó mesévé kerekíteni. Aranynak mindig valami biztos talajra, valami hagyományra van szüksége, amelyre eposát építheti. Mindenütt azt kereste, amit epikus hitelnek nevezett: népmondai vagy krónikai szálakat, melyekből aztán elbeszélésének gobelin-szálait szőtte. A néphagyománynak vagy a történelmi forrásoknak maradványait a legnagyobb ügyességgel bele tudta illeszteni meséjébe. Nem igen ejtett el valamit, amit tárgyáról régi adatként talált: költői működése leginkább arra szorítkozott, hogy az átvett motivumokat nemesítse. Illosvainak verses Toldi-krónikája groteszk nyers és nevetséges clown-nak tünteti fel Toldi Miklóst: kétszeri gyilkosságba esik, egy fenevad bikát farkánál fogva hurcol a mészárszékbe, hol májat löknek a székállók elébe, amit ő hálásan fogad; később egy özvegy menyecske úgy tréfálja meg, hogy az ablakra feszített, oroszlánt ábrázoló szőnyegnek ugratja, mire ez az óriási hústömeg az emeletről utcára zuhan. Arany mindezt a maga módjára fel tudja használni és mindebből az adatból egy-egy vonás törlésével vagy bizonyos idomítással rokon-

szenves Toldit tud teremteni. Igen jellemző a motivumok e nemesítésére a Toldi síri látogatásának története.

Illosvai azt beszéli, hogy Toldi egy alkalommal betört egy gazdag sírboltjába és kifosztotta. Arany ezt az undok bűnt nem akarta egészen mellőzni, mert a krónikai tudat ezt így tartja; de átvenni sem akarta mindenestül, mert így viszont hősét megvetésünkre kárhoztatja. Ily módon tehát elfogadta a tényeket, de egész máskép okolta meg: Toldi betör a gellérthegyi sziklaboltba, hogy Piroskát még egyszer láthassa; ezt az alkalmat két budai tolvaj, Hinz és Kunz, arra használja, hogy belopódzkodjanak a sírkamrába; később pedig Toldi sírrabló hírét költik. Látjuk tehát, a történet bizonyos módosításokkal itt is megesik, de szelleme egészen más. Arany mintegy lehüvelyezi a hagyományt és megmagyarázza, hogyan keletkezett az az Illosvai közölte hír, miszerint Toldi sírrablásra vetemedett volna.

A hagyományos motivumok ily értelmezése és nemesítése azonban a régi krónikának vagy mondának gyakran csak a betűjét hagyja meg, szellemét pedig egészen megváltoztatja. Mi célból ragaszkodik tehát Arany annyira ezekhez a mondai eseményekhez, ha aztán egész értelmöket kiforgatja, ha aztán a régi indító okokat egész újakkal cseréli ki, indító okokkal, melyek az elbeszélt történetek jellegét, a szereplők jellemét a mondai felfogástól elütő színben tüntetik fel? Hisz Arany a mesei hagyomány tiszteletének örve alatt néha csak a külsőségeket őrzi meg; a régi ruhákban, a régi nevek alatt az ő képzeletének alakjait szerepelteti, szívüket az ő általa kigondolt indító okokkal indítja meg és mindemellett folyton a hagyományra hivatkozik, hogy elbeszélésének

ódonzománcú hitelt adjon. Szóval: Arany néha csak a hagyomány látszatához ragaszkodik.

Arany egészben véve tehát részint az epikus hitel kedvéért, részint önálló lelemény híjából megtartja a krónikás vagy mondai elbeszélés egyes szálait, külső adatait; de összeillesztésükben, kimélyítésükben, nemesítésükben erős és szerencsés kombináló tehetséget mutat. Nem a bonyolultabb mesék kigondolásában, hanem megszerkesztésében nyilatkozik epikus tehetsége.

I.

A következő ténynyel állunk szemben: 1846-ban egy harminc éves, ismeretlen nevű alárendelt kisvárosi tisztviselő, ki mindig csak vidéki társaság körében mozgott, egy irodalmi társulatnak nagyobb epikus művet küld be. A társulatnál megvizsgálják a költeményt és kiderül, hogy remekmű.

Mindez gondolkodóba ejthet. Mikép keletkezett e mű? Mi segítette e szűk körben élő városi aljegyzőt műve elkészítésében? Eleve is világos, hogy itt rendkívüli külső és belső előzményekkel kell találkoznunk. Magyarázatkép helyezzük magunkat azon körülmények körébe, melyek közt a *Toldi* nőtt.

Mindenekelőtt fontos, hogy a kor, a negyvenes évek politikailag izgatottak, lendületesek voltak. A vihar illatja a levegőben; a lehullott lombok táncolni kezdenek a porban. Mindenki érzi a nagy idők közeledtét. A közélet rohamosan fejlődik. Széchenyi, Kossuth neveihez nagy programmok fűződnek, melyekről senki sem tud közönyösen beszélni. Hogyne izgatná fel mindez a kor legfogékonyabb fiát, a költőt!

E nagy mozgalmakon kívül még más külső okok hatnak Aranyra. A demokratikus áram egyre hatalmasabb lesz; a nép meg a népies divatba jő. A politikusok behatóbban, mint valaha, foglalkoznak a jobbágyok teljes felszabadításával; az első és tán leghatásosabb népszínművek e korban kerülnek a szinpadra; a szépirodalmi lapok népdalszerű verseket közölnek; a Kisfaludy-Társaság összegyűjteti a népmondákat és népdalokat; a képzőművészetekben is feltűnnek az alföld lakói: magyar juhászokat, szegénylegényeket, csikósokat acélba metszenek, mint levélnyomót vasba öntenek vagy kávés-findzsára festenek.

A népies tendenciák mintegy a levegőben voltak, hol mint a virág hímpora szaporodtak; a nép közt nevelkedett Aranyra pedig annál erősebben hathattak, mivel egy mindegyiknél fényesebb példa, a Petőfié, szintén a népies felé vonzotta.

Ez magyarázza a költemény irányát: mi magyarázza tárgyának megválasztását?

A Kisfaludy-Társaság 1846-ban oly verses költői beszélyre hirdetett pályázatot, melynek hőse valamely, a nép ajkán élő történeti személy, például Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz stb. Menynyire hódított ekkor már a népies irány, kitetszik a pályahirdetés kívánságából, hogy a költemény formája és szelleme népies legyen. Aranyt e hirdetés megkapta, mert nagyon talált hajlamaihoz. Arany már régebben szerette a XVI. századbeli verses krónikákat olvasgatni és Toldi Miklós alakja annyival inkább vonzotta, mert valóban népies, a nép közt nevelkedett és a nép száján élő alak. Szalontai helyi hagyományok már régebben érdeket keltettek benne hőse iránt: azt a sphaerat, melyből a fiatal

Toldi kiszakadt, a magyar vidéket úgyis jobban tudta festeni, mint például Mátyás királyi udvara fényét és zaját.

A versmérték megválasztására nézve a régebbi költők, meg Petőfi *János vitéz*e volt döntő. A classicus versmértékeket a népies tárgy és a pályázati hirdetés egyaránt kizárta.

A cselekvény vezetésére elsősorban Illosvai, Aranynak fő, sőt voltakép egyedüli forrása volt legnagyobb befolyással. Illosvai Péternek Toldiról a XVI. század második felében írt műve száraz, krónikás cammogású verses életrajz; jellemzése alig érthető, de nyelve helyenkint bizonyos erőt és tömörséget mutat. Arany átveszi Illosvai költeményéből az elemeket, de tehetségének és művészetének megfelelően átidomítja. Mindenekelőtt új alapot ad a cselekvénynek: a testvérek viszálykodását Illosvai csak érinti, míg Aranynál ez a cselekvény főrúgója: György kapzsiságból parasztnak nevelteti Miklóst, kitudja birtokából, megsérti, világgá zaklatja, bűnbe kergeti, míg öcscse hőstettével jóvá nem teszi hibáját. Arany a cselekvény zilált fonalait, melyek Illosvaiban ide-oda lógnak, összekapcsolja, minden részletet motivál és a cselekvényt rövid időre vonja. Illosvai Toldija nyers akrobata, kinek lelkébe a műveltség, az erkölcs egy sugarát se látjuk hatolni; Aranynál ellenben Miklóst az a nemes vágy hajtja a király elé, hogy valami rendkívüli tettel tisztára mossa magát. Illosvai hősének főrúgója: egy óriás physicumnak kedvtelése a testi megerőltetésben, Arany Toldijának főmotivuma a lelkiismeret.

Arany emellett tudja, hogy a költői mű mindig valami jellemzés: a lyra hangulatot vagy érzelmet, az epos meg a dráma cselekvő vagy szenvedő embe-

reket jellemző. Arany már nem érheti be azzal, hogy egy sor kalandot beszéljen el, melyeknek hőse valami Toldi Miklós nevű erős ember; neki ezt az alakot jellemeznie kell, azaz cselekvényei révén úgy kell elénk állítania, hogy mi, az olvasók, úgy ismerjük, mint ahogy valami barátunkat ismerünk. Arany tehát megválogatja az adatokat és mindazt, amit jellemzőnek tart, egy rövid időn leperdülő cselekvény keretébe szorítja. Nem mondja el Toldi egész ifjúságát, mint Illosvai, csak egy hetet szakít ki belőle, de ezalatt oly sok jellemző dolog történik, hogy mi teljesen tisztában vagyunk a cselekvők jellemével, tetteik rugóival és lefolyásával. Nem nagyolja annyira az előadást, mint Illosvai, mert az epos részletező, bővebb elbeszélés; Arany eposa tele van apróbb vonásokkal, melyek életet és valószínűséget adnak annak, ami Illosvainál bábjáték. Magyar vidéken élve, magyar jellemek közt, Arany beviszi eposába a magyar népéletet: a korcsmai jelenet, hol Miklós a cigány előtt táncol, részletes magyar genrekép. Ezzel együtt a háttér is határozott színt ölt: a magyar alakok mögött a napmelegtől égő, gémes kútú, szénaboglyákkal megrakott délibábos puszta nyúlik el.

Nem kevésbbé fontos, mint a tárgy természetének és Illosvai művének hatása, volt Petőfi *János vitéz*ének befolyása a *Toldi*ra. Petőfi *János vitéz*e nagy forduló irodalmunkban: az a huszonkét éves vándorszínész, ki néhány éjjel alatt pesti kis hónaposszobájában papirra veti ezt a tündérmesés epost, egész új irányba tereli irodalmunkat. Ennyire *magyar* költői művet még nem írtak előtte: a tárgy maga tiszta magyar képzelet terméke, alakjai, nyelve, versmértéke, motivumai épp oly magyarok meg né-

piesek, mint az eposi machineria helyébe lépő óriások, tündérek, manók, kik mindannyian népünk képzeletéből valók. E mű gyújtotta meg Arany képzeletét: azt az előadást, azt a hangot, melyet Petőfi János vitézében talált, alkalmazta Arany a *Toldi* első részében a magasabb fajú epos tárgyához és modorához idomítva.*

Nem vette át Arany mintájából a *János vitéz*ből a csudás-fantasztikus elemet és nem vette át az iróniát, mely épp a fantasztikus részekben némileg rejtve ki-kivillan. A különbség Petőfi és Arany géniusza közt különben már itt is mutatkozik, ahol Arany Petőfi lovával szánt. Csak az első négy-négy sort kell szemügyre vennünk.

A helyzet ugyanegy: a költemény hőse a szabadban forró nyári napon áll előttünk:

Ég a napmelegtől a kopár szik sarja
Tikkadt szöcskenyájak legelésznek rajta;
Nincs egy árva fűszál a tőrs közt kelőben
Nincs tenyérnyi zöld hely nagy határ mezőben.

* Nem nehéz egyes párhuzamos helyeket találni, melyek e részben a két mű rokonságára vallanak. Pl.

Szörnyen zenget az ég, hullt az istennyila.
János vitéz V.

Zengett az ég szörnyen, csattogott, villámlott.
Toldi VII.

Nézte őt a kék ég, *a fényes nap*, alább
Ragyogó szemmel a tündéri délibáb.
János vitéz V.

Ki volt útitársa a kietlen pusztán?
A nap ment utána a kék égen úszván.
Toldi VII.

A helyzet is hasonló a két utolsó idézetnél: Toldi is, mint János vitéz a pusztán bolyong elzüllve.

Az aprólékos részleteket is megfigyelő tárgyilagos elbeszélő szól hozzánk. Ellenben Petőfinél:

Tüzesen süt le a nyári nap sugára
Az ég tetejéről a juhászbojtárra;
Fölösleges dolog sütnie oly nagyon,
A juhásznak úgy is nagy melege vagyon
Szerelem tüze ég fiatal szívében.....

Itt a lyrikus mutatkozik: Petőfit az érzelem érdekli legjobban. A természetet is látja, azt látja benne, amit költőinek tart. Ilyen kicsiséget, mint a szöcskenyáj, a kopár szik sarja — ezt ő nem festi, de a virágot – azt szereti a lyrikus:

Falu végén, míg nyája legelész
Ő addig subájában a fűben heverész
Tenger virág nyílik tarkán körülötte.

Ha meggondoljuk, hogy a mi szerzőnk, aki e hatások közepette áll, mily nagy ismerője a népnyelvnek, mily szorgalmas tanulmányozója az ó- és újkori remekíróknak, ha felidézzük magunk elé nagy nyelvérzékét, megfigyelőtehetségét, a részletekig

A feltámadó nap legelső sugára
Lesütött a háznak füstölgő romjára,
Pusztult *ablakán át benézett a házba,*
Ott a haramiáknak csontvázát *látta.*
János vitéz VI.

A leáldozó nap utolsó sugára,
Vörös *szemmel nézett* a siralmas tájra,
Nem *látott egyebet,* csak a véres halált,
S hollósereget, mely a halottakra szállt.
János vitéz XIII.

Arany szerint a nap hajnalkor
Betekint fél szemmel egy törött *ablakon,*
Hát csak a cimbalmost *látja* benn egy padon.
Toldi XI.

ható erős, realistikus képzeletét — maga a mű, *Toldi*, úgy tünik fel, mint e tehetség és ezen hatások szükségképeni eredménye.

Arany a *Toldiban* új nyelvvel új műfajt vezetett be irodalmunkba. *Toldi* népies epos; nyelve és felfogása egyaránt népies. Alakjai a nép körében mozognak, a nemes születésű Toldi is parasztok közt él. A költő eszménye is népies; egyszerű szív, tiszta erkölcs, vitézség, becsületesség, gyermeki szeretet — ezt magasztalja a költemény. Felfogásának népiessége legtisztábban a motivumokban mutatkozik: ezek mind oly egyszerűek, a lelki élet ama kezdetleges fokáról valók, melyeket még a gyermek is felér ésszel. Semmi bonyolult lélektani problema, a dolgok mind úgyszólva népmesei egyszerűséggel folynak le.

A szerző kortársait mindenekelőtt az eszközök egyszerűsége lephette meg, melylyel Arany oly nagy költői hatást idéz elő.

Semmi nyoma sem a hagyományos epikai pompának, sem a nagyszavú rhetorikának; még a múzsákat sem invocálja, kik, mint amaz ismert szellemidéző szellemei rendesen meghivatnak, de nem jelennek meg.

Nem kevésbbé vonzó volt erre a korra, mely a jobbágy felmentését oly izgatottan vitatta, maga a mű meséje. Toldi Miklós feltörekvése mintegy képe volt a parasztemancipátiónak. Arany *Toldi*-jában költőileg felfedezte a falusi világot, amelyet ugyanabban az időben Franciországban George Sand, Németországban Auerbach tanulmányozott novelláiban. A nagy válság előtt nálunk mindenki érezte, ha csak homályosan is, hogy a nemzet ereje alsó rétegeiben van. Aranynak különben nem kellett külföldi példa: ő rokonszenvénél és gyermekkori benyomásai-

nál fogva közelebb állt a paraszthoz, mint akár George Sand, akár Auerbach.

A *Toldi* első része mint felvidító, összhangzó egész tünik elénk művészi szépségének fényében. Homer örök eposaihoz hasonlították reminiscentiái után, melyekre itt-ott akadunk;* de mélyebben, szellemében is van valami homéri, mintha görög méhek a magyar puszta virágain gyüjtöttek volna mézet. Homéri benne a plastikai előadás: nyugodt, minden körvonalat kiemelő megvilágításban terül el előttünk az Alföld, mint az Odysseában az Archipelagus, vagy az Iliasban a Skamander völgye. Homéri mindenekelőtt a költői eszközök és a lelki állapotok egyszerűsége. E művészi egyszerűség, melynek kifolyása a nyelv népiessége és a bonyodalom könnyen áttetsző volta, az előadás nyugodtsága — mind a görög szellem öröksége.

*Toldi estéjé*ben, melyet Arany néhány hónappal az első *Toldi* befejezése után kezdett meg, az új tárgy új hangot vont maga után. Az első rész az ifjú Toldi emelkedését énekelte meg, a második tárgya a vén hanyatlása. Az első rész andalító, mint egy tavaszi reggel; a második hangulata komor, mint a borús őszi szél, mely nyirkos szárnnyal sárga leveleket seperget útjainkon. De a felhőkön néha-néha átszűrődnek a nap sugarai: ez az epos humora.

A humor szóval nagyon visszaélünk mai napság: aesthetikailag a humor oly nevettető elem, melynek komoly, sőt méla (érzelmi vagy gondolati)

* Arany: Mint a barna éjfél szeme pillantása (Toldiról). Homer: ho d'éie nükti eoikos. Ilias I. 47. Arany: „Két szemét halálos hályog eltakarta". (III.) Homer: ton de skotos osse kalüpszen. Ilias VI. 11.

alapja van. *Toldi estéjé*ben a hanyatlás komikumát látjuk; a düledező házzal, a gyom felverte őskerttel együtt Toldi is romlik. E hanyatlás már mint olyan humoros hatással van ránk; a hanyatlásban tudniillik mindig két elemnek: a régi épségnek és a jelen fonákságnak ellentéte van meg. Ez az ellentét természeténél fogva nevetséges, de egyszersmind szomorú is. E komikum, melynek víg színein átütődik a szövet sötét fala, a humor.

Míg az egész eposnak humora a hanyatlásban rejlik, magában a főhősben bár igen diskret, halk hangon másféle humor nyilatkozik: Miklós a mult időt akarja a tőle elütő jelenbe átvinni. Ebben rejlik szerepének nagylelkűsége, de fonáksága is.

Toldi estéje valósággal humoros epos: a költő nem áll többé hősének álláspontján, nem azonosítja magát személyeivel, hanem magasabb szempontból nézi. Fájdalmas részvéte mosolyra derül, könnyein át szeretetreméltó jókedv ragyog. Arany még mindig szereti Toldit, de látja tévedéseit és fonákságait mind. *Toldi estéjé*ben több a víg jelenet, mint az első részben, de az epos mégis sírásó-jelenettel kezdődik és temetéssel végződik.

A kritika, amely ép Aranyra nézve oly gyakran tévedett, kedvezően fogadta a művet. Eötvös szellemesen ezt írta: Amilyen szép a reggel (I. rész), olyan szép az este. Lementével dicsérjük a napot. Toldy Ferenc pedig, aki két évvel azelőtt oly hevesen kikelt a *Nagyidai cigányok* ellen, most így dicsérte a *Toldi estéjét:* „A vén Toldi ifjú fog maradni".

Illosvay mellett erősen befolyt a műre Vörösmarty *Ősz bajnoka,* melyben a költő az olaszszal vívott párbajt Toldi Miklós aggkorába helyezi. Arany

e részben követte Vörösmarty példáját és így válhatott Aranynak ez a műve humoros epossá.

*Toldi estéjé*nek megfogamzásánál Aranynak nagy nehézséggel kellett megküzdenie: az első részhez hasonló tárgyat különböző módon elmondani. Valóban az első meg ezen harmadik rész indító okai feltünően rokonok. A harmadik, valamint az első résznek Toldija elhagyja Nagyfalut, három nap utazik a pusztán, Budára érkezve, mint névtelen harcos legyőz egy óriás erejű idegen vitézt, és meg- (illetőleg vissza-) nyeri Nagy Lajos szeretetét. Arany azonban egész új megvilágításban és oly művészi színváltozásokkal tudta ezeket a főmotivumokat másodízben előadni, hogy az olvasó nem érzi az ismétléseket. A puszta, amelyen a fiatal Toldi áthalad, elinte zivataros, később kitisztult kék égen „úszik" a nap utána, negyednap délibáb vizében a hegyek lebegnek előtte. Egész másnak látszik ez az út, midőn a vén Toldi járja. *Toldi estéjé*ben az utazás alatt a hajnal tündére nem ül ki az ég küszöbére; három álló napig sürű, nehéz, fojtó köd nyomja a puszta határait: a délnek nincs napja, az éjfélnek nincs sem holdja, sem egy szem csillaga. Harmadnap reggel a csípős, hűs szellő messzire zavarja a lomha ködöt és Toldi reggel érkezik a fővárosba, melyet első ízben este látott.

Hasonlóan eltérő hatású Toldi-győzelmes párbajának leírása a két műben. *Toldi*ban (I.) a szigeten gyalog, *Toldi estéjé*ben Budán lóháton esik a harc. A harmadik részben a párbaj előtt magunk előtt látjuk Toldi fellépésének előzményeit, a két testvér elestét, részt veszünk abban a feszült várakozásban, midőn hosszú kínos hallgatás után a

kapus egyszerre csak megfújja a kürtöt, mely a síkra szálló Toldi érkeztét jelzi, mosolygunk Bence akadályokkal küzdő bevonulásán és izgatott érdekkel követjük a harc változó sorsát, hol Toldinak, hol az idegennek előnyét látva. Az első *Toldi*ban voltaképen nincs is valóságos párbaj; csak a párbaj előjátéka: a kézszorítás, és utójátéka: a cseh alattomos támadása és bűnhődése van meg benne. A harmadik rész harcában Toldi már gyakorlott vívónak mutatkozik, ami az első rész paraszt sihedernek nevelkedett Toldijától nem telik. A harc befejezte után a vén Toldit nem vezetik rögtön a király elé, hanem el engedik vágtatni és csak később érik utol, ami ismét egy élénkítő változata a megfelelő első részbeli motivumnak.

A cselekvény e főszálain kívül még más részletek is hasonlók a két *Toldi*ban: Toldi itt is, ott is azért indul a fővárosba, hogy valamit jóvá tegyen; itt is nagy ivás esik egy helyütt Bencével, mint ott, midőn a fiatal Miklós száz aranyat talál a rozskenyérben; itt is ingerlik a vén Toldit, mint György szolgái egykoron a fiatalt; a *Toldi estéjé*ben is dühroham az ingerlés következménye, mely most bezárja a cselekvényt, mint az első részben (a szolga megölésével) megindította volt; de e hasonlóság mellett is mennyire más-más mind ezeknek a hatása a két részben! Mily sok a különbség a hasonlóban, mily nagy eltérés a külső egyezés mellett! Nemcsak hogy más láncolatban, más lelkiállapotban történnek a hasonló események; a hangulat is egészen elütő. Az első részben a hajnal dicső ragyogásában látjuk a cselekvés színterét, melyet a harmadik rész már az alkonyat vöröses-hamvas ködében rezegve mutat fel.

II.

A *Toldi szerelmén* Arany kisebb-nagyobb félbeszakításokkal harminc évig dolgozott. Első énekébe Arany már 1848-ban fogott, szalontai lakásán a nagy nap: március 15-ike után: Petőfi biztatta a trilogia befejezésére: nagy ösztönzés, nagy idő, a légkör csupa izgalom, csupa remény. A lassan készülő mű a költő életszakainak különböző hangulatát és felfogását tükrözi vissza: „kevés öröm, vegyítve sok bánattal" mondja Arany az emberi életről. 31 évvel később írja azután a befejező versszakot (1879. május 15.)

*Daliás Idők*ről mit még barna hajjal
Kezdtem s félbe hagyék küzdve kórral, bajjal:
Most mikor agg lettem, hajam is fehérül:
Imhol a bús ének *Toldi szerelmé*rül.

A biztató jóbarát szerepét (a Petőfiét) most Gyulai Pál tölti be.

Aranyt azonban nemcsak barátai unszolása bírta arra, hogy *Toldi* középső részét elkészítse: őt a tárgy maga is vonzotta. A fiatal Toldi, az első rész hőse némileg még kezdetleges, a vén Toldi meg már hanyatló alak: lélektanilag gazdag jellemzésre a Toldi férfikorának küzdelmei sokkal több alkalmat adnak. Minthogy az epos ekkép Arany fejlődésének különböző korszakaiba esik, nem lephet meg bennünket egyes alkotó részeinek eltérése. Nagyjában tekintve, három réteget lehet a *Toldi szerelmé*ben megkülönböztetni: egy a lovagkor kalandjait és erkölcseit feltüntető derült epost: a *Daliás Időket* (a mai alakban az I. éneket és a II. ének 1—34. versszakait); egy lélektanilag részletesen rajzolt szerelemnek, Toldi és Piroska viszonyának történetét, mely a mű zöme,

Arany legnagyobb remeke; harmadszor egy bő, kissé fárasztó toldalék-compositiót, mely Nagy Lajos olasz hadjáratának főeseményeit, várvívását és boszúállását adja elő.

Az első alkotó-rész előadása élénk, részletes, festői: a költő szeme gyönyörrel nézi a középkor színes lovagkalandjait; a második elemező, mély egyéni fájdalmaktól áthatott, feltünően plastikus; a harmadik réteg előadása tömör, leíró, némileg száraz. Az egész mű a középkor lovagvilágát középkori epikus formában tünteti fel, azaz oly formában, melyben még nem vált el egészen lyra és elbeszélés, melyben az egyéni elemek át-áttörnek az epos tárgyilagosságán és korán elhalt leányának Szél Piroskának alakja a cselekvő személyek és a költő közé lép, mint Dante Isteni színjátékában Beatricse.*

A *Daliás idők* derült színei az epos mai alakjában jórészt elsötétültek. A *Daliás idők*ben Toldi Tar Lőrinc sisakjában vív azon a tornajátékon, melyben Piroska a győztes jutalma. Az acélpáncélban vívó Toldi minden tettetése mellett is rendre kidönti a nyeregből ellenfeleit mind: Piroska azonban észrevette, hogy nem a balog Tar Lőrinc, hanem Toldi a győztes harcos, ki aztán minden akadály nélkül le is szakaszthatja a rózsaszálat. Toldi megüli eljegyzését Piroskával, Tar Lőrinc pedig kárpótlásul (hogy senkinek se legyen oka panaszra) Miklós húgát, a későbbi Anikót kapja, kinek kezével Arany itt még elég mostohán rendelkezik. A *Toldi szerelmé*ben igen sajátságos változás áll be. Az álharc itt is megtörté-

* Ilyen subjectiv elemek *Toldi szerelmé*-ben: VI. énk 1—17. Önmagáról, karlsbadi és margitszigeti tartózkodásáról több helyütt emlékezik meg. Ifjúságáról VI. 18., 21. Oseiről XII. 112.

nik: Piroska szintén felismeri a Lőrinc sisakjában vívó Toldit; de ez visszavonul, Piroska kezét álszégyenből Lőrincnek hagyja és így örökre feldúlja mindkettőjük boldogságát. Látjuk tehát, a *Daliás idők*ben Toldi cselének semmi rossz következménye nincs; számba se veszik, a költő egész könnyen átsurran rajta. Ugyanennek a cselnek a *Toldi szerelmé*ben egyszerre nagy, tragikus a jelentősége. Ami az 1861-diki feldolgozásban oly jelentéktelen, hogy szóba se jön, az néhány évvel később Arany képzeletében az egész életre kiható vétség.

*Toldi szerelmé*re már Arany lelkének árnyéka esett. Nemcsak elszakítja Piroskát Tolditól (amint hogy következetesen nem is hagyhatta nála), hanem (mint Kemény regényeiben) kis vétségnek tragikus következményt tulajdonít. Leányának halála után (1865.) minden tájék elkomorul, minden égi fény elborul. Most már gyógyíthatatlan lelki nyomorba taszítja Piroskát. Még a sír szent nyugalmából is irgalmatlanul visszaragadják az életbe, a bánatba, a gyötrelmes hervadásba.

Arany a *Daliás idők*et nem vette fel összes műveinek utolsó kiadásába; tán azért, mert nem akarta, hogy olvasói műhelyébe pillantsanak és lássák, mily különböző módon van egy és ugyanazon motivum a két műben felhasználva; ami boldogító az egyikben, az a másikban halálos. Ép úgy, mint a *Toldi szerelmé*ben, mintegy tűhegyre állítva találjuk a tragikai vétséget a *Tetemre hívás* című balladában, ahol Kund Abigél egyszeri kacér incselkedése öngyilkosságot és őrültséget von maga után.

A mű meséje mostani alakjában voltaképen azon fordul meg, hogy Toldi Miklós nem jelentkezik: nem

mondja meg: *Én* győztem a lovagjátékban, nem Tar Lőrinc. Hogy van ez a feltünő és végzetes tartózkodás motiválva?

Toldi Miklós maga így fogta fel esetét, amint azt saját visszapillantásából (IX. 56—58.) tudjuk. Szerinte ő a torna-viadalban Lőrinc helyett vitt álcímer alatt. Nincs semmi rossz abban, jegyzi meg ő maga. A hiba az volt, hogy később se födte fel személyét, úgy hogy Piroska Tar Lőrincé lett. Piroska már elébb Toldit szerette. Toldi azonban csak akkor szerette meg Piroskát, midőn már késő volt, mert hisz már Tar Lőrincet hirdették győzőnek. Mit volt tennie Toldinak? Magamat ekkor fölfedni (mondja Toldi) becstelenség lett volna, vétek a lovagi törvény ellen. Ha ellenben nem fedem fel magamat — egy méltatlannak dobom oda a leányt, olyannak, kit a leány nem szeret.

Toldi inkább a lovagi törvény ellen akar véteni, semmint Piroskát elveszíteni: elő akar lépni, meg akarja vallani a királynak, hogy álharc volt az egész. „De — folytatja — lekötve tartott sanyarú, mély börtön messze az országtól, erre a cseh földön."

Mire haza érkezett, Piroska már Tar Lőrinc felesége volt.

Így adja elő a történteket Toldi a lantos Szeredainak.

De hát miért nem lépett közbe Toldi? „Lekötve tartott sanyarú, mély börtön" mondja, értvén alatta cseh fogságát. Csakhogy ez a csehországi börtön nem teljes mentsége Toldi mulasztásának. Ő gyónása alkalmával egyoldalúan mutatja a tényeket. Hiszen az álharc és cseh börtöne közt több hónap, talán egy egész év telt el. Miért nem szólt ezen időközben Toldi

a királynak? Miért nem fedte fel hibáját? Miért nem mentette meg Piroskát?

Toldi erről hallgat Szeredai előtt, de védelmére azt mondhatná, hogy ő ezen idő alatt sereget toborzott Nagy Lajosnak — ami igaz. De vajjon mindamellett nem kellett volna-e mégis szólnia? Annyira még sem foglalta el a cseh háború előkészítése, hogy a királynak rövid vallomást ne tehessen. Hiszen Miklós az álharc után sok ideig volt tevékeny, sokfelé járt, annélkül, hogy az álharcot bevallotta és Piroskát kiváltotta volna. Az álharc után először is haza Nagyfaluba vágtatott. Innen aztán Budára, ahonnan őt Nagy Lajos a keleti vármegyékbe toborozni küldi. (Toldi még mindig nem fedi fel álharcát.) Ezután részt vesz a prágai kalandban: először is Trencsénben, ahol a király tanácsot tart. Toldi biztatja a habozó magyar urakat: „Mit féltek! én leszek ott, én, én!" Azután Prágában nagymerészen behatolnak a Hradsinba és megszégyenítik a cseh királyt, mire három nap, három egész éjjel mulatoznak. (Toldi még most sem szól a királynak.) Nagy Lajos a prágai kaland alkalmából Toldinak Szalontát adja királyi adományul. (Toldi hallgat Piroskárul). A magyar vitézek hazaindulnak, Toldi is velök, ki most már el van határozva, hogy otthon a király lábához borúl majd és az álharc következményeit megsemmisíti. „Csak ne legyen késő" mondja. Ekkor történik csak, hogy leány-rablót üldözve, cseh börtönbe esik. Midőn csodás módon kiszabadul és ismét Isten kék ege alá jön, Toldi nem tér Magyarországba, szándékát végre nem hajtja, hanem Károly császár elé lép azzal a kéréssel, hogy szolgálatában hadd tölthesse ki valamennyi cseh lovagvári rablón boszúját. Károly

örömmel rááll. Csak boszúja hültén, miután a rablóvárakat mind kiirtotta, tér Budára. Most már valóban késő: Piroska Tar Lőrinc felesége. (Toldi nem is tartja többé szükségesnek Lajos királyt az álharcról felvilágosítani.) Toldi ezen egész életére nézve döntő fontosságú alkalommal ingadozónak és nehézkesnek tűnik fel. Vagy más szóval, az epost technikai szempontból nézve: Arany amint a *Daliás Idők* derült meséjét a *Toldi szerelmé*nek tragikus talajába átültette, néhány gyökérszálat elszakított.

Azon különböző elemek közül, melyek *Toldi szerelmé*t alkotják, a középkori lovagkalandok, hadjárat-leírások és Toldi meg Piroska szerelmének története közül leginkább érdekel bennünket, mert emberileg legközelebb áll hozzánk: az utolsó alkatrész. Az elbeszélés lélektani kimélyítését itt csak az előadás melegsége és plastikája múlja felül. A szereplők lelki állapotával együtt külső mozgásuk is mindig mintegy megjelenítve szemünk előtt áll. Mily igaz és egyszersmind költői — hogy csak egy példát hozzak fel — ama kényes jelenet leírása, midőn Tar az ebédnél bántalmazza feleségét. A tett brutális és alig látszik alkalmasnak költői átalakításra. Piroska férje Tar Lőrinc meghívja vacsorára Toldit. Toldi nem bír ellenállani annak a vágynak, hogy kedvesét: Piroskát még egyszer ne lássa és elmegy. Piroska meg Toldi eleinte alig tudnak beszélni az izgalomtól, csak a férj, Lőrinc, kinek boldogsága nyelvére tódul, fecseg, anélkül, hogy megfigyelné a szerelmesek zavarát.

Végre közönyös megjegyzésekkel ők is a beszédbe elegyednek. Az első percek izgalmai után lassan-lassan azonban megjő a biztonság:

Étel-ital közben Miklós szíve zsendül,
Vérmes egészségtől, bortól, szerelemtől;
Iszik az új párért, hogy ihassék *érte:*
Nem bánja, ha Lőrincz oda is van értve.

S mikor a szép asszony, poharát elvéve,
Márt nevető rózsát aranyos fényébe:*
Megfeledé szinte hosszú örök búját,
Élvezi mit a perc öntudatlanul ád.

Mennyire megokolt, mily természetes az, amit Arany itt leír: a szerelmesek hamar beleszoktak az új helyzetbe, az első percek zavara után ismét nekibátorodnak: a szerelem, a physikai jólét érzete, a bor egyaránt eloszlatja elfogultságukat. Csak a külső convenientia áll még közöttük.

Ezalatt pirosra sült malacot hoznak: a balog Tar neki gyűrkőzik, de rosszul esett neki *bal* kézzel szelnie: Toldi, kinek hatalmas physikuma mindig arra ösztönzi, hogy valami *testi* munkába fogjon, felugrik nevetve: Addsza! Tar sanda szemet vetve elereszti a kést. Piroskának ekkor igen természetes eszmetársulás útján eszébe jut a lovagi torna, melyen Toldi Tar Lőrinc sisakjában érte vívott és egyízben — elfelejtve, hogy ő a balog Tar színe alatt vív — *jobb* kezével forgatta a kopját.

* Ezt a két sort a *Dáliás Idők*ből helyezte ide Arany. Ott Piroskáról, ki még a Toldié, ezt mondja:

Elpirúlt a szép szűz, poharát emelé
Az *arany* pohárba *rózsát márta* belé. (II. ének.)

Ebben az alakban a képies kifejezés egyszerűbb, mert concretebb (arany pohár — rózsa), a későbbi bonyolultabb, de finomabb árnyalatú (*nevető* rózsa — aranyos *fény*). Itt a metaphora révén ki van már fejezve, hogy Piroska mosolygott és hogy nem a pohár (vagy annak színe) volt arany, hanem a benne levő bor, amint az üvegen át fénylett.

Akkor — nem tudom én mily csintalan ördög,
A kis bor-e, melyben ajaka megfördött,
Vagy az érzés, a már eltemetett, régi,
Súgta Piroskának, hogy ezt mondja néki:

„Édesuram, mért is tetteti kegyelmed,
Kiméli a *jobbot* a *bal* keze mellett?
Tudom én, jól láttam, mire képes jobbja:
Hát a *viadalkor*, az utolsó kopja?..."

A nyílvessző, melyet Piroska meggondolatlanul, a jelen perc boldogságától és régi ellenszenv ösztönétől indítva férjére lő, célba talál:

Lobbot vete Lőrinc nagy hirtelen erre,
Képe vörösebb lett, mint a malac bőre,
Bal keze meglódult akaratja ellen
S visszacsapá a szót, az eredő helyen.

Vért, amitől ajka majd szinte kicsattan
Vért foga a nőnek serkeszte legottan;
Rámered egy percig sápadt meredéssel —
S nézi vadul Lőrinc Toldit a nagy késsel.

Érthető, hogy Lőrinc, hirtelen tette után nagyon megijed; sápadtan odabámul Toldira, meg a nagy szelőkésre, melyet a kezében tart; eszébe jut Toldi fenyegető tanácsa: hogy becsülje meg feleségét s őrizze jobban mint saját szemét. * Mily élénkséggel és igazsággal, de egyszersmind mily gyöngéd tartózkodással van elénk állítva ez a jelenet, melyről azt gondolnók, hogy költőileg lehetetlen! Egy férj arconüti nejét a vacsoránál, épp midőn az asztalon a sült malacot felszelik: ki merte volna ezt a jelenetet komoly hangú és tragikus végű eposba beilleszteni? E jelenet jellemzi Arany ragaszkodását a valódisághoz: az egész finom realismustól van át-

* *Toldi szerelme* II. 41.

hatva, anélkül, hogy csorba esnék a költészeten. Az olvasó érzi az előadás költői ihletét, de érzi egyúttal, hogy mindez valóban így történhetett, hogy itt semmi sincs szépítve: még a bornak is megvan a maga része, mint indító oknak.

Toldi és Piroska szerelmének története annyira leköti főérdekünket, hogy az olasz hadjárat várvívásai meg párbajai — bármily ügyesen legyenek is a főcselekvényhez kapcsolva — csak toldaléknak, *hors d'oeuvre*nek tetszenek. Bámulatos, mily élénkséggel és változatossággal tudja Arany e hadjárat kissé egyhangú jeleneteit leírni; stilusának mintha sohasem lett volna nagyobb tömörsége és ereje, mint ezekben az egyes jellemző vonásokkal megrakott harcias képekben; de az olvasó érdeke mindamellett hanyatlik, mert a költő művészete nem pótolhatja soha a psychologiai érdek hiányát. Ami költői műben figyelmünket leköti, az nem a katonáknak, hanem az emberi szíveknek küzdelme. Az epos voltaképeni cselekvénye és főhősei — Toldi meg Piroska — érdekünk rovására háttérbe szorulnak a magyar hadsereg taktikai és strategiai mozdulatai elől.

Voltakép *Toldi szerelme* ugyanazokon a motivumokon sarkal, mint a *Toldi* első része és *Toldi estéje*. Toldi Miklós jóváteszi vitézségével Nagy Lajos előtt valami vétségét, melyet a körülményektől és vérmérsékletétől elragadva, elkövetett — ez mind a három Toldinak tárgya. *Toldi szerelmé*ben is bűnbe esik szenvedélytől elragadva, itt is önként bűnhődik, itt is kitünteti magát Nagy Lajos előtt, annélkül, hogy a király tudná, ki ő? Ezek a motivumok most már harmadszor lépnek elénk.

Úgy mint *Toldi estéjé*ben, úgy *Toldi szerelmé*ben is barátcsuhát ölt a hős. De jellemző különbség.

*Toldi estéjé*ben ez a ruha csak alakoskodás, átöltözés, hogy fel ne ismerjék a hőst: *Toldi szerelmé*ben ellenben a barát szőrruhája valódi vezeklésnek, önmegtagadásnak külső jele.

A motivum-készlet a három eposban nagyjában ugyanaz: de az alkalmazás, a megvilágítás, a jellemzés kapcsolatai mások-mások. Minden sakk-partiban szerepel király, királyné, bástya, huszár stb. tán gambit és rochade is, de azért mégis mennyire eltérők a játszmák egymástól.

*Toldi szerelmé*nek meséjét Arany, eltérően az első két Toldi-epostól, nem pusztán mondai, hanem történeti elemekből is alkotta. Főforrása itt szintén Illosvai, kitől a prágai kaland és a sírrablás jelenetét átvette, hogy költőileg emelje. Arany szerint a bakonyi apátságban, Illosvai szerint a budai várban végez Toldi udvari szolgálatokat. Az olasz hadjárat elbeszélésében általán Szalay László Magyar történetét követi, de egyes vonásokat a krónikákból is vesz.* Az álharc motivuma, melyen *Toldi szerelmé*nek egész cselekvése, mint valami finom filigran művű tengelyen megfordul, részben Szigligeti egy szinművéből, részben Ariosto *Őrjöngő Lorántj*ából van véve. Szigligeti *Rózsa* című szinművében Toldi Miklós a gyöngébb kérő helyett zárt sisakkal álharcot ví a hősnő, Rózsa kezeért. A nő itt is felismeri az álharcosban Toldit, aki azonban itt sem nyeri el Rózsát, akit szeret. Szigligeti eme szinművében nemcsak az álharc fordul elő, hanem még a *Toldi szerelme* egy valóban rokonszenves alakja: Pejkó. A hű ló követte Toldit a szinpadról az eposba.

* Különösen a Budai Krónikából. A nápolyi hadjáratra nézve egyik főforrása még Villani krónikája.

Szigligeti befolyása ép úgy megérzik az álharcon, mint az *Orlando furioso*-é. Arany jól ismerte ezt az olasz remeket, maga is fordított belőle egy éneket. Aranynál Toldi Miklós álfegyverzetben Tar Lőrinc címere alatt küzd Rozgonyi Piroskáért; miután kivívta a szép leányt Tarnak, meglátja Piroskát és megbánja tettét. Lóra kap „a semmit keresi, kívánja, hol szem ne találná, hol nem lakik ember, föld a hol elnyelné s a folyamot a tenger!" azután bemegy Tarhoz a sátorba, lehányja páncélját, kelletlen szomorú, érzi, hogy végzetes hibát követett el. Hasonlóan van elbeszélve Ariostónál Rodrigo harca Bradamantaért. Rodrigo Leo ruhájába búvik, Leo címere alatt harcol és kivívja neki Bradamantát. A győzelem után nem nyitja meg rostélyát, hanem Leo sátra felé lovagol, a legnagyobb lelki fájdalom közt felveszi tulajdon ruháját, rossz kedvvel elbúcsúzik a hálát rebegő Leótól és könnyes arccal neki lovagol az éjjelnek, a vadonnak. „Én magam okoztam nyomorúságomat, önmagamon kell boszút állanom". (*Orlando*, XLV. 87.)

A karlsbadi források feltalálása IV. Károly által ismert helyi monda, melyet Arany a IX. énekbe is beleszőtt, épúgy, mint néhány szalontai mondát a török háborúk idejéből (VI. ének). A régi Visegrád leírását Oláh Miklós nyomán adja* Toldi és Piroska szerelme Arany leleménye, Szeredai alakja, úgy látszik, összefűzése egy szálnak, melyet a történelem szolgáltatott, Kisfaludy egy regényes alakjával:

* Oláh leírását 1863-ban Kazinczy G. adta ki fordításban: *Mátyás király. Kortársai szerint.* Ariosto felhasználására először Radó Antal utalt. (Lásd a függeléket.)

a lantos Zách-ivadékkal.* Anikó tán Illosvai egy odavetett megjegyzésének köszöni létét, mely szerint György feleséges volt. A sírjelenetben, amelyben Miklós meglátja holtnak tartott kedvesét, Shakespeare *Romeo és Juliá*jának nyomát véljük fellelni. Abban, hogy nem nagy vétség oly tragikusan bűnhődik, valamint a lélektani részlet-tárgyaláson Kemény Zsigmond hatása érezhető.

Felületes szemlélő is észreveszi, hogy a *Toldi szerelmé*-ről szóló epos két részre oszlik: az első Toldi Miklós és Piroska szerelmének története, a második az olasz hadjárat. Ez a két rész az erkölcsi problemákat tekintve is eltérő. Az első a tévedések, a vétségek, a szenvedélyek költeménye: a másodikban, az olasz hadjárat elbeszélésében az indulat sötét felhői szétoszolnak, a bűnök vezeklése, a bűnbocsánat áldott ideje megérkezik.

A két rész ezen eltérő jellege a cselekvény minden ágában mutatkozik.

Miklós története az első részben a következő tragikus gócpontokat mutatja: az álharcot, melyben ő a lovagi kötelesség ellen vétve méltatlannak oda-

* Szereday történetét Szalay, Arany forrása így adja elő: Ekkor (Conturzo megsarcolása után) történt, hogy a Silaro partján, midőn Lajos a folyam mélyebb és selejtesebb helyeit kémlelé, egy ifjat talált, ki paripáját itatta. „Ugrasd be paripádat Szeredai, mondá neki a király, hadd lássam a víz mélységét". „Félek uram, hogy elmerülök", volt a válasz. Mire a király: „menj be bízvást, ne félj semmitől". Szeredai sarkantyút adván lovának, a mellette tajtékzó örvénybe merül. A víz ereje lekapta lováról s Lajos nyomban a magáét utána ugrasztotta, hogy segélyére keljen. A hullámok őt is kiemelték a nyeregből, de a bő köpenyege a víz szinén tartotta; hajánál ragadja a felmerülő ifjat s partra hozta szerencsésen. Szalay, *Magyarország története* II. 207.

dobja Piroskát: a vacsorajelenetet, amelyben újra feldúlja Piroska életét: a párbajt, melyben vak indulatrohamban megöli a kiállni kényszerült Lőrincet; a sírrablás jelenetét, melyben az életre támasztott Piroska megátkozza Miklóst és önmagát. Ekkor Toldi erkölcsileg megsemmisültnek látszik. Önmagától ír-tózik, Piroska elátkozta, az egyház elátkozta, a király száműzte, neve ki van törülve a lovagok sorából, az igazságszolgáltatás halálra keresi, mint gyilkost és sírrablót. Toldi most földönfutó, olyan mint akkor, midőn megölte dührohamában György szolgáját. De nemcsak a helyzet, az erkölcsi probléma is ugyanaz: „mikor leszek ebbe jóvá" kérdezi az ifjú Toldi lelkiismeretének küzdelmeiben, míg arra határozza önmagát, hogy a király elé megy, jóváteszi hibáját. A *Toldi szerelmé*ben ismétlődik a hősnek ez az erkölcsi válsága, ismétlődik lelkének gyógyulása.

Kinnal az életét kinyujtani vágyik
Szerelemért, bűnért vezekleni váltig.
Vezekelni önként, szabad indulattal.

A mű második fele a lelki tisztulást, a vezeklést mutatja be. Toldi iszonyatos szenvedélye most önmaga ellen fordul: vezekel, a Bakonyban bújdosik, egy kolostorban a teherhordó szamár tisztét látja el, majd a flagellansok közt vérig korbácsolja önmagát „vezekel szerelme átkozott voltáért." Olaszországban azután elnyeri a király bocsánatát.

De a mű többi főszereplője is lelki tisztuláson megy át, a szenvedés útját járja, hogy bocsánatot nyerjen. Piroska is, kinek lelke legtisztább, kolostorba vonul, sorsa immár Vörösmartyval szólva liliomhullás.

Onnan kér a királytól bűnbocsánatot Toldiért. Ugyane cél vezeti Anikót Olaszországba. Toldi útitársát, a lantos Szeredait, mint a Zách-család ivadékát, a száműzetés átka sújtja. A király most őt is felmenti. Szenvedéseinek, számüzetésének vége. Azonban a király is véres féltékenységében elragadtatta magát: azután feleszmél, megbocsát Toldinak, mert észreveszi a hiba közösségét és ő is megtalálja a lelki egyensúlyt.

*Toldi szerelmé*ből a lovagkor, a középkor levegőjét szívjuk. Látjuk a vallásos szellemet, mely a középkor főszellemi iránya volt: a lovagi világot, daliás sajátságaiban és nyerseségében is: a szellemi és testi tömegepidemiákat: a flagellansok vallásos őrjöngését és látjuk erős vonásokkal rajzolva, a hatalmas, az egységes Magyarországot. A középkorban még nem alakultak ki Európában a nagy monarchiák: Magyarország akkor még a legerősebb és leggazdagabb államok egyike volt. Minő különbség Nagy Lajos és a német császár prágai ülése közt! A magyarban látjuk az egységet, a királyi hatalom fényét: a németben a germán őshibát: a partikularizmust, a széthúzást, az ellentétes érdekek ziláltságát. És épp így látjuk az olasz hadjárat zajában a magyar nemzeti egységgel szemben az olasz fejedelmek erőtlenségét és árulását.

III.

Buda halálában Arany a legnehezebb célt tűzte ki maga elé: nagyszabású nemzeti epost írni egy korban, melyben látszólag e műfaj kellékei nincsenek meg és melynek az ily epos iránt kevés az érzéke. Mint Aranynak nagy elbeszélő compositiói

általán, úgy *Buda halála* is a hangra és a feldolgozás módjára teljesen eredeti; stilusa és a monda sajátos, bizalmas tárgyalása egészen elüt az idegen népek hasonló termékeitől. Arany az ó formába új szellemet öntött oly módon, hogy a naiv stilus mellett a részletes jellemzést, a lélektani boncolást alkalmazta. A hang benne mintha évezredes volna, a költői eljárás, a szerző művészete új. Régi idők költői motivumait újkori megvilágításban látjuk, mint ahogy ingerlően szép látvány, ha a mai Rómában a hatalmas ókori épület-maradványok elektromos fényben úsznak. Sem a nyelvben, sem a felfogásban nem találunk magas pathoszt; nyelve ó-zamatú, nyugodt, gazdag költőileg értékesített idiotismusokban; felfogása bizalmas, Attilát nem csak mint világbíró fejedelmet trónusán villámokat osztani, hanem mint férjet szeretni és mint családapát enyelegni látjuk. Egy világhódító hadvezér történelmileg igen érdekes, költőileg azonban magában véve még nem az: Attila is nem a meghódított Európa, hanem a meghódított Krimhilda révén nyeri meg érdekünket. A nagy világtörténeti compositio a *Buda halálá*ban olykor-olykor genreképpé derül: amit a mű azonban ilykép méltóságra nézve netán veszít, azt pótolja az előadás közvetlensége és hűsége.

A modern regény beható jellemzése mellett megtaláljuk a *Buda halálá*ban a drámaíró tragikus felfogását is. Attila — a költemény szerint — megközelíti a legmagasabb célokat, de maga is, népe is elvész hibája miatt. Vele emelkedik a hún nép a világ urává, vele sülyed el a semmiségbe. A *Zrinyias*ban is a szigetvári hőshöz van fűzve egész Magyarország sorsa. Ez az alapeszme: hogy a hún nép Attila vétkén bün-

hődik, különben már Bessenyeinél is megvan. Miután nála Buda szelleme „idétlen, rémítő kiáltással" megjelent, a főpap a következőket hirdeti ki. Szószerint idézek, hogy a magyar dictió rendkívüli haladását Bessenyei óta példázzam:

Ótséd véri kiált a magas egekre,
Ártatlansága jár a nagy istenekre.
Életetek elfogy: koronád elromlik,
Királyi thronusod ledül s öszve omlik.
Nem fogsz uralkodni itt Pannoniába,
Pusztult néped megtér vissza Scythiába.
(V. 4.)

A magyar nemzeti eseményeket tárgyaló, magas stilű eposokban rendesen hagyományos apparátussal szoktunk találkozni: intéző istenekkel, segítő vagy megakasztó szellemekkel és tündérekkel.* Zrinyi eposában a görög-római mythologia egyes alakjai egy gyékényen fordulnak elő a keresztény angyalokkal és ördögökkel. Vörösmarty a *Zalán futásá*ban a conventionalis eposi gépezet mellett Hadúrt és Ármányt lépteti fel, kiket nem a magyar nép hitéből, hanem Aranyos-Rákosi Székely Sándornak egy feszes, nagyhangú eposából vett ál. Arany *Buda halálá*ban mellőzi a hagyományos isteneket és a tündérbandát, tisztán emberi indító okokra építi művét és csak

* Egyáltalán mennyi a conventio még a Vörösmarty-Czuczor-féle eposokban is! Múzsákhoz folyamodnak, isteneket léptetnek fel, kikben nem hisznek. Állandó jelzőket használnak (*párducos* Árpád), mint Homer, ámbár nem rapsodoknak költöttek, kiknek emlékező tehetségét a vissza-visszatérő jelzők, epithetonok támogatták. Még oly eposokban is, melyek a török-magyar háborúkban történnek, hosszú párbeszédeket hallunk a csatatéren küzdőktől, ámbár a harc módja egészen más, mint Homer idejében.

Hadúrt szerepelteti. A csudaszarvas története már az eposban is mint monda szerepel, Ármány pedig csak mint Attila visiója tűnik fel és el. Hadúr Aranynál cselekvő személy, ki leviszi kardját Attilának és derekára övedzi; később pedig, midőn meggyőződik, hogy Attila nem bír magával, könnyek tódulnak szemébe: előre látja, hogy az egész hún nép lakolni fog fejedelmének bűneért, de nem változtathat sorsán.* Amint látjuk, ez a Hadúr is az eposi conventióból való. Ily eposi apparatus teljesen érthető a régi classicus költőknél, mert náluk még nem gépezet, hanem a közmeggyőződés kifolyása; ők hittek bennök, mi csak akkor folyamodunk hozzájuk, ha hexameteres nagy mű van íróasztalunkon. Arany Hadurát átgondolt következetességgel és részletes plastikával állítja elénk: de elég meggyőző-e ez a mitologikus alak oly olvasóra, ki nem adja át magát egészen a költő vezetésének? A tartózkodó vagy kételkedő olvasó mintegy hallani véli a szinpadi tológép és süllyesztő recsegését. Mi neki ez a tehetetlen öreg, ki egy-isten létére sír, kiben sem a történelem Attilája, sem Arany nem hitt, ahogy olvasója sem hisz?

*Buda halálá*nak sajátos ódon bája van, melyet a költő művészetének különböző eszközeivel idéz elő: felelevenít régi szókat, régi szokásokat, régi szókötéseket. Embereinek gondolkodásmódja naiv,

* Ám had ura Isten jól látva egéből,
Húnokért *nagy könnyű csordula szeméből;*
Jaj betelik, monda, már ime, betelnek —
Népe jövendől számlálva Etelnek. (XII. ének.)

Az ind nép felfogása szerint ezzel ellenkezőleg, az emberi alakban járó isteneket arról lehet megismerni, hogy még csak nem is hunyorítanak szemükkel.

stílusuk, amelyben beszélnek, ódon, a primitiv műveltség- és hadi életből vett képekben dús. Az egész mű azt az illusiót kelti bennünk, hogy egykorú hegedűs szerzeménye is lehetne.

Attila eposa úgy mint *Toldi* alakja harminc évig foglalkoztatta Aranyt. 1851-ben fogott az első tervvázlathoz és 1882-ben néhány hónappal halála előtt még dolgozgatott a mű második részén. Ily nagyszabású mű befejezéséhez nem csak nagy tehetség, de nagy energia is kell; ez utóbbi pedig Aranynál subjectiv szenvedések és objectiv akadályok következtében el-ellankadt.

Buda halála eleinte nem volt trilogiának szánva; első alakjában Attila fia, Csaba volt az epos hőse Ez az epos körülbelül azt tartalmazta volna, amit a későbbi tervvázlatok a harmadik résznek jelölnek ki: a végcatastrophát. Nem Buda halálát, hanem Attila halálát és következményeit. Az epos főcselekvénye a következő lett volna: Krimhilda berni Detre unszolására megöli Attilát, hogy fiának: Aladárnak biztosítsa az uralmat. Erre következett volna a két versengő királyfinak: Aladárnak és Csabának végzetes testvérharca a világuralomért.

Ez az első conceptio az ötvenes évek elejéről való.

A második kidolgozás (az ötvenes évek közepéből) már trilogiába önti az anyagot. Attila fontossága mindinkább nő; nagy alakja nem állhat a háttérben és amint az előtérbe lép, őt uralja a szinpad: a többi szereplőt mind az ő akaratának varázskörébe vonja. Az első rész Attilát és Budát állítja szembe, a második rész Attila két nejét: Rikát és Ildikót. (A két versengő nő motivuma később *Buda*

halálába ment át.) A harmadik rész hőse Csaba lett volna.

A harmadik tervezet testet öltött a *Buda halála* című eposban (1864). Ennek folytatása az el nem készült második rész; ez a tervezet szerint kissé szegény cselekvésben. A harmadik pedig, melyből csak töredékek maradtak ránk, úgylátszik halmozva lett volna fontos eseményekkel.

Az egész mű a tervvázlatok szerint a következő főmotivumokon fordult volna meg: Tragikus végzetesség következtében Attila megöli bátyját, Budát. Attilát féltékenységből egyik felesége: a német Krimhilda öli meg, mert Attila jobban kedvez egy más feleségtől való fiának (Csabának), mint a Krimhilda fiának (Aladárnak). Attila halála után fiai: Aladár és Csaba végzetes harcra kelnek egymás ellen, melynek végén Aladárt (Krimhilda fiát) legyőzik, de Csaba is kénytelen az ázsiai őshazába menekülni. Erdély szélein hagyják vissza Csaba húnjai mintegy jövő őrszemekül a székely népet. Azzal a világtörténelmi perspectivával végződött volna az epos: hogy a húnok utódjai, a magyarok majd visszajönnek és ismét elfoglalják Csaba birodalmát (a mai Magyarországot).

Harun-al-Rasid, a híres bagdadi kalifa megparancsolta egykor, hogy a világ minden hegységéből fejtsenek egy-egy követ, épülő palotája számára. Arany is Nyugat meg Kelet bányáihoz fordult építőanyagért a *Buda halála* számára; amit költői ihlettel és öntudatos művészi számítással ezekből a töredékekből alkotott, az már egészen az ő műve. Ha megvizsgáljuk, minő elemekből szerezte Arany a Buda halála meséjét és egyes motivumait, egyszersmind egy futó pillantást vetünk a költői teremtés titkaiba.

Főforrásai a magyar krónikák. Tőlük vette a mese legáltalánosabb vonásait, onnan a főeseményt: Attila sajátkezüleg öli meg Budát. Ezt a tettet meg kellett okolni. A gyilkosság legtermészetesebb indító okául a hatalmi vetélkedés kínálkozott.* Attila jelleme a történetben és a krónikákban adva volt, hozzá kellett konstruálni Budát, mint Attila ellentétét. Attila Budával megosztja a királyi hatalmat, ami a testvéri vetélkedés természetes kulcsa. Az Attila meg Buda közti párbajra is szüksége volt, mert Attilát nem akarta Arany mint orgyilkost feltüntetni: más módon pedig nem tehetett eleget a krónikáknak, melyek szerint Attila sajátkezüleg ölte meg testvérét. A magyar krónikákból való Budavár építésének mondája, Detre szerepeltetése Attila udvarán, Ildának (Ildikó) meg fiának, Aladárnak neve is.

A magyar krónikák mellett gazdagon szolgáltattak anyagot Priscus görög rhetor emlékiratai; nem annyira történeti vagy mondai adatokat, mint inkább helyi részleteket az egész kiszínezésére. Priscus rhetor, kinek hún követségi útjáról szóló művét Szabó Károly 1850-ben fordította le, az egyedüli történetíró, ki Attilát színről-színre látta. A művelt, felvilágosodott Priscus görög létére is teljes igazságot szolgáltat nagy ellenségüknek, Attelasznak, mint ő nevezi, kinél két izben ebédre volt hivatalos. Feljegyzéseinek különös érdeket ad erős ethnographiai érzéke, melylyel a primitiv élet sajátságait a görög raffinementval szemben jellemzi.

* Már Bessenyei is így fogta fel Buda meg Attila viszonyát. Hasonlóan Corneille is, ki különben csak mellesleg említi *Attila*, II. felv. 1. Jornandes gót történelmében, mely mindezek forrása, azt mondja, hogy Attila hatalmát testvérgyilkosság által akarta öregbíteni. (Augmentum virum parricidio quaeret. *Getca* ed. Mommsen XXXV.)

Arany Priscusból néprajzi adatokon kívül Attila életmódjára nézve vett át néhány adatot, de mindenütt átalakítja átvételeit, más összefüggésbe helyezi, más stílusban beszéli el, úgy, hogy minden kölcsönvett követ csak stílszerűen megfaragva illeszt be költeményének szerkezetébe.

Priscus elbeszéli, hogy midőn Nisből a Duna felé utaztak, „egy rengetegre akadtak, melynek sok tekervényes zuga és csavarulata volt; reggel, midőn azt hittük, hogy nyugatra megyünk, a nap *velünk szemben* (tehát látszólag nyugat táján) kelt fel, úgy, hogy akik nem ismerték a táj fekvését, elkiáltották magukat: a nap ellenkezőleg jár és nem a rendes irányt jelöli."* Arany ezt a részletet a (mai) Szerbiából a Maeotis tengeréhez, Attila korszakából a mythosz félhomályába helyezi át. A csudaszarvas regéjében Hunorék szintén eltévesztik az irányt és nyugaton látják a napot kelni.

Haj vitézek! haj leventék!
Micsoda föld ez a vidék,
Hogy itt a nap száll *keletre?*
Nem mint máshol naplementre?

Szólt egy bajnok: én úgy nézem,
Hogy lement az déli részen.
Szólt egy másik: nem gondolnám:
Ott vöröslik éjszak orrán.

Amint látjuk, Arany azt a Priscus említette zavart Hunor kísérőire fogja és megjeleníti előttünk.

Attila városának rajzában szintén Priscus nyomára ismerünk. Priscusék átkelvén a Tiszán, Attila egyik székhelyére érkeztek, ahol Attila legfényesebb

* *Uj Magyar Múzeum.* 1850. I. 553. Szabó Károly fordítása nyomán, lényegtelen stílus-változtatásokkal.

palotája állott „szépen kidolgozott gerendákból és deszkákból összeállítva, nem erősségre, hanem ékességre számított fakerítéssel körítve.". Arany az adattal együtt az utóbbi fordulatot is átveszi:

Ez vala a város, ez Buda királyi
Lakhelye, *famüvü* sátor-palotái.

Nem szorul a város tetemes falakra,
Nagy henye kövekből nincs együvé rakva;
Az erőnek szolgál kirepítő fészkül,
Nem a pulyaságnak biztos menedékül.
(I. ének).

Arany ezzel Priscus megjegyzését miszerint a húnok a fakerítést díszítik, de meg nem erősítik, egy általános jellemző vonássá szélesbítette.

Amint Attila megérkezett, Priscus tanuja volt, hogy „leányok mentek elibe, soronként lépdelve egymás után fehér patyolat fátyolok alatt, melyek oly igen hosszan terültek, hogy külön-külön mindegyik fátyol alatt (melyet asszonyok tartottak feléttük) hét vagy több leány is lépdelhetett". A hún leányok eme hosszan lengő fátyolát Arany festői vonásként alkalmazza Ildikó kíséretének leírásánál:

„Két felül a hintón s két sorral utána
Léptet az udvarnak száz-száz deli lyánya;
Földet söpör úszó fátyoluk szegélye,
Arczokat ingerli a lovaglás kéje". (V.)

Priscus fátyolai itt csak mellesleg vannak említve; de mennyire elénk állítja az egész jelenetet az a másik vonás, melyet Arany told hozzá: hogy kigyúl a lányok arca a lovaglás örömétől és a friss levegő fuvalmától, amit ez az érzéki szó: kéj kifejez. A

következőkben ez a fátyol egy meglepő új hasonlatra ad alkalmat:

Mint a hadak útja, vegyesen csillaggal,
Szelí az ég boltját gyöngyhimű szalaggal:
Ugy lepi átlátszón a földet uszályok,
Közzüle ragyogván csillagszemű lányok.

A fátyol tejútján át a szép szemek csillagai ragyognak. Mi lett abból a népismei jegyzetből, melyet Priscus a hún leányok hosszú fátyoláról elvétve elmond! Mily nagy értékű itt a feldolgozás a nyers anyaggal szemben! Különben a fátyol-kifeszítést is megtaláljuk *Buda halálá*ban:

Őneki (Attilának) útjában hintenek és fűznek
Fátyol ívet a nők, virágot a szűzek. (X. ének.)

Midőn Priscus a görög követséggel egyetemben a fejedelmi fasátorban Attila lakomáján részt vett, az ebéd után két hún lépett elő és saját szerzeményeiket: dalokat énekelt Attila győzelméről. Azután a szerecsen Zerko sunnyogott be, kit Attila egyszer későbbi nagy ellenfelének, Aetiusnak küldött volt ajándékba. Zerko, ki azóta ismét visszakerült, a lakoma alkalmával Priscus tanusága szerint „alakjával, öltözékével, hangjával és zavart beszédével mindnyájunkat annyira felvidított, hogy szűnni nem akaró kacagásba törtünk ki, Attilát kivéve: mert ő megindulatlan és arca változatlan marad". Arany mindezt így fordítja a maga költői nyelvére:

Lakoma utolján öreg ivást kezdtek
Odabenn a hősök; nem is énekszóval —
Mulattanak immár nyavalyás Czerkóval.

Kicsi vala Czerkó, éktelen és görbe,
Szálas daliák közt kacaj ez a törpe;
Aetiosz küldé rabul Etelének;
Vele vidúl gyakran a szomorú ének.

Most is szomorú dalt vere Zángó kobzán:
Keve, Béla gyászát, Kadosát felhozván;
Sírt vele minden hős; de legott Czerkónak
Nevetett, hogy törpe....*

. . . . . hahota nagy zendüle rája;
De királynak el sem mosolyodott szája,
Ülve magasb polcán, fő gondokat érlel,
Hagyja boros népét játszani törpével.

Arany azonban azokat az elemeket, amelyek nem költői képzeletének termékei, nemcsak papirosról, hanem a magyar nép ajkán élő hitregei töredékekből és babonákból is vette. A magyar népet úgy képzeli, mint a hún nép utódját; ami tehát a *magyar* ősidőkre és a pogány korszakra vonatkozik, azt *hún* maradványkép fogta fel Arany és beleszőtte meséjének aranyos szálai közé. A magyar néphit alapján van reconstruálva Ármány alakja, kit Arany epos-író elődeinek példájára szintén felléptet; a néphitből valók a csudaszarvasbeli tündérleányok, kiket a népmese villijeihez közelített; a hadak útja, a földből kinövő kard, a garaboncok és nézők neve.** Magyar babona az acéltükör, valamint népmesei elem a világ fája, melyről Arany Hadúr leírásánál szól. Ha Arany már ilykép magyar mythológiai töredékeket vitt át

* Itt Priscus, e hely forrása, kivételesen felülmulja Aranyt: „A vendégek az énekesekre függesztették szemöket: némelyek a költeményben gyönyörködtek, némelyek a csatákra visszaemlékezve gondolatokba mélyedtek, mások, kiket a kor elgyengített s hösiesség után nyugalomra kárhoztatott, könynyekre fakadtak".

** Jornandes meg Priscus mit sem tudtak arról, hogy a hadisten kardja, melyet a hun pásztor a földön talált, nőtt volna (*Buda halála* IX. ének). A garaboncokra nézve Arany Ipolyi felfogását követte.

a hún multba, mintegy magától kínálkozott az a gondolat, hogy a magyar népéletből is helyezzen át egyes vonásokat Attila sátoros népe közé. S valóban, Arany többször élt ily analógiákkal: egy alkalommal részletesen elbeszéli, hogyan tereltek a magyarok egy egész ménest Ázsiából Attila székhelyéhez, a Duna-Tisza-közre. A népies kún kötés hasonmásául a *hún kötést* említi; a vendég felköszöntése pohárral, szintén magyar szokás hún sátorok alatt. Egészen mellőzöm itt, mennyi magyar vonást vitt be a költő az egyes jellemekbe, különösen Attilába.

A magyar mondai emlékeken kívül Arany még történetiekkel is élt. Álmos, Bulcsu, Szalárd, Szemere, Terda hún főurak nevei a magyar krónikákból (Anonymusból) valók. A véres zászló, mely harci jel gyanánt a húnok földjét bejárja (IV. ének), a magyar történetből ismeretes. A turul, mely szárnyait Attila palotáján feszíti ki, a magyar hadak heraldikus madara. A hún rovás említésénél Arany bizonyára a székely-írásra gondolt, mely rovásra történt. A régi magyarok harci kiáltását *(huj, huj!)* Arany a vadászó húnok szájába adja. (V. ének). Sőt még a hún királyné, Gyöngyvér neve is egy régi magyar okiratból, a váradi regestrumból van átidomítva. Arany, ahol csak lehet, mondai vagy történelmi talajt keres.

De még másféle magyar analógiákat is találhatunk *Buda halálá*ban. Midőn Attila hadjáratát leírja, belevegyíti az *Emlékezzünk régiekről* (akkor még ősréginek vélt) költemény alliteratióit:

> Föl Keveházának seregét vezérli
> Etele; ott áldoz; *Érdet* nyomon *éri*,
> Buda új városnak fordul folyam ellen,
> *Tétény* előfokán *föltetszik* az ellen.

Az *Emlékezzünk régiekről* kezdetű költemény-nek azon helye, mely e részben Arany szeme előtt lebegett, így hangzik:

Kelenföldön a Dunán *elkelének,*
Az *Cseken* ők *csekének,*
Az *Tetemben elfeltetének,*
Érden sokat ők *értenek*...

A jelenet, melyben Attila egyedül bemegy az ellenséges Buda-városba, anélkül, hogy valaki kezet merne reá vetni, bizonyára a magyar történelem ama megható elbeszélésének analógiájára van gondolva, miszerint Imre király magában, csak királyi méltóságától védve, bement Endre táborába és hűtlen öcscsét sátrában lefegyverezte.

Az Attila-mondáknak leggazdagabb kútfői a német hősmondák. Arany több ízben merített is belőlük, különösen a *Nibelung-ének*ből; nemcsak Attila és Ildikó (Krimhild) viszonya, Ildikó bosszúterve: „Vesszenek *árulva* mind a nibelungok" vannak átköltcsönözve, hanem több Nibelung-énekbeli motivum is át van öltöztetve a *Buda halálá*ban. Midőn Etele a Mátra tövében hurkon maga után vonja a medvét, akkor Sigfrid jut eszünkbe, ki a Vogéz erdőben épp így bánik el mackójával.* A két királyné, Gyöngyvér meg Ildikó ellenséges szembeállítására — bár más az ok és más a helyzet — valószínűen szintén a Nibelung-ének Krimhild és Brunhildének összezörrenése adta az első ösztönt a költőnek.

Gyöngyvér a megölt Buda holttestén úgy átkozza el Attilát, mint a Nibelung-énekben Sigfrid legyilkolása után Krimhild Hagent.

Mindezek mellett Arany még más talajban is fúrt magának kutat. A régi népek mondai élete meg-

* *Nibelung-ének* XVI. aventiure. 948—961. versszak.

elevenedik előtte; hol az egyik, hol a másik mondát használja fel a maga módja szerint. Hogy a fejedelem, ha különös álma volt, magához hivatja az álomhüvelyezőket: ez már a bibliából és Cyrus történetéből ismeretes motivum. Azt is gyakrabban olvassuk a korai népvándorlás fejedelmeiről, hogy ők — mint Arany Budája — kincseik elásatása után a benne résztvevő szolgákat mind megölették, hogy túl ne adhassanak titkukon. Attila Arany szerint minden katonájának nevét tudja, amit voltakép Mithridatesről (és utána Mátyás királyról) beszélnek a történetírók. Kanyaró kulacsfejű, laposorrú népének leírásában a mongolok typusát rajzolja Arany, amint ezt a XIII. századbeli források leírják. Hasonlóan átruházta a Kanyaró csőcselékére a húnok állítólagos szokását, hogy a nyers húst nyereg alatt puhították meg és úgy ették. A Mátra leírásában, melynek vidékén Arany járt, midőn Tompáékat meglátogatta, utazási emlékeket érvényesített; valószínű, hogy a Gyöngyvér és Ildikó közti viszálykodásnak nem egy vonása szintén saját tapasztalatából van merítve.

Nem nehéz a *Buda halála* némely helyein más költők reminiscentiáira akadni. Homérra gondolhatott Arany, midőn Attilával elmondatja: „Nem tudom, Odinnak asztalához ül-e, kit felakasztottak magas ösztörüre, sátorom elébe, törvény szava nélkül, ronda repesőknek útálatos étkül." (III. ének). Az Iliasz kezdetén az van mondva, hogy Achilles odadobta a zsákmányt kutyáknak és madaraknak.* Ha Arany azt írja:

Nincs földön, égen nincs vadnak maradása. (V).

* Eloria teuche kunessin oionoisi te pasi. Ilias I. 4.

Vörösmarty Salamonja jut eszünkbe, kinek „nincs hol maradása, földön nyugta, égbe vágyódása". A húnokat úgy jellemzi Arany: „Úgy mennek a hadra, mint lakodalomra". (X.) E vers méze a Petőfi kasából való:

Ugy mennek a halálba ők,
A mint más ember menyegzőre mén.
(A székelyek.)

A kiáradt Tiszából kimagasló szigetormó és állatvilágnak leírása (VIII. ének) tán Kuthy Lajos egy regényében találja mintáját.*

Hogy Arany épp a hún Attilát szemelte ki egy nagy epos hősévé, azt belső meg külső okok egyaránt magyarázzák. Arany nagyszabású mondai anyagot keresett; Árpád mondaköre azonban igen szegény: Attiláról ellenben krónikáink, meg a külföldi források sok mondai elbeszélést tartottak fenn, úgy hogy inkább ajánlkozik epikus hősnek, mint Árpád. A magyar meg a német faji ellentét, melyet a magyar krónikák felfogása belevitt Attila és fiai birodalmának történetébe, ez az ellentét az elnyomatásnak, a bécsi absolutismusnak éveiben is szomorúan időszerű volt. A régi hún-magyar dicsőség feleleventését nemcsak költői, hanem hazafiúi érdemnek tekintették. Mindehhez járultak aztán még külső körülmények, melyek, összevetve az előbbi okokkal, Aranynak választását teljesen megértetik velünk. Az ötvenes és hatvanas években jelentek meg magyar fordításban Priscus és Thierry művei, melyek a műveltek figyelmét Attila nagy alakjára irányították. Arany különben is már régebben nagy kedvvel olvasgatta a magyar krónikákat, melyek, ha nem tar tal-

* Lásd a források összefoglaló kimutatását a Függelékben.

maznak is összefüggő nagy mondai cselekvényt, legalább sok érdekes és továbbszövésre ingerlő szálat adnak kezünkbe. A Nibelung-ének, habár tőlünk távoleső eposi mintát, a magyar krónikák naiv elbeszélő hangot szolgáltattak Aranynak. E sokféle ösztön és hatás eredménye a *Buda halála.*

Ime, minő különböző bányákban fejtette a szerző nagy művei köveit! Az azonban, ami ebből a kőhalmazból épült, az összhangzatos, teljes egész. Egy a stílusa, egy a szerkezete, egy a szelleme: az Aranyé.

Bűn meg bűnhődés — ez Arany balladáinak foglalatja. Bűn meg bűnhődés — ez mind a három Toldi-epos főmotivuma. Bűn meg bűnhődés — ezen épül fel a hún trilógia, melynek elkészült első része: Buda halála.

A belső, az erkölcsi constructiója mind e műveknek ugyanaz. Arany párhuzamosan dolgozott a Toldi szerelmén és a hún trilógián 30 éven át, csakhogy a hún trilógiából csak a bűnbeesés eposa készült el *(Buda halála),* míg a *Toldi szerelmé*ben a kiengesztelődést is látjuk. Dante belép a pokolba, kimondhatatlan szenvedéseket lát és miután borzadva átment a fájdalom országán kilépve, Beatrice mennyei alakja káprázató ragyogással száll le hozzá. Épp úgy Toldi: a szenvedély izzó poklából kiérve, megjő a királyhoz Piroskának az igazságot kiderítő levele.

A *Buda halálá*-ban a szerzőnek a következő lélektani feladatot kellett megoldania: egy energikus, nagytehetségű fejedelem oly módon jut uralomra, hogy bátyja önként megosztja vele a trónt.

Nemsokára azután ez a különben nemes fejedelem megöli bátyját, kinek trónját köszöni. Hogyan történhetett ez? ezt kell a költőnek megmagyaráznia.

Lélektani lépcsőkön haladunk. A lépcsőzet ez esetben a suggestió, egy nehéz helyzeten alapuló, folyton erősbödő izgatás. Két testvér szereti egymást: de ha folytonosan, habár lassankint mérget csöpögtetek az egyiknek lelkébe, meg a másiknak lelkébe is, akkor mi minden történhetik?

A hún népre nagy, dicső sors vár: a jelen, a jövő egyaránt biztató. Buda, a húnok királya önként fejedelmi társul fogadja lánglelkű öcscsét, Etelét, amivel a hún üdvét akarja biztosítani. Ő így gondolkozik: én vagyok a körültekintés, testvérem az energia. Én leszek a kormánypálca, ő lesz a kard. A polgári kormány tehát (mai nyelven szólva) Budáé, míg a katonai hatalom Etele erős kezében van ezentúl.

Csakhogy ez a hatalmi osztály már maga a testvérviszály csírája. Már a húnok idejében úgy volt, mint ma: akié a katonaság, azé az állam. Amint Buda átadta a katonai hatalmat öcscsének, Etelének — a királyi hatalom legerősebb eszközéről mondott le.

A viszály alapja tehát a trón-felezés, mely nem enged hatalmi egyensúlyt.*

Ehhez az alapbajhoz az ingerlő, a fejedelmeket szétválasztó motivumok fokozódó egész sora járul. Szeretet és gyűlölet, okosság és korlátoltság, körülmények és emberek egyaránt közreműködnek, hogy a testvér-fejedelmek szakítsanak.

Először is az uszító motivumok hatnak. A trónosztást éjfélig tartó nagy lakomával ülik meg. Ennek hatása alatt Buda másnap reggel kedvetlenül feltápászkodik. Bántja, amit tett, bántja, amit nem tett.

* Kossuth Lajos Arany művét olvasva, ebben a hatalmi felosztásban a magyar és osztrák dualizmusnak (e szerinte szerencsétlen gondolatnak) párját látta.

Kezdi homályosan érezni, hogy a hatalomból többet adott oda, mint kellett volna. Ez a lélektani perc az uszító, a vén Detre számára. Szokása szerint elmegy jóreggelt kívánni Budának. Amint az osztály után rossz kedvét látja, úgy érzi: itt az alkalom! Először hízelgéssel nyit utat a suggeráláshoz. Aztán kezdi a tüzet szítani. Elődeid közül senki sem tett így: te mindinkább árnyékkirállyá fogsz sülyedni. Amint látja a ravasz gót, hogy az ingatag Buda megijed, tovább csöpögteti a mérget. Különösen eleinte vigyázz, nehogy reád nőjjön!

Budától aztán Detre elmegy a másik testvérhez, Attilához. Itt is hízelgéssel kezdi. Aztán hivatkozik nagy életkorára és gazdag tapasztalatára (ezzel imponálni akar). Most már hozzálát Etele gyanuját ébreszteni. Buda — ezt fejtegeti — már veszedelmesnek látja a trónosztást. Ő irigykedik rád; amit tett, csak félelemből tette. Vigyázz! Etele ugyan felbőszül, de az alattomos germán, amint elsompolyog, tudja, hogy a kilőtt nyíl célt talált. Csakhamar alkalma nyílik Detrének tovább feszíteni a repedést a két fejedelem közt. Etele mozgósítja a hadsereget. Miért teszi? Buda nem tudja. Detre ismét óvja: Látod — mondja — ő hatalmát akarja kimutatni. A hadijáték végével Etele ismét nő, te pedig csak üres árnyékodat taposod a porban.

A harci készülődés csak próba, de Detrének jóslata bevált: Etele a harcijáték után még népszerűbb lett.

Midőn aztán végtére mindjobban kiélesedik a viszály, Buda felesége, Gyöngyvér vállalja a suggerálást. Szítja a tüzet, mélyen megsértve, megkísérli tulajdon haragját indolens férjébe önteni. Gyűjts hadat, készülj — ez a tanácsa. De már késő.

Ez a suggeráló motivumok csoportja: lépcsőzetükön emelkedik a két testvér idegenkedése és haragja. De nemcsak a suggestiók hatnak. Rajtuk kívül nagy hatása van a körülmények nyomásának. Első végzetes körülmény a mozgósítás, melyet Etele elrendelt. Etele ugyan odaállítja a sereg elé Budát, a vezérszavakat Buda mondja Etele diktálása szerint: de a gyanu már megfogamzott, sőt legott nő, midőn a hún csapatsorok egyszerre Buda felé rohamlépéssel tódulnak, ami Budát roppantul megijeszti. Kiderül ugyan, hogy ez csak katonai gyakorlat — de Buda elégedetlenségét ez is növeli.

A felhők mindjobban tornyosulnak. Detre második uszítása után történik, hogy a bizanci császár követei Attilát keresik fel. Természetes! A császár érzi, hogy Attilával kell tárgyalnia, nem Budával. Ő a kardtól fél, nem a kormánypálcától. Etele ugyan Budához utasítja őket, a bizanci ajándékokat is hozzá küldeti, de a követek ellenkeznek. Az ő császáruk — úgy mondják — Eteléhez küldte őket, Buda a *volt*, Etele a *lesz*. Nem vagyok én már senki, kiált fel elkeseredetten Buda, amint ezeket megtudja. Mint az energiátlan emberek szoktak, kapkodó álenergiával szembeszáll Etelével: „Jogomat követelem!“ Erre Etelében fölforr a méreg: mi vagy te? kérdi. „Egy pehely, ha akarom elfúvom, volt nincs!“

Ezen összeütközés után másnap reggel Etele felkeresi bátyját, kibékülnek, de a helyzet erősebb az emberek akaratánál. Isten kardja, a hún nép erejének jelvénye, Etele kezébe kerül. Buda hiába követeli tőle. Világ-aratásra tartom, mondja Etele. Hiába hívja Buda tanácskozásra főembereit. Nem jönnek,

még Detre sem (Mintha egy bukott minister enquétet hívna egybe.).

Buda most kincsesel pártot gyűjt, Isten kardját ellopatja — hiába mind. Mindez csak gyorsítja összeomlását.

A végzet művét kiegészíti a nők hatalmi féltékenysége, mely hozzájárul a férfiviszály teljes elmérgesedéséhez. Két király egy trónon — veszedelmes. De nem veszedelmesebb-e két vetélkedő királyné egy diványon?

Már Etele feleségének, a szépséges Ildikónak ünnepi bevonulása felkelti Budánénak (Gyöngyvérnek) irigységét. Neki nincs gyermeke — mint királyné és mint keleti nő — kétszeresen érzi ezt a hiányt. Ő azonban nem akar árnyék-királyné lenni. Ez az irigység megveti a viszálykodás alapját.

Csak alkalom kell és kitör e rejtett irigységgel a hatalmi féltékenység is. Ez a kedvező alkalom a sólyomvadászaton nyílik. Együtt lovagol a két szép királyné. Budáné elereszti sólymát: felszáll, mint a kilőtt nyílvessző. Ildikó is elereszti az övét, de ez nem volt jól kapatva, nekiesik a magasban a Gyöngyvér sólymának.

Szórja meleg tollát lassú pergő vérrel.*

A sólyom holtan zuhan le Gyöngyvér elé.

Arany megfigyelte, hogy gyermektelen nők különösen szeretnek egyes állatokhoz ragaszkodni. Ez érvényesül itt.

Gyöngyvér könnyezve panaszkodik. „Ilyen madarat adhatok százat, nem érdemes ezért zajt ütni" — felel Ildikó. „Nem volt ez közönséges sólyom,

* Boldog idők, midőn, ha a magas levegőből vér csepegett, az csak egy ragadozó madár vére lehetett (nem pedig egy repülő-gép harcosaé).

olyan volt, mint gyermekem." Izgatott szó izgatott szót támaszt (életkor és szépség bírálata persze nem maradhat el), a férjek aztán alig bírják lecsillapítani. Mosoly a szemben, de a szívben megmarad a harag.

A helyzet feszült, nem fogunk csodálkozni, hogy a két nő közt ismét új összeütközésre kerül a sor.

Aranyt e jelenet megírásánál az a megfigyelés vezette, hogy a gyermektelen asszony nagyon hajlandó más anyát bírálni. A kis Aladár katonásdit játszik Isten kardjával (mily bizalmas vonás egy hősi eposban). Amint az apróság nagy büszkén sétifikál a világuralom kardjával, belebotlik és véresre üti magát. Gyöngyvér, ki ezt látta, a gyereket felemelve, ezt mondja: Bolond anya, ki ilyenre kapatja gyerekét. Nincs abban jó anyai indulat.

„Fenevad módjára egyszer veti kölykét".

(Ez a meddő asszony irígykedése az anyával szemben.)

Ildikó: „Te akarsz engem tanítani gyerekkel bánni, kinek gyereke nincs?" — A harc, a gyűlölet kiújul.

Ilykép látjuk: minden égtájról gyűlnek a viharfellhők: majd kicikkázik a villám és leüt Buda király fapalotájára.

IV.

Széchy Mária és Wesselényi Ferenc szerelmének története, melyet Arany a *Murány ostromá*-ban tárgyal, a legvonzóbb és legkényesebb themák egyike. Vonzó a hős vitézsége, a hősnő szépsége és az eset kalandos romantikájánál fogva: kényes, mert voltaképp árulás története.

Két század óta csábítja e tárgy költőinket: Gyöngyösi Istvántól kezdve Dóczy Lajosig, mily hosszú sora a kísérleteknek, a különböző felfogásoknak, a kisebb-nagyobb elmésséggel beszőtt új motivumoknak! Az epos, a dráma, a vígjáték, a ballada, a regény formája egyaránt alkalmatosnak látszott e kacér, ingerlő esemény költői megérzékítésére. Tán nincs tárgya a magyar költészetnek, mely annyira ki van dolgozva, mely annyi kész költői motivumot örökítene át az új tárgyalóra, mint a murányi Venus története.

1847-ben egyszerre hárman írtak epikus költeményt Széchy Máriáról: Petőfi, Tompa meg Arany. Mindhármukat a Kisfaludy-Társaságnak pályázata ösztönözte. Petőfi egy szeretetreméltó levelében leírja, hogy Tompával együtt meglátogatta Murány várát. Petőfi a táj szépségén s múlt idők nagyszerű emlékein merengett: „A nyájak kolompoltak, a madarak daloltak és fütyültek, távolabb a hámorok zúgtak —; mindenütt zaj, életzaj, csak itt fenn a bércen, hol egykor kardok csörögtek és ágyúk dörögtek, csak itt volt csend, halálcsend ... kivévén, hogy Tompa Mihály hortyogott. Hrrr, hrrr, hrr!"

E kis jelenet, melyet Petőfi pathetikus humorával ír le, jellemző a két költő Széchy Mária-eposára: a Petőfiében a hősi szerelem ébresztette lelkesedés tüze lobog, a Tompáéban a költő folytatja azt, amit a híres vár árnyékában megkezdett: alszik (nem néha, ami Horatius szerint Homérral is megesett), hanem egyfolytán, mélyen, hortyogva.

Széchy Mária murányi története nagy conflictust rejt magában: a várkapitány meg a szerelmes nő harcban áll Széchy Máriában, midőn Murányt átadja Wesselényinek. Ezt az összeütközést tár-

gyalja mind a három költő, de eltérő felfogással. Tompa komolyan fogta fel, szinte tragikusan szinezte e belső harcot: szerinte a vár átadásánál a kötelesség küzd a szerelemmel, de az utóbbi győz: a hadvezér szerelemből elárulja hadseregét. Egész más jellegü a fordulat Arany meg Petőfi szemében. Széchy Mária szerintök nem megy komoly hadvezérszámba: férfiaskodás küzd benne a nőiséggel. Széchy Mária katonáskodása könnyen megbocsátható tévedés; a természet győzelmét látja a költő, midőn Széchy Mária elmondja:

Fölveszlek, szerelem eldobott rózsája!

Aranynál is, Petőfinél is Széchy Máriának epikus felfogása a harcoló nő szerepének visszásságán alapul. Arany rajzolt ugyan máshol is fegyverrel küzdő nőket: Rozgonyiné is páncélba szorítja selyem vállát és Muci paripáján lobogó tengerzöld ruhában háborúba siet; az egri leány kicsavarja a cseh rabló kezéből a vasat és gyenge szűz létére elkezd vele viaskodni, akár galamb sassal; a *Toldi szerelmé*-ben Anikó ragad fegyvert, hogy egy egész hadjáratban részt vegyen. Mindezeket a nőket azonban a szeretet viszi a harcba: a harcot nem a harc kedvéért, nem is politikai okokból keresik, hanem odaadásból. Rozgonyiné férjét akarja követni: nem látjuk támadó küzdelemben, csak akkor, midőn férjét és királyát hajójával megmenti. Az egri leány kétségbeesetten viaskodik kedvese holtteste mellett. Anikó pedig a háborúban a királyt keresi, hogy Toldit megmentse.

Ezekkel szemben Széchy Mária *ex professo* katona, murányi kapitány; ne csudálkozzunk, ha mint ilyen kudarcot vall, ha a természet szava benne

erősebb, mint a hivatalé. Nevelés, környezet, alkalom katonává tette. Ebben nagy félszegség van. Mi gyógyítja ki? A szerelem. Shakespeare Beatricséje és Moreto Donna Dianája is meg akarják tagadni a női természetet, míg ez aztán erőt nem vesz hiú szándékukon. Ennyiben tehát vígjáték a Széchy Mária szerelme; de emellett még történelmi háttere is van a cselekvénynek s ebben rejlik a tárgy nehézsége. Történelmileg véve, a mű themája a következő: Egy Rákóczipárti nő szerelemből elárul egy reá bízott várat a császáriaknak. Arany egész művészetével élt, hogy hősnője ne veszítse el rokonszenvünket és igen talpraesetten kieszelt mentő körülményeket alkalmaz. Murány vára szerinte már kifogyott az élésből, tehát úgysem tarthatja magát. Máriában továbbá a szerelem az erős szenvedélynek rohamaival jelentkezik, mely hatalmas sodrával elragadja a nőt. Mindehhez járul, hogy Arany oly magasra emelte Wesselényit észben és jellemben, hogy megbocsátjuk Mária meghódolását ily rendkívüli férfi előtt. Wesselényi szellemi ereje a vérpadon mutatkozik, hol annyira elbűvöli Széchy Máriát, hogy mindenben enged. Wesselényiről különben is azt olvassuk Aranynál, hogy ő császárpárti ugyan, de azért előtte is drága a nemzetnek, a véleménynek, meg a vallásnak szabadsága, sőt ha gonosz nap jönne hazánkra, ő fogja megóvni a nemzetszabadság sértett lobogóját, de míg módunkban van törvényhozás útján segíteni a bajon, addig nem akarja a hazát a pártharc prédájává tenni. Rokonszenvünket Wesselényi iránt még azzal akarta fokozni Arany, hogy csak Wesselényi táborában mutat be harci vitézséget. Mindez eszközök, amelyekkel a költő tárgya kényes voltát iparkodik eltakarni, nem bírják velünk

elfelejtetni, hogy Mária, midőn a vérpad-jelenetben annyira bámulja Wesselényi hűségét, mely a halálnál erősebb, maga lesz hűtlenné és árulóvá: az olvasó is, mint az epos végén Illésházy, némiképen „keseredve néz föl" a kapitulált várra. A főeszme: a nőiség diadala a férfiaskodáson, Széchy Mária iránti rokonszenvünk rovására van keresztülvíve. Kétségtelen, hogy maga a tárgy komikus színezetű, azon belső visszásság következtében, mely benne rejlik; csakhogy a komoly történelmi háttér és a küzdelem célja nem igen tűri a vígjátéki felfogást. Az epos vígjátéki alapja finoman van kigondolva. Mindegyikük hálót vet a másiknak és — mindegyik önmagát fogja. Wesselényi álruhában megy fel a várba, hogy meghódítsa Máriát és ekkor megszereti. Mária pedig kelepcébe csalja Wesselényit, elfogatja és beleszeret a törbe csalt vitézbe. A cselekvény gyökerei azonban mélyebb talajba vannak beeresztve, semmint ezt Arany tervezte; Széchy Mária történetében nemcsak a férfiaskodásnak leleplezett félszegségét, hanem a kötelesség és a szív meghasonlását látjuk (amit Arany lehetőleg el akart takarni). Az akadály Wesselényi és Széchy Mária közt nem külső, mint az a vigjátékban szokásos, hanem belső, mely már megközelíti a tragikumot. Arany tehetsége egyáltalán nem volt alkalmatos ily tárgy könnyelmű felfogására; ő mint a lekiismeret költője, minden ellentétet kimélyít, minden mulasztást súlyosbít és már a lélektani tárgyalásával is, mintegy önkénytelenül tragikus színezetet ad a murányi eseményeknek.

Murány ostroma igen egyenlőtlenül van kidolgozva: vannak leíró részei, melyek a legnaivabb népköltés szellemében valóságos ősmythológiai képzelettel vannak gondolva, vannak benne ismét politikai

beszédek, melyeknek fejtegető vezércikk-hangjában a kor erős politizáló hajlama mutatkozik.* Meglátszik a művön, hogy Arany nem fektette belé lelkét, mint a Toldiba: az egészben van valami mesterkélt, sőt helyenkint megérzik rajta a pályaművek erőszakolt ihlete.

Murány ostroma Aranynak az a műve, melyben leginkább mutatkozik a szerző rövid színészi pályájának hatása. Valóságos szinházi plastika van a műben: személyeinek külső magatartását, mozdulatait, arckifejezését úgy írja le Arany, mintha egy szersmind a színészeknek utasítást akarna adni arra nézve, hogyan kell az illető jelenetet a szinpadon eljátszaniok. A kifejező mozdulatok itt különös gonddal vannak leírva.

Murány ostromá-ban Arany új műfajt akart megkísérelni, a népies stílust a magasabb előadásmóddal összeolvasztani. A művelteknek írt olykép, hogy a nép is élvezhesse. Az elkészült mű elég távol esett ettől a céltól: oly sokat rajzolja benne a lelki küzdelmet, annyira megterhelte az elbeszélést lélektani filigránmunkával, hogy a nép, mely az egyenletesen perdülő mesét szereti, csak idegenkedéssel olvasná. A mese jó részét Széchy Mária meghasonlásának jellemzése foglalja el; a nép pedig nem szereti, ha lélektani nagyító-üvegen vizsgálják a cselekvényt. Különben Arany is csak Máriánál fejti fel ily részletesen a szerelem keletkezését, Wesselényi szerelmét nem látjuk fejlődni, és nem is igen hiszünk benne. Úgy érezzük, hogy Wesselényi sem tiszta:

* Az elsőre példa a vihar leírása (III. szakasz); a másodikra Wesselényi és Mária párbeszéde, melyen látszik, mily merev költőre nézve a politikai thema. (II. sz.)

amit mível, azt nem a nőért, hanem a várért teszi, vagy legalább a várért is.

Emellett az eposban csattanós szinpadi hatásokra is akadunk, mintha drámát higítottak volna eposszá. Midőn Mária a végén vérpadra hurcoltatja Wesselényit, de állhatatosságától meghatva, az utolsó percben elérzékenyülve hozzálép: „Vitéz, vedd jobbomat.... csudát tesz erényed; *pártomat* elhagyom, hogy kövessek *férjet*": Wesselényivel az olvasó is kérdi e nagy szinpadi jelenet után: „Oh Mária, miért e kegyetlen próba?"

Ezt a lovagdrámába illő vérpad-hóhérjelenetet megtaláljuk Petőfi és Tompa *Széchy Máriá*-jában is. Mind a három költő ezt a rikító motivumot Mednyánszky Alajos regegyűjteményéből merítette.* Mind a három költő valószinüleg azt hitte, hogy ez a jelenet vagy népmondai, vagy hiteles történet: valósággal pedig az egész Mednyánszkynak a korabeli lovagromantika szellemében kieszelt leleménye.

A mese egész menetén azonban nemcsak Mednyánszky, hanem Gyöngyösi befolyását is észre lehet venni. A főkülönbség Gyöngyösi és Arany felfogása közt abban rejlik, hogy Arany Máriája erkölcsileg átalakul: belátja, hogy nem való férfiszerepre, nem való vezérnek. Arany, mint rendesen, itt is erkölcsi problemát keres. A hadi tanácskozás leírására Zrínyi eposának volt hatása, a természeti jelenségek megszemélyesítése, mely e műben sokkal gyakoribb, mint Arany bármely más művében, Petőfies; a kifejlés Kisfaludy Károly drámájára, a *Murányi Vénus*ra emlékezteti az olvasót. A történelem apró adataihoz nem igen ragaszkodott, hisz voltaképp a történelem

* Elbeszélések, regék és legendák. Német eredetije: 1829. Magyar fordítása 1832—34.

tanusága szerint alig van prózaibb házasságkötés, mint Wesselényi és Széchy Máriáé. Valódi érdekházasság. Az újabb kutatás szétoszlatta azt a rózsaszínű ködöt, melylyel a költők e frigyet elborították. Igaz, hogy ezzel az új történelmi felfogással a tárgy költői ingere is elveszett. Ami e történet regényességét alkotja: hogy Wesselényi egyszerre hódítja meg a várúrnő szívét is, várát is, az oda módosult, hogy Széchy Mária voltakép maga is félig-meddig fogoly volt Murányban. Ami maradt a régi elbeszélésből, az költőileg véve közönséges várostrom és nem Venus diadala Marson, mint azt Gyöngyösi keresett barokstílusában nevezte.

V.

A nagyszabású komoly epikai szerkezetek mellett nehány tréfás eposa is van Aranynak. Sötét felhők mögül rézsutos ragyogó napsugarak törnek elő, a költő könnyekkel telt szeme enyelegve megvillan.

„Szeretem, hogy ha — mint tavaszmezőn
Árnyékot napfény — tréfa űz komolyt".
(Bolond Istók I.)

Arany, ha tréfál, humorista, azaz vígsága mögött mindig komoly, olykor szomorú érzés lappang. Az emberi élet mulandósága, törekvéseink hiúsága képezi mély alaphangját; szemlélete mintegy magasabb szempontból mutatja neki a világot, a hiúságok e vásárát és a rajta járó-kelő, egymást könyöklő és taszigáló felebarátainkat.

* Acsády Ignác: *Széchy Mária.* (Történelmi Életrajzok I.)

Arany lelki életének egyik fősajátossága humorának gazdagsága. Minden fajta humorra találunk nála példát: a népiesre, a keserű-, a szeliden enyelgőre, a mélabúsra, a rikítóan kétségbeejtőre, amit akasztófahumornak nevezünk. Oly sokféle alakú, oly sok halmazállapotban jelentkezik humora, akár a víz a külvilágban; majd mint szökőkút fényes sugárban villan fel és ragyogó csöppekben hull vissza zengzetes medencéjébe; majd mint kis harmatkönnyű rezeg gyorsan múló virágokon, visszatükrözve — a napot. Majd olyan, mint a pásztás-eső: napfény előtte, napfény utána. Hol hegyi vízomlásként szakad méla gránitsziklák közt, míg patakká nem szélesbül és vígan buborékolva völgynek nem zajong. Hol szürke felhő, melyre ragyogva görbül a napsugárszívta szivárvány; majd ismét borvíz gyanánt fakad a hegyoldalból csípős szénsav-ízzel és vasas zamattal.

Legenyhébb humora, ahol még alig lépte át a humor küszöbét, a *Sejtelem* című sorokban, melyeket néhány hónappal halála előtt írt:

Életem hatvanhatodik évébe,
Köt engemet a jó Isten kévébe,
Betakarít régi lakott csűrébe,
Vet helyembe más gabonát cserébe.

Legmaróbb humora a *Nagyidai cigányok*ban és a *Népdalok* című költeményeiben:

Mit keseregsz, atyámfia, rokonság?
Ez az egész merő élet bolondság.

Ezekben szinte már eléri a humor legvégső határát. Legmélyebb Arany humora a *Bolond Istók* életbölcsészeti reflexióiban és a *Világ* vagy a *Kert-*

ben című költeményeiben. Ez utóbbiban a költő kertészkedik és gondolatai a világról és az életről épp kertészkedéséből fakadnak:

Közönyös a világ... az ember
Önző, falékony húsdarab;
Mikép a hernyó, telhetetlen,
Mindég előre mász s — harap.
S ha elsöpört egy ivadékot
Ama vén kertész, a halál,
Más kél megint, ha nem rosszabb, de
Nem is jobb a tavalyinál.

A hernyó- és a kertészhasonlat igen jól illik oly költeménybe, melynek külső kerete az, hogy a költő mélán virágaival és gyümölcsfáival foglalkozik kertjében.

Legtöbb a melegítő sugár abban a humoros költeményében, amelyben elbújdosni akaró, nyolc éves leánykájának, Juliskának kiadja örökségét:

Már fiam, ha elmössz, nem tehetek róla,
Itt van egy fehér pénz, a nagy útra, tedd el,
Erre sem vagy méltó önön érdemeddel.

Aztán — jegyzi meg Arany — elindult a kis leány, de az utcaajtónál nagy kutyát látott s nem mert világra menni.

Legmélább humora azokban a költeményekben, melyeket *Őszikék*nek nevezett el, legnépiesebb a *Jóka ördögé*ben. A népies humornak egyáltalán tág tere nyílik költészetében, egyéni humora többnyire összeforr a népiessel, úgy, hogy a néphumort mintegy magasabb légkörbe emeli. Humorában van rendesen valami megenyhült, valami epikus fájdalom.

Mi e gazdagságnak, a humor e bőségének forrása?

Ily gazdag vénához kettő kell mindenekelőtt: sok szeretet és sok csalódás. Az elsőből veszi a humor melegét, komolyságát, a másodikból: a csalódásból a komikumot, mert minden csalódásban van valami fonákság. És valóban látjuk, hogy Arany a *Bolond Istók*ban életének egyik nagy csalódását: szinészi pályáját, a *Nagyidai cigányok*ban élete második nagy csalódását: az 1848—49-iki forradalmat humorizálja.

Vegyük mindehhez még Arany reflexiós hajlamát, önkritikáját, megfigyelő józanságát, mély érzését — és megtaláljuk a talajt, amelyen a humornövényzet oly sok változata, oly különféle faja virágzik, aminő tarka a virágos rét a Tátra sötét bús fenyveseinek közepette. Bármily alakban jelentkezzék különben Arany humora, alapja mindig a mély érzés, mely elmélyed a szomorú eseményekkel együtt, de élénken, vígan felszökik, amint az élet fonákságán átlát. Oly intenziv az érzése, hogy mindkettőt, a szomorúságot és a fonákságot egyszerre látja s végig érzi. Ez szüli a humort, mely mint földünk nagy uralkodó légáramlata, forró egyenlítő és jeges sarkvidék közt kering.

Már első komikus eposának, az *Elveszett alkotmány*nak, melylyel Arany 27 éves korában először lépett a nyilvánosság elé, szintén mélabús a háttere. Hogyisne, ha annyi a fonákság és visszaélés a megyei életben, melyet Arany keserű tapasztalásai alapján satirikusan rajzol. Egészben véve még hidegek az *Elveszett alkotmány* tréfái: voltaképp csak abban rejlik a komikuma, hogy a nagy eposok apparatusát kisszerű tárgyakra alkalmazza. A hang, amelyet Arany itt megüt, a Vörösmarty pathoszára, a modor Csokonai komikus eposzára emlékezteti az olvasót. Az *Elveszett alkotmány* akarva, nem akarva

Vörösmarty magas epikus stílusának paródiája: a nagy hang, bizonyos lendületes fordulatok, a hexameteres bőbeszédűség, az allegóriai apparatus mind Vörösmarty eposaira vallanak, mint a torzkép az eredetire. Mintha az *Elveszett alkotmány* utolsó maradéka volna Arany oly életkorának, melyben mindenekelőtt Vörösmartyt utánozta, míg végre (hogy megszabaduljon ettől az iránytól) az *Elveszett alkotmány*nyal satirikusan legyőzi. Arany még tanulókorában lefordította Vergilius *Aeneis-ét*, melyet most talán önkénytelenül is parodizál. Különben is ennek az eposnak nincs cselekvénye, világos meséje: istenei lelketlen machinák, emberei pedig oly unalmasak, mintha Garay vagy Czuczor-féle komoly eposból valók volnának. Főalakja az elmaradt vidéki nemes, Rák Bende, inkább allegorikus torzkép, mint lélektani valóság. Az előadás még ingadozó, nagyon is világos, sőt gyakran csak jó versekre szedett, magyaros, de cikornyás próza (III. ének). De van már benne valami, amiben kirí a negyvenes évek banalis szatirái közül: igen nagy, sőt részben új szókincsén meglátszik, hogy a szerző a pusztán és nem könyvtárakban gyűjtötte: a korképben (Védegylet, Priesnitz kara, Széchenyi Hitele) találhatunk némely jellemző, habár durva vonást. Mindamellett, hogy az elbeszélés elnyújtott (akár csak „kacagányos őseinket" énekelné meg Arany), néha-néha nemes pathosszá tömörül. Nem ilyen-e ez a hely, az első énekben, egy vakról, ki előtt mécses van:

> Bár az olajmécsben maga Isten napja fürödnék:
> Annak sugárit sem verné vissza ez a szem.

Az ilyen részletek valóban nem méltatlanok *Zalán futásá*hoz, melyet parodizálnak, sem *Toldi*hoz, melyet megelőznek.

Különös, hogy Aranynak is, Petőfinek is első műve — paródia. Az *Elveszett alkotmány* és a *Helység kalapácsa* Petőfitől — mind a kettő a gúnynak, a szatirának terméke. Különösnek mondom, hisz az ifjúkor a lelkesedésnek a kora! Azonban nem szabad felejtenünk, hogy az ifjúkor egyszersmind a kritikának kora is: az ifjúkor állást szeret foglalni a régi ellen, a hagyomány ellen, mely neki már nyüg. És e részben érvényesül az irodalmi életnek egy fontos törvénye: az ellentét törvénye. Az új nemzedék megelégeli a régi eszményeket, mást akar, újat akar és hajlandó gúnyolni azt, amit elavultnak, maradinak tart.

Petőfi a *Helység kalapácsá*-ban a dagályos, fellengős irodalmi stílust parodizálja, mely ellenkezett egyéniségének egyszerűségével és természetességével. Az *Elveszett alkotmány* pedig a megyei élet visszásságait szatirizálja, melyek a kitünően megfigyelő Aranynak becsületes, tiszta lelkét sértették. A magyar megyei pártharcokat, melyek néha szinte pártcsatákká váltak, mint városi jegyző jól ismerte. Biharmegye különben is vulkanikus talaja volt ezeknek a küzdelmeknek. Néhány héttel, mielőtt Arany belefogott volna az *Elveszett alkotmány* megírásába, zajlott le szomszédságában a híres bihari tisztújítás, melyben Tisza Lajos főispáni helytartó (Arany későbbi tanítványának, Tisza Domokosnak édesapja) a kétségtelen többséget erőszakkal elnyomta és törvény ellenére a maga jelöltjeit megválasztottaknak jelentette ki. Ennek az önkénynek folyománya volt aztán az 1845. decemberi bihari véres közgyűlés, amelynek végén az erőszakos Tisza Lajos helybenhagyásával fegyveres hajdúk rohantak a közgyűlés termébe és

az ellenzék legkiválóbb férfiai közül többet fegyverrel megsebesítettek.

Az *Elveszett alkotmány* hangulata feltünően hideg, gúnyos. A phantasticum, a túlvilági elem benne a nevetséges kedvéért szántszándékkal recsegő, nehézkes gépezet. Arany költői reggele fagyos volt, mielőtt a *Toldi* napja felkelt.

Aranyt eposa megírására a *Falu jegyzőjé*-nek megjelenése buzdította. Eötvös inkább a megyei közigazgatás demoralizáló hatását, Arany pedig phantastikus keretben különösen a pártviszálykodás átkát állítja elénk. A pártharcok következtében elvész az alkotmány (innen a mű címe, célzással Milton eposára: *Az elveszett paradicsom*ra): de új korszak támad majd, ha követjük azokat az ideálokat, melyeket a mű végén Arany hirdet. Az *Elveszett alkotmány*nak magyar és emellett általános európai alapja van. Magyar alapja van, mivel az epos azokból a lázas politikai mozgalmakból sarjadt, melyek a 40-es években az egész nemzetet annyira felizgatták.

Európi alapja az eposnak a tendencia. Ez a kor a negyvenes évek, az irányregényeknek kora volt; olyan regényeké, melyek valamely politikai vagy társadalmi változás kedvéért vannak írva. Dickens, George Sand, Eugéne Sue regényeit, melyek társadalmi újításokat pártoltak, az egész világ mohón olvasta. Nálunk is szenzációs sikere volt ekkor Nagy Ignác *Tisztújítás* című drámájának, mely a választási visszaéléseket támadta. Ehhez az irányhoz csatlakozott Eötvös regénye: *A falu jegyzője* és Arany szatirikus eposa.

Az *Elveszett alkotmány*ban négyféle elemet lehet megkülönböztetni. Az első elem a parodistikus, amennyiben Arany megüti a nagy eposok ünnepi

hangját, de kisszerű tárgyakra gúnyosan alkalmazza. Már az epos kezdete is példázza ezt: „Férfiat éneklek".

Vergilius hangját és szavait használja akkor is, midőn az epos egyik főalakja, Rák Bende, a kortes Armidánál van, ki mint a karthagói Didó, hallani akarja vendége kalandjait. Armida maga a Tasso eposából való csábító szép bűvésznő. Mondhatatlan fájdalmat — így parodizálja Rák Bende, laposakat pillantva és ásítva Aeneast — újít e parancs keblemben." Az eposi parodia mellett ott van a szatirikus rajz. Egy védegyleti ülésen szóba kerülnek a 40-es évek nagy reformeszméi, a magyar nyelv, az ősiség, a jobbágyok felszabadítása, a felelős kormány, a képviselő-rendszer — de e nagy kérdéseket rövidlátó önző szempontból tudják csak tárgyalni. A harmadik eleme az eposnak fantasztikus. A korabeli Magyarországban vagyunk, csakhogy azt túlvilági lények is benépesítik. Az epos főtárgya Hábornak, a szabadelvűség géniuszának harca felesége, Armida ellen, ki a maradiság istennője. És mi a harc eredménye? Hábor és Armida megsemmisítik egymást és hamvaikból új szellem támad. És most kitünik Arany művének tendenciája.

Miben gazdagabb a magyar mult és a magyar jelen mint pártharcokban? Arany gúnyos eposának irányzata mutatja, hogy a szerzője, a 28 éves szalontai jegyző felismerte, hol van a nagy magyar baj. A mű végén a költő új szellemet hirdet: a megyeházában a pártok dulakodása közt egyszerre orgonahang hallik, a zöld asztal oltárrá lesz, a tanácskozóterem kitágul a felhőkig és megjelenik két tündéri alak, daliás ifjú, az *Erély* és csodaszép nő, a *Lelkesedés*. (Hábor és Armida e tündéri alakokká válto-

zott). Az Erély geniusa azt hirdeti a pártokra szakadt karoknak és rendeknek: A közjót felejtve, az önzés pártokra tépte a megyét. Ti szabadelvűek, akik a magyar nyelv legszebb szavát, a *szabadság* szót folyton hangoztatjátok, csak névszerint vagytok szabadelvűek. A liberalizmus csak divat nálatok. Tartós láng, elszántság áldozatokra nincs bennetek. Ti pedig, az *úgy-maradás*nak hívei, nem azért ragaszkodtok a régihez, mert az jó, hanem azért, mert a kényelmet nem akarjátok feláldozni. Igenis, legyetek önzők, hisz önzés nélkül ember nem lehet. De önzéstek ne legyen kicsinyes meg aljas, ne legyen olyan, mint a mesebeli majmoké, kik az erdőben lobogó tüzet találva, mellette melegedtek, de midőn elégett, megfagytak, mert egyikök sem akart a hidegben fáért menni, hogy utána rakjon. Legyetek gazdag, művelt, értelmes polgárai a honnak: ez legyen önzéstek.

> „*Tetteket* a honnak! hiszen, oh mi ez a haza? Nemde Tinmagatok, nőtök s az olajvesszőre hasonló Gyermekitek?"

A hazaszeretetnek ezt a megalapozását az egyéni érdekkel, azaz azt az elvet, hogy az egyéni érdek bizonyos határok közt előmozdítja a közérdeket, a haza érdekét is — ezt Arany később a szabadságharc idején is egy cikkében felfejtette.

Ezt az elvet képiesen úgy lehet kifejezni: Amint a nyíló rózsa szépül, szépíti a kertet is.

Az *Elveszett alkotmány* 1846 február 8-án elnyerte a Kisfaludy-Társaság pályadíját: huszonöt aranyat; Arany ezt tréfásan úgy fejezi ki, hogy víg eposát Pesten meghuszonötölték. Az egyik bíráló Erdélyi János „a magyar élet hű festését" dícséri a műben, ami különös ítélet, hisz Arany a mű szati-

rikus irányzatának megfelelően rikítóan túlzott színeket is használ.

Legérdekesebb a bírálók ítéletei közül a Vörösmartyé, ki személyesen volt érintve: Arany némileg a Zalán futásának a modorát is parodizálta. Vörösmarty szerint a műben több a szatira meg a tendencia (Vörösmarty *didaxis*-nak nevezi) mint a komikum. Ez teljesen igaz; a megvilágításban rejlik a nevetséges, nem a helyzetekben vagy személyekben. „Nyelve és verselése olyan, mintha *már* az irodalom vaskorában élnénk". Vörösmarty a *vaskor* elnevezéssel a római irodalom korszakainak szokott elnevezésére céloz, mely szerint az aranykort (a fénykort) a hanyatlás, a *vaskor* követte. Vörösmartyra valószínüleg az elbeszélés egyes érdes realistikus részletei és Arany nyelve volt elidegenítő hatással, nagyon sok kifejezést, fordulatot talált benne, amelyeket nem tartott a költői stílusba illőnek. Mi ebben inkább az epos érdemét látjuk: a mű főhibáját, hogy nincs összefüggő, jól felépült cselekvénye — ezt Vörösmarty egy szóval sem említi.

Arany hexametereiben itt valóban nincs meg az a zengzetes fejedelmi ömlés, nincs meg a költői emelkedett kifejezések ihlete, mint a *Zalán futásá*ban. Nyelvében helyenkint van valami darabos, száraz és érdes. Ezt Vörösmarty nagyon erősen érezte, de nem méltányolta azt, amiben a parodizáló Arany őt felülmúlta: a nyelvkincs és különösen a szólások gazdagságában. Talán nem is jelent meg magyar költői mű, melyben oly sokféle szóanyag volna felkincselve, mint itt. Igaz azonban, hogy ez a sok szó nincs mindig költői sphaerába emelve. Mintha nem bírná a szerző a hexametersorból, mint valami szűknyakú korsóból kibugyogó szóáradatot megfé-

kezni. Ilyen szó-eruptió pl. a vihar leírása, melynek szóhalmazában azonban némi parodistikus vonás van:

> Brr! dörögés-morogás, recsegés-ropogás morajával,
> Nagy zuhogás, robogás, locsogás, fecsegés, kopogás közt
> Zajg villám, zivatar, bérc, szikladarab, koros erdő,
> Záporeső, rohamár, terepély posvány, zuham és jég.

Mélyebb az érzés, komolyabb a háttér a *Nagyidai cigányok*ban és a *Bolond Istók*ban. Mindegyiküknek kettős fiókja van: az elsőben, mely könnyebben nyílik, csörgősipkát találunk; nehezebben jár a második titkos fiók, de ha ráakadunk a nyitjára, drágakövek ragyognak felénk: a humor gyémántos könnycseppei, a fájdalom égő rubintjai.

A *Nagyidai cigányok*ban egy adoma komikus eposszá van bővítve. A cigányok közmondásos idai várvédelme, jóhiszemű naivságok, vérmes könnyelműségök, a látszatot hajhászó elbizakodásuk, magas hangú másodperc-lelkesedésök egyszersmind képe akar lenni a magyar szabadságharc fonákságainak. A cselekvényben tehát a cigányokat kellett jellemezni, de úgy, hogy az egész történet egyszersmind tulajdon félszegségünk és kudarcunk szatirája legyen. Az egész művön meglátszik a maró fájdalom torzító kedvtelése. Valóban minő cigányos — és fájdalom! minő magyar — az a vonás, hogy Csóriék, alig hogy beveszik magukat Nagyida várába, rögtön minden fontos teendő előtt, kikiáltják a nagy cigányországot, az ünnepélyek emelésére pedig elsütik mind a puskaport! Nem ismerjük-e közéletünkből mind a jeleneteket: hogyan álmodik Csóri vajda — kiben néhány vonás a forradalom vezérférfiára vall — szebb jövőt, hogy eszik meg a cigányok ma a holnapot, hogy vesznek össze minden apróságon

az ellenség szemeláttára? A *Nagyidai cigányok* miatt hazafiatlansággal vádolták Aranyt; pedig ha jól megértjük, több valódi hazafiságot fognak benne találni, mint a német költészet aranykorának összes eposaiban.

Arany maga a legjobban fejtette fel a *Nagyidai cigányok* keletkezését és irányát, midőn a *Bolond Istók*ban több támadás ellen védekezve, leírja hangulatát a mű szerzésekor:

És engem akkor oly érzés fogott el...
A szőllős gazda is, az egykori,
Magánkívül s őrjöngve kacagott fel,
Látván, hogy szőlőjét a jég veri,
Durongot ő is hirtelen kapott fel,
Paskolni kezdé, hullván könnyei.
„No hát no!" így kiált „én uram-Isten!
Csak rajta: hadd lám: mire megyünk ketten!"

Így én, a szent romon, emelve vádat
Magamra, a világra, ellened:
Torzulva érzém sok nemes hibádat,
S kezdék *nevetni*, a sirás helyett
Rongy mezbe burkolám dicső orcádat,
Hogy rá ne ismerj és zokon ne vedd:
S oly küzdelemre, mely világcsoda,
Kétségb'esett kacaj lőn Nagy-Ida. (II. 7. 8.)

E mélyreható önkommentár mellett a magyarázó leteheti tollát.

A cigánycsaták drastikus történetén és a magyar forradalom fájdalmas szatiráján kívül a *Nagyidai cigányok*ban van, bár már inkább elnyomva, egy más elem is: a nagy eposapparatusok parodiája.

Tán nincs mű irodalmunkban, melyre nézve annyira eltérőek a nézetek. Reviczky Gyula és Szarvas Gábor például Arany leggeniálisabb művé-

nek mondták; Toldy Ferenc az epos megjelenésekor azt írta folyóiratában, az *Uj Magyar Muzeumban* „Szomorú tévedése egy ritka szép léleknek, nem tárgyánál fogva, de a tartalomnál fogva, mely áldatlan üresség". Zilahy Károly szerint is a költemény „a meghasonlással küzdő kedély sajnos szüleménye." Thewrewk Árpád, aki külön füzetet írt az eposról, szintén elítéli és frivolnak mondja.

A fejnélküli Puk az eposi csudáknak, a nagy cigánycsata a III. énekben az eposi harcoknak banalis környékbe való sülyesztése. Sajátságos, hogy Arany először írt paródiát egy bizonyos eposfajra s azután e fajta epost: először írta az *Elveszett alkotmány*t és azután a két *Toldi*t; nagy lovag-eposát, a *Toldi szerelmét* is a műfaj torzképe: a *Nagyidai cigányok* előzte meg. Szégyenlős, érzékeny emberek gyakran hajlandók ilyképen érzelmeiket gúnyolni, mielőtt bevallanák.*

A *Nagyidai cigányok* tán a legkifejezettebb példa a világirodalomban a kétségbeesett vidámságra. Arany maga is részt vett a szabadságháborúban mint önkéntes nemzetőr. A honvédek vitézségét egyik legszebb, egyik legmélyebb szívből fakadt költeményében *A honvéd özvegyé*ben dicsőitette. A szadságháborút maga Arany találóan egy szóval jellemezte: *Világcsoda!* De ő látta azt is, hogy e forradalom elégtelen eszközökkel dolgozott: az eszményi célt nem tudta kellő szervezéssel, munkás józansággal, minde-

* A *Nagyidai cigányok* először 1852-ben jelent meg mint afféle ponyvafüzet, címképén az álmodó Csórit ábrázoló rossz fametszettel. (Akkor még csak így illustrálták a magyar költőket.) Különben mai alakjában is a kelletinél maróbb a gúny, melylyel a cigányok álarcain át a forradalom fonákságát illeti.

nekelőtt egyetértéssel elérni: a cigány-magyarok elpuffogtatják a levegőbe puskaporukat, pedig takarékoskodni kellene vele: hivatalokat osztogatnak álomországban: és folytonosan azt teszik amitől az *Elveszett alkotmány*ban, a szabadságáború küszöbén leginkább óvta honfitársait: pártoskodnak.

Vörösmarty is cigányban (*Vén cigány*) érzékitette meg nemzete fájdalmát. Mindakét költeményben van valami genialis szertelenség. Arany azonban már nagyon is a groteszkbe téved: mintha nem tudna betelni a torzképrajzolással.

Egész más humor nyilatkozik a *Bolond Istók*ban. Az első rész, melyet Arany néhány hónappal a világosi fegyverletétel után írt, még ép oly kínos belső convulsiók kifejezője, mint a *Nagyidai cigányok*. Az egész ének tele van keserűséggel; az ember aljas, a sors kegyetlen. Ez első ének egy paraszt-epos töredéke; magva még megvan Aranynak *A falu bolondja* című kisebb töredékében. Az eposban is azt akarta rajzolni, hogyan fojtják el a mostoha körülmények a nagy tehetségnek és a költészetnek lángját egy falusi költőben. A *Bolond Istók* második részében, mely 20 évvel később jelent meg mint az első, az epos egész terve és ezzel együtt egész hangulata megváltozott. Arany itt már önmaga helyettesíti a boldogtalan falusi költőt és az elsőnél lágyabb, nyugodt játszi humorral saját ifjúságának történetét mondja el (15-dik évétől 19-dik évéig).

Bolond Istókon, mint Puskin Anyeginján, Gyulai Romhányiján és sok egyéb újabb epikus költeményen megérzik Byron hatása. A hang: a nemes pathosznak át meg átcsapása a (néha már cynikus) gúnyba, a meleg humornak meg a szúrós élceknek, a szárnyaló költészetnek és az okoskodó prózának.

a pajkosság és a mélabúnak ezen gyors váltakozása, az a kalandozó szeszély, mellyel a költő egyénisége át-áttör az epos objectiv elbeszélésének keretén: mindez arra a munkára vall, mely a legmodernebb szellemű a nagy költői remekek közt: Byron *Don Juan*-jára. De mind e hasonlóság mellett is Byron költeménye annyira elüt az Aranyétól, amennyire különbözik egy angol lord egy magyar alföldi városnak (hivatalát veszített) aljegyzőjétől. Az angol műben az örök tenger zúgását halljuk; a Földközi-tenger vidékeinek minden bája, a női szépség és a kelet mesés kincsei tükröződnek csillogó stancáiban: előttünk egy határtalanúl genialis lélek, határtalan nagyszerű és elragadó benyomásoknak közepette. Mily nyomasztó ezzel szemben a szalontai láthatár, mily kisszerű a tárgy, mily fanyar a szerelem (Bolond úr és Klarcsié), mily mély a költő lehangoltsága! Meglátszik, hogy Byron Waterloo, Arany pedig Világos után írta költeményét. Hát még Arany alakjai! Minő társaság találkozik *Bolond Istók* epikus talaján! Vásott tolvaj cigányok, a csősz kétségesen szűz leánya, a csősz maga, ki csak megszokásból sajnálja meghalt feleségét, a csecsemőt az árokban felejtő pálinkás Pityeri Erzsók, a mester, ki csak bizonyos díj-foknál kezdve temet tisztességesen, István mester, kinek végre elmenne a kedve a lopástól, ha nem volna rászületve, mindezeken az a véghetetlen, mindent átható mélabú borong, amely Turgényeff némely novellájában elszomorít bennünket: egy ember, ki teljesen fölöslegesnek érzi magát, leírja szintén fölösleges embertársai boldogtalanságát és rosszaságát.

Ilyennek tünik fel előttünk első pillantásra az angol meg a magyar humoros epos szerzője: de

amint valamivel közelebb lépünk, a viszony más jelleget ölt.

Mindenekelőtt észrevehetjük, hogy az angol költő lelke meg van mérgezve: féktelen indulatai, beteges gőgje, vérig sértett büszkesége, az érzékiség rohamai feldúlták belsejét; családjával meghasonlott, hazájától végleg elszakadt, régi ismerősei részéről üldözés és gyűlölet tárgya. Byron érzi is, hogy csak egy sors maradt még számára: mint hős meghalni* Nem is késik ezt megtenni.

Arany ellenben, bármennyire meghasonlott is, mindig hű hazafi, szerető családfő; hazájától, családjától soha semmi csapás el nem tántoríthatja, bármennyit hamvasztott is el a sors lelkében, az eszménynek parázsa elfojthatatlanul ég a hamu alatt. A blazirtság gőgje nem vesz erőt rajta, a mélabú, a kétségbeesés leghevesebb rohamai után ismét megszólal a józanság, amely az embereket nem látja még rosszabbaknak, mint a minők:

Vernunft fängt wieder an zu sprechen,
Und Hoffnung wieder an zu blühen. *(Faust I.)*

* Ezt fejezi ki utolsó költeményében is:

Seek out — less often sought than found —
A soldier's grave, for thee the best;
Then look around and choose thy ground,
And take thy rest.

(Keress magadnak — amit inkább találnak mint keresnek — katonai sírt, ami reád a legjobb. Nézz körül, válassz magadnak talajt és térj nyugalomra.) Ugyanez az alapeszméje *Sardanapal* című drámájának. — Byron *Don Juan*ja 28 évvel a *Bolond Istók* előtt jelent meg, szintén névtelenül, mint az Arany műve. Byron az időben annyira meggyűlölte az angolokat, hogy költeményeit azontúl olaszúl akarta írni. Az olasz nyelvet különben is úgy beszélte, mint az angolt.

Bolond Istók első része a vidéki élet erkölcsi trivialitásainak rajza; a mese maga gyenge, mint rendesen, ha Arany nem valami kész mondára támaszkodik. Aminő sivár a hangulata, olyan sivárok alakjai is. Látszik, mennyire sérthette Arany érzékenységét az a sokféle durvaság, melyekkel oly gyakran találkozunk az életben: oly realismussal írja le a durva jeleneteket, mint egy ember, ki nem tudja felejteni azt, ami nagyon bántotta.*

Enyhébb éghajlatba vezet bennünket a második rész. A költő saját életének örömeit, tévedéseit, dőreségeit a humor fényében látja és kénytelen önmagán mosolyogni. Az egész virtuoz, komoly-tréfás játék, ötletes enyelgésekkel, méla eszmékkel, hol fájdalmas, hol nevettető emlékekkel. A verssorok, melyek egyhangú folyását pajkosan át-áttöri, mintegy lelki állapotát fejezik ki. Egyáltalán az egész műben szeszélyes az időjárás. Napfényes vidéken vagyunk. Majd egy-egy felhő futó árnyéka esik a világos területre, egyszerre csak összegyűlnek a humor felhői, hűvösödik, az élc villáma pattan, hosszú esőszálak a levegőben, aztán ismét kisüt a nap, ragyogva és melegítve.

Mint Shakespeare pályája végén a *Vihar*ban elbúcsúzik a költészettől, elsülyeszti bűvös pálcáját, lemond szellemidéző hatalmáról, úgy Arany a *Bolond Istók*ban ősz hajjal visszapillant érzelmekben és eszmékben gazdag életére és megválik költői álmaitól:

Isten veled, jobb részem arany álma!
Hű Toldi, Csaba, Isten veletek!
Oly messze a cél, oly magas a pálma!
Rég törve lelkem, és a test beteg.

* Ilyen keserű reallsmus mutatkozik a temetés jeleneté-ben. (I. 65—69.)

A búcsúzás különben nem volt végleges; halála előtt két évvel befejezi a *Toldit*, eléri a messze célt, kivívja a magas pálmát.

VI.

Arany eposi művészete balladáiban tetőzik: Első balladáját még tapogatódzva, 31 éves korában írta: de csakhamar megteremti magának saját stílusát és e műfajnak örök mintáit költi.

Remekmű mindig akkor keletkezik, ha valamely nagy tehetség megtalálja a tehetségének leginkább megfelelő műfajt és tárgyat. Ilyen volt Aranyra nézve a ballada. Ő mintegy a balladára termett, annyira alkalmatosak költői sajátságai a balladaköltésre. Stilusának mindig volt bizonyos hajlama a tömörség iránt, amely a balladákban különösen bevál-lik. Szerkezetérzéke szintén nagyobb, mint bármely más magyar költőé, a balladában pedig ez a legnehezebb. Képzeletében is van valami balladaszerű; szereti a gyorsan eltünő, a futó jelenségeket reprodukálni. Nagy érzékenységének a ballada izgatott előadása épen megfelelt. A népköltészetet, melynek balladái a legtökéletesebbek, mindig tanulmányozta és rendkívül szerette; különben is erős hajlama volt a bús tárgyak iránt, ami őt szintén a balladához vonzotta. Ehhez járult még egy külső ok is: Arany hangulata az ötvenes években nem igen engedi meg a nagyobb compositiók *(Toldi, Csaba, Bolond Istók)* bevégzését; minthogy mégis erős epikus hajlama van, csak kisebb elbeszélő költeményekben fejezheti ki ihletét.

Hogy Arany balladaköltő lett, az nem a műfaj akkori divatjában leli magyarázatát. Arany nagy

balladaköltő, mert a ballada megfelel természetének. A balladaköltészet nála nem csak előtte levő minták utánzata: e műfajnak mély gyökerei vannak Arany lelkében annyira, hogy el tudnám képzelni, hogy Arany elődök és minták nélkül csupán geniusától vezetve megalkotta volna a ballada-műfajt minden lényeges sajátságával.

Meg lehet figyelni, hogyan keletkeztek és fejlődtek a ballada műfaji sajátságai Arany balladáiban.

A balladaköltés Aranyra nézve nem műfajkellékek alkalmazása, hanem lelki életéből természetszerűen kisarjadó termés. Arany valóban balladaköltőnek született. Balladáinak jellemvonásai nem külsők, hanem szervesek: balladáinak sajátságai Arany sajátságaiból nőttek ki.

Aranynak nagy érzéke volt a tragikum iránt, lelkiéletének tragikus dispositiója volt, hajlott az erkölcsi bonyodalmak komor felfogására, bűn és bűnhődés erkölcsi súlyának mérlegelésére. Ez a sajátság vonta őt a ballada tragikumához. Költői stilusának pedig amúgyis főtörekvése a tömörítés, a sűrűsítés, ami megfelelt a ballada előadásának, amely röviden, villámszerűen szeret megvilágítani izgatott jeleneteket. De nemcsak a ballada tragikus sajátsága nőtt ki természetszerűen Arany lelkületéből, hanem e műfaj többi jellemző sajátsága is. A ballada dalszerű, énekelhető termék: zeneisége nem külső járulék; az már minden ballada szerzésekor megvolt Arany lelkében, Shakespeare Lorenzójának szavai a *Velencei Kalmár*ban ráillenek: „olyan ember ő, kiben zene lakik." A ballada keletkezésekor már Arany lelkében zengett a ballada dallama, az éneke is. Erről fontos nyilatkozata van egy Szemere Pálhoz írt le-

velében: „Balladáim fogamzásakor, az első (még homályos) eszme felködlésénél is már ott volt a ritmus, a dallam: rendszerint nem eredeti, hanem valamely régi népdalhang, mely épen a szülemlő eszméhez társult." Ha azután a ballada nyelvi kifejezései nem illettek jól a költő lelkében zengő ritmushoz — a ballada (mint Arany írja) töredék maradt, habár már tisztába jött is különben a compositióval.

Mint az Arany-féle ballada dallama, úgy párbeszéde is szerves. A legtöbb költő balladája valamely történelmi esemény párbeszédekbe való szedése. A párbeszéd technikai fogás, melynek révén az olvasó megtudja az eseményeket, a párbeszéd az események közlésének egy különös módja. Aranynál a párbeszéd szerves, a személyek izgalmának lélektani folyománya; nem pusztán valami ballada-minta utánzata, hanem önkéntelenül a ballada tárgyából fakad, amint azt első balladaszerű költeményében, a *Varró leányok* című életképben (1847) megfigyelhetjük in statu nascenti. E költemény mindvégig párbeszéd és annélkül el nem képzelhető. A párbeszéd itt a költőtől kigondolt helyzetnek természetszerű, kénytelen folyománya. Öt együtt ülve varrogató leány egymással beszélget. Szép lakodalom jő — mondja az első. Szomorúak a vendégek — a második leány szerint. A harmadik leány: Nem szeretnék ott menyasszony lenni, oly gyászos a menet. Nem menyasszonyt hoznak — jegyzi meg a negyedik, amint jobban közeledik a menet — vőlegényt hoznak koporsóban: előtte apja, anyja. Ismerem őket — szól az ötödik — de nem merem megmondani, mert az egyikünk szíve megrepedne.

Mire ismét az első (a halott kedvese): Jőjjetek holnap fehér ruhában koporsómat kivinni.

Itt a párbeszéd nem külső forma, hanem a költemény lényeges alkotórésze. Amint a menet közelebb-közelebb jő, többet-többet vesznek észre az ülő lányok és közlik egymással észrevételeiket. Párbeszéd nélkül elbeszélve ez a költemény alapjában más lesz.

Itt az első balladában megfigyelhetjük a párbeszédes forma keletkezését. Amint látjuk, Aranynak ezen első balladaszerű költeményében a párbeszéd a tartalomból és a helyzetből folyik, az illető költői tárgy természetes, kikerülhetetlen formája.

Úgy mint a balladai párbeszédeknek, úgy a balladai félhomálynak is megfigyelhetjük ilyentén szerves keletkezését Arany első balladaszerű életképeiben. Ugyanabból az évből mint a *Varró leányok* való a *Szőke Panni* is. Szőke Panni nem dolgozik, henyél, mégis oly cifra, hogy csaknem elrepül. Apjának elengedik a robotot, csak a vékát kell tartania, leányát pedig felviszik Pestre nagy házba, nevelőbe, ahol jó dolga van, sokan, különösen tiszt urak mulatnak vele. Visszakerül. Mi lelt, szőke Panni? kérdi a költő. Elfonnyadt, görnyedve ül, olyan rongyos majd elrepül. Vidd ki apja temetőbe!

Itt már megtaláljuk a félhomályt, de ez nem önkéntes elsötétítése az elbeszélésnek, hanem a kényes tárgy költői következménye. Ez a félhomány jótékonyság a szerencsétlen leányra nézve: a költő discretiójának természetes eredménye. Erre a balladára nézve lényeges ez a félhomály, hisz sajátos költészete, ingere ép ebben a világításban rejlik.

A későbbi balladák közül a *Zách Klárá*ban is a kényes tárgy idézi elő a fátyolos előadást. A finom fénysávoktól áttört ködöt, mely a balladán nyug-

szik, öregbíti a költő hazafias búja és aggodalma, mely a veszedelem idején csak jelzi a felháborító eseményeket. Az a félhomály, amely ezekre a balladákra borul, nem olyan mint esetleg a szinpadi, ahol a rendező jelére lecsavarják a gázvilágítást, hanem olyan, mint az esti szürkület a szabadban, mely az egész tájképből felszállva felénk nyomúl.

Úgy képzelem, hogy Rembrandtnak a festői teret átlátszóan betöltő félhomálya is nem festői műhelyfogás, hanem a művész valódi látásának, szemléletének módja, mely szemidegének élettani minőségében, a fény és árnyék iránt való különös érzékenységében leli magyarázatát.

Arany balladáinak további sajátsága, a népiesség szintén szerves sajátság, nem külső mez. Nemcsak egyes szólásokban mutatkozik, például abban, hogy Ágnes asszony a hajdút így szólítja: *galambom,* a bíró pedig *fiam Ágnes*-nek nevezi. Nem ezekben, hanem a felfogásban, a jelenetek naiv, friss előadásában rejlik ez a szerves népiesség. Olvassuk csak a *Vörös Rébéket*: a költő minden jelenetet a népbabona szemével nézi. Nemcsak a nép nyelve, a magyar nép szelleme van meg ebben a balladában.

A műballada legnagyobb mesterei a világirodalomban Goethe és Arany. Arany és Goethe balladai felfogása egyezik, amennyiben mind a kettő érezte a ballada népies jellegét és zeneiségét. A balladában — úgymond Goethe — van valami titokzatosság, amely az előadásmódban rejlik. E felfogást Arany balladái is megvalósítják. Goethe szerint a költő a balladában mind a három főműfajjal, a lyraival, az epikussal, a drámaival él. Ez a háromféle elem a balladában mintegy élő ős-tojásban egyesül: csak ki kell költeni; addig kell rajta ülni, míg

aranyszárnyon: égnek szállva, ki nem kel belőle a leggyönyörűbb költemény.

E meghatározás lényegében egyezik a Gregusséval, aki leginkább Arany balladáiból ezt a magyarázatot szűrte le: a ballada tragédia, dalban elbeszélve.

Arany le is fordította Goethenek egy balladáját, mely leginkább egyezik e műfajnak Arany-féle kezelésével. A (különben nem Goethetől származó) címe ez: *Ballada az elűzött és visszatért grófról.* Goethe itt egy skót népballada szálait összefonta egy Boccaccio-adomával. A balladai félhomály elég sűrű benne, akár egy Arany-féle balladában, úgy hogy Goethe vallomása szerint szellemes hallgatók sem értették meg első hallásra az egész költeményt. A visszatérő sor (a refrain): „Gyerek ezt hallgatja örömmel", Goethe szerint lyrai jelleget ad a költeménynek, míg a drámai elemet a párbeszédek jelzik.

A ballada zeneisége az a sajátság, amelyben Arany és Goethe lényeges rokonsága rejlik. Goethe annyira zeneszerűen érezte az *Elűzött grófról* való balladát, hogy eredetileg opera-szöveget akart belőle készíteni, de nem akadt arravaló zeneszerző. A központi motivum, melyet Goethe zeneileg hallott, a következő: Az idők távolából mintegy feléje zsongtak álomszerű akkordokban, a bújdosó gróf multjának emlékképei: ezekbe aztán ritmikus közökben belevág a gyermekek ujjongó kara.

Arany balladáiban is alkotó elem zeneiségük, amely mindig kíséri, sőt megelőzi a költemény csírázását. Goethe hasonlatát reá alkalmazva: Arany balladáinak ős-tojásában nemcsak a dráma, epos és lyra van meg, hanem a zene is. Úgy képzelem, hogy ilyen módon alakultak ki Wagner Richard lel-

kében a zenei és költői elemek szoros egybeforradása útján az ő opera-szövegei: csakhogy Wagner mint lángelmű zenész, ezeket a zenei őselemeket önállósítani és csodásan továbbfejleszteni is tudta.

Arany balladái, melyekben egy-egy tragikus eseménysorozatot tömörít össze, olyanok, mint amaz ókori vésett drágakövek, ama remek *intagliók*, melyeken a klassicus monda egy-egy jelenete az élet jellemző vonásaival ragyogó, átlátszó drágakőbe van vésve. Arany szeme előtt először (a *Rákócziné* című̈ben) a magyar, később a skót balladák lebegnek. E népballadák fő jellemző vonásai nála is fellelhetők: a párbeszédes alak gyakori alkalmazása, az elbeszélés hézagossága, lázas lüktetése, a tragikus felfogás. Arany azonban mind e sajátságokat költői felfogással kimélyíti. A párbeszédeket szaporítja, sőt néha oly sok személyt szólaltat meg, hogy mintegy mozgalmas kis drámát hallunk ki a balladából. Az előadás hézagosságát is fokozza, mindig nagyobb-nagyobb árnyékot vet az elbeszélésre, és csak néhány csúcsot mutat nekünk költészetének magikus világításában. A többnyire tragikus tárgyat egészen drámailag fogja fel, erősen megvilágítja a lélektani alapot, sőt beviszi a balladába a lélektani subtilitást *(Tetemrehívás)*: mint Shakespeare tanítványa főleg a lelkiismeret convulsióit rajzolja bennük.

Aranynak mintái, a magyar alföldi balladák (különösen a *Fehér László* balladája) és az angol-skót balladák voltak* befolyt azonban balladaköltészetére Petőfi is.

* *Fehér László* az Erdélyi J.-féle *Népdalok és mondák* I. kötetében jelent meg. (1846.) Az álmából fel-felriadó V. László-nak meg-megnyugtatása a *Fehér László* ballada hálójelenetének átalakítása.

Arany balladaköltészetében négy korszak domborodik ki. Kezdetben genre-képeket rajzol, egy-egy jelenetet. Bonyodalom még nincs, csak szomorú sőt tragikus emberi sors kis keretbe foglalva. Ilyen a *Varrólányok* párbeszéde, ilyen a *Szőke Panni* sejtető, célzó módon elbeszélt szomorú története. Az a balladás költemény, melyet Arany ebben az évben (1847) Moore-tól fordított, *A Dismal-mocsárok tava* szintén nem drámai bonyodalmat, hanem egy-két szomorú jelenetet állít elénk. A második korszakban a ballada hangja egészen népies, tárgya a magyar történetből való *(Rákócziné, Rozgonyiné)*. Az előadás modora Petőfi hatását mutatja, ki néhány léttel a *Rákócziné* megírása előtt ezt a népies hangot magyar történeti tárgyra balladaszerű előadásban alkalmazta *(Bánk bán, A király esküje)*. A kezdeményező a népies-történeti ballada-műfajban Petőfi.

Az ötvenes években, a harmadik korszakban a balladákban a homály sűrűbb, a lelkiismeretbeli összeütközés súlyosabb, az elbeszélés izgatottabb. Ez a magyar alföldi és angol-skót balladák együttes hatásának gyümölcse. Az átmenetet ehhez a virtuóz ballada-stílushoz *A honvéd özvegye* alkotja, a végletes fájdalom ama költeménye, melyben Petőfi szelleme megjelenik özvegyének új menyegzőjén (mint majd egy későbbi balladában Robogány megjelenik Bende vitéz nászéjén éjféli párbajra).

A balladák utolsó csoportja 1877-ből való, abból a nevezetes évből, melyben Arany egyszerre újból megtalálja önmagát. A tömörítés és a drámaiság még fokozódik: a történeti tárgyak elmaradnak. Az egyes szavak súlya nőtt: a költő mindinkább végletes szenvedélyekről feldúlt nagy jelenetekben össz-

pontosítja a cselekvényt. A legkisebb részlet is szédítő művészettel van kidolgozva.

A *Vörös Rébék*-ben magyar népmondai és népdal-motivumok vannak felhasználva. *Vörös Rébék* maga nem szentimentálisan vagy külföldi minták szerint felfogott boszorkány, hanem népiesen: gonosz kerítő. A ballada alapja az a népbabona, hogy a boszorka varjuvá változhatik, de ha meglövik, ismét asszony lesz belőle. A költő önként nagy technikai nehézséget vállalt: a refrain, a visszatérő

kár!
Hess madár!

első szava (kár) nem mindig annak van tulajdonítva, aki az utóbbit (*Hess madár*) mondja. Ez bonyolítja a költeményt és nehezíti a költő feladatát; a költő nem mondja ki minden esetben, csak sejteti, ki mondja az első és ki a két utolsó szót.

Ebben az utolsó ballada-évben (1877) néha-néha a technika nemcsak virtuóz, hanem már túlzott. Minden költőt, a legnagyobbat is lángelméjével némileg kapcsolatos veszedelem fenyegeti. Aranyt a mesterkéltség, a kicirkalmazottság fenyegeti, Shakespearet a szertelenség és a szócsavarás, Goethet az elvont, hivatalos színezetű merevség.

Arany ilykép a népballada hangját, szerkezetét és ritmusát a legmagasabb költői sphaerába emeli. Midőn költészetünk a népköltészet forrásainál megifjodott, egy műfaj sem nyert többet a balladánál, egy sem meríthetett több erőt és bájt a népies mintákból. A század elején a ballada nálunk külföldi műballadák többé-kevésbbé sikerült utánzata. Kölcsey és Kisfaludy Károly német nyomon indulnak; ez főkép Bürger rikító színű balladáit tartja szem előtt, Kölcsey pedig természetének megfelelően

inkább a sentimentális német ballada felé vonzódik. Az a nagy nemzeti mozgalom, amely 1825 óta nőttön-nő és mindinkább magával ragadja a szellemeket, a költői műfajokra is kihat és átalakítja a balladát. Garaynál, ki az új irány legjellemzőbb kifejezője, a ballada hangja a szónokias pathosz, melyből a megyegyűlések hazafias bassusa hallik ki. Aranynál és kortársainál ellenben már a népies elem kerekedik fölül; költészetének sajátosságai, nyelvének népies megelevenítő ereje, stílusának hajlékonysága és tömörsége, mindez megszólal balladáiban. Semmi fellengés, semmi hazafiúi kimelegedés, semmi retorikai fokozás; a szerkezet néha bonyolult, sőt egy-két esetben mesterkélt, az előadás maga azonban egyszerű és megható. Tartalmuk, a *Walesi bárdok* kivételével, (mely idegen tárgyú ugyan, de magyar viszonyokra céloz) a magyar történelemből vagy a magyar népéletből van véve. A balladák izgalmát fokozza még a hazafias fájdalom, mely elfojtva átrezgi őket: Arany tudott retorika nélkül is hazafias lenni, ami költészetünkben nem gyakori.

A ballada sajátos költészete a compositióban rejlik. A ballada szerkezete különös módon világítja meg az eseményeket; a fény és homály elosztása az, ami a balladai elbeszélést oly rejtelmessé és mégis érthetővé teszi. A balladának van külön perspektivája, mely bizonyos részleteket egy-egy futó villanással megvilágít, másokat pedig homályba borít, de oly művészettel, hogy a megvilágított részek épen azok, amelyekből képzeletünk az egész cselekvény képét megalkothatja. A balladában mintegy villámcsapásokat látunk, melyek az elbeszélés egyes jeleneteit egy-egy percre megvilágítják: ha a balladaszerző meg akarja velünk ezen egyes megvilágított

jelenetek kapcsolatát és jelentését értetni, szükséges, hogy e jelenetek oly jellemzők legyenek, hogy belőlük kiegészíthetjük a megelőző és következő eseménysort. Néhány láncszemből az egész láncot kell megsejtenünk. Arany legsötétebb balladáit is néhány fénysugárral sejtelmesen meg tudta világítani; a világítás nála ép azokra a helyekre esik, amelyek után képzeletünk a homályban maradt részletek idomait is folytatni tudja. A balladai félhomály, a *clair-obscur* ezen alkalmazása a festészetre emlékeztet bennünket: Rembrandtnak akárhány arcképe jóformán sötétes; de az a néhány vonás, amelyen fény dereng (Rembrandt sajátos ragyogású, aranyos fénye) megkapó domborulattal emeli ki az egész fej jelentős physiognomiáját.

Aranynál a ballada eme mystikus megvilágítása, ez a félhomály néha már-már háromnegyed homálylyá válik; ő helylyel-közzel skótabb a skótoknál. *Zách Klára* vagy *V. László* például alig érthető arra nézve, ki e történelmi eseményeket nem ismeri; *Vörös Rébék* is bizonyos studiumra szorul. Ezeknél már a cselekvény nagyobb része borul árnyékba. A világirodalomban különben sehol sem alkalmazzák a műköltők ezt az erős elhomályosítást; Arany az egyedüli nevezetes költő, aki a népballadát e részben is követi.

Arany balladáiban a szerkezet rendkívül szerves, azaz mindig a tartalomhoz símul, belőle nő ki. Mindegyikükben más-más a szerkezet, mert másmás cselekvényhez alkalmazkodik. Ez balladaköltészetének lényeges sajátsága.

Legegyszerűbb szerkesztőmódja az, mely szerint a ballada előadása nagyjában a cselekvény idő-

rendjét követi. A költemény villamos árama azonban itt is a ballada természetének megfelelően meg-megszakad és csak futó fénykévékkel világítja meg a tragikus eseményeket. Néha a cselekvényt egy főjelenetben állítja elénk, amelyet hosszasabban izzó fénnyel eláraszt: ilyen a lakoma-jelenet a *Walesi bárdok*ban.

Nagy virtuozitással alkalmazza több izben azt a szerkezetet, melyet leleplezőnek lehetne nevezni. Valami gyilkosság, rejtélyes bűneset történt a balladai cselekvény megindulása előtt. A ballada azután megfejti a bűnszerzést. Igy a *Tetemrehívás*-ban. A ballada egy nagy jelenetbe van összeszorítva, mely meglepően kideríti: ki okozta Bárczi Benő halálát? Az *Éjféli párbaj* szörnyű viaskodásai alkalmából megtudjuk, hogyan ölte meg Bende Vitéz az ő ellenfelét az első párbaj alkalmával. *Ágnes asszony* őrültségének okát: bűnét a ballada közepén mondja el a bíró.

A keretes-balladákban — amelyekben az egyik elbeszélésben még egy elbeszélés van — a keret szerves a képpel, az első történet szervesen összefügg a benne elbeszélt másodikkal. A keretes balladákban ugyanis mindig máskép-máskép van a keret alkalmazva: a keret nem marad puszta keretnek, hanem beékelődik az elbeszélésbe. Például a *Tengeri hántás*-ban az egyik paraszt elbeszéli Dalos Eszti szomorú történetét. Ennek az elbeszélésnek kerete egy éjjeli jelenet: parasztlegények, leányok együtt a szabadban lobogó tűztől megvilágítva. Amint az elbeszélő elmondja a boldogtalan leány történetét, a háttér: a nagy éjjeli puszta csillagos, holdfényes egével, futó tüneményeivel titokzatosan és jelképesen részt vesz az elbeszélésben. *Szondi két apródja* elénekli

Szondi halálát egy temetési jelenet keretében, de a magasztaló éneket folyton türelmetlenül félbeszakítja a török szolga. A keret be-be ereszkedik a képbe. Mint némely középkori oltárképnél a keret néha folytatja, kiegészíti a foglalt képet.

Első balladája, a forradalmi időkből való *Rákócziné* még terjengős, népdalszerű, sőt kissé szónokias; vannak benne versszakok, melyeket Petőfi írhatott volna. A későbbiekben oly tömör és egyéni, hogy már nem gondolhatunk Petőfire. Legközelebbi balladáját, *Rozgonyinét* már a skót népballadák tanulmányozása előzte meg, melyeknek folyama — mint Arany egy helyütt írja — ami balladánk menetével bámulatosan megegyez. Rozgonyiné balladája hézagos, de még nem oly rövid lélekzetű, gyors leperdülésű, mint a későbbiek. Az egész csupa zengzetesség és szeretetreméltó, az életből ellesett bizalmas részlet. Mily nyájas például Rozgonyiné útra kerekedése:

Csalogatja csemegével
Muci paripáját,
Lebke szellő lebegteti
Tengerzöld ruháját:
Széles úton, poros úton
Felleget ver a ló;
Csillámlik a, villámlik a
Fényes acélpatkó.

A költő nem magas történelmi szempontból, nem pathoszszal vagy okoskodó szónokiassággal nézi az eseményeket, hanem egész közelről, annyira, hogy meg tudja mondani, mi volt Rozgonyiné paripájának a neve, minő volt a patkója és egész pontosan meg-

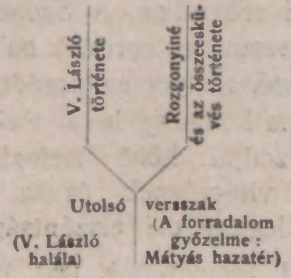
határozza az úrnő ruhájának színárnyalatát (*tengerzöld*).*

*V. László*ban és *Zách Klárá*ban a balladai stilus megváltozik. Itt már nem találunk részleteket, mint *Rozgonyiné*ban; az előadás nemcsak hézagos, hanem nagyoló, csak néhány fő-fő vonást kiemelő: a költő csak érinti a tárgyat és rohamosan előre siet. *V. László* el van halmozva elbeszélő anyaggal; szerkezete kettős és párvonalas. Az egyik szerkezet V. László történetét tárgyalja, a második az összeesküvést: az utolsó versszak, mely László halálát és Mátyás visszajövetelét mondja el, mind a két cselekvény-ágat befejezi. E kettős cselekvény azonban sok is egy balladának; az olvasó csak nehezen tájékozódik a cselekvők és beszélők e gyors váltakozásában.**

* *Rozgonyiné* szerkezetre nézve *Sir Patrick Spens* című skót balladára emlékeztet bennünket, melyet Arany akkortájt fordított; a ballada mozgalma részben innen való, de csakis az. Például.

Rozgonyiné:	*Patrick Spens:*
Hej ki hozza, kormányozza Ide azt a gályát . . .	Hol egy legény, hogy a kormányt Fogná meg azalatt . . .
Én, én hozom, gyönge asszony Hajómat az éjbe.	Itt vagyok én: és a kormányt Megtartom azalatt.

** *V. László* szerkezetét ily képlet tüntethetné fel:

Zách Klára a legkényesebb tárgyat a leggyöngédebb módon adja elő, anélkül, hogy színtelen volna; sőt ellenkezőleg itt is a valódiság részleteivel találkozunk. Előadása hézagos vagy inkább már csak célzatos: a ballada, mint a *Toldi*-epos egy részlete van gondolva, melyben a XIV. századbeli hegedűs hallgatói előtt már ismeretes eseményt dalol el. A sejtelmes kezdet a magyar népdal természet-symbolismusára emlékezteti az olvasót:

Királyasszony kertje
Kivirúlt hajnalra:
Fehér rózsa, piros rózsa,
Szőke leány, barna.

Mindamellett e kezdetet közvetlenül nem a népdal, hanem egy gyorsan elfelejtett költemény inspirálta. Székely Józsefnek egy évvel előbb megjelent *Szeszélydalai*ban e sorokat találjuk:

Énekelek rólatok,
Fehér piros virágok,
Szőke barna leányok!

Ime a középszerű költő — kinek jogosultságát Horatius tagadta — mégis hasznot hajthat: motivumokat szolgáltat a nagyobb költőknek.*

A *Walesi bárdok* és *Szondi két apródja* című balladáknak egy az alapjuk: a költészet erkölcsi győzelme zsarnoki erőszakon. A *Szondi* balladának is kettős a szerkezete: az apródok balladája párvonalas a Szondiéval, melyet az apródok énekelnek. A Szondi története különben is a török háborúk legmeghatóbb epizódjai közé tartozik: mily vonzó Szondiban a vitézségnek és a gyöngédségnek egyesülése! A legnagyobb elszántsággal azt üzeni a

* Székely J. *Szeszélydalok*. 1853. 79. l.

török fővezérnek, hogy meg akar halni társaival, de szeretett *énökös apródjain* — amint Tinódi nevezi — megesik a szíve, az ellenség nagylelkűségére számítva, ajándékba küldi neki, hadd neveljen belőlük vitézeket. Vajjon mikép esett, hogy az erőszakos Zrínyi Miklós lett a török háborúk nagy nemzeti hőse és nem a dalkedvelő Szondi, ki Tinódi naiv kifejezése szerint „halálra sebesülve, térdön állva még vív vala"?

A *Tetemre hívás*ban és az *Éjféli párbaj*ban Arany elhagyja a *clair-obscur* amaz erős árnyéklását, mely *V. László*t, *Zách Klárá*t és *Szondi*t borította: a rejtelmesség itt is megvan, csakhogy most a motivumot, a gyilkosság indító okát fedi el. Arany balladáiban többnyire egy bűneset következményeit látjuk: a bűneset maga homályban marad, csak futva világítja meg a költő egy-egy vetített sugárral. *V. László*ban meg *Zách Klárá*ban csak céloz arra, a bűnre, melynek hatását a ballada rajzolja; de e két ballada meséjét a történelemből ismerjük, aki pedig nem ismeri, nem könnyen érti meg. Az *Éjféli párbaj* hősének, Bende vitéznek és Kund Abigélnek, a *Tetemre hívás* hősnőjének bűnét nem takarja ily sűrű fátyol, de mégis rekonstruálásra szorul az olvasó részéről. Bende vitéz párbaj alkalmával lesben álló csatlósaival leölette ellenfelét, Robogányt: de Kund Abigél mivel érdemelte ki súlyos büntetését? Bárczi Benő egyre faggatta kérdésekkel kedvesét: Szereti-e? Mert ha nem, megöli magát. Abigél tudta, mint minden nő, hogy a megtagadás csak emelheti szerelme értékét: kacéran *nem*-mel felelt: „Itt a tőr, nosza hát öld meg magad!" Bárczi Benő félreérti e kötődő kacérkodást és sötét erdőben a „hosszú, hegyes tőrre!" szíven döfi magát.

Abigél ép oly borzasztóan lakol egy kacér ötletért, mint Toldi Miklós egy harcjátéki csínyért. Arany világfelfogása szerint néhány kivetett szem könnyelműségének véres lehet az aratása.* A *Tetemre hivás* csírája megtalálható Aranynak *Hermina* című novellájában, mely az *Életképek* 1846-iki folyamában jelent meg nyomtatásban. Több elem, ha nem is ugyanabban a sorrendben, azonos a két műben. A novellában egy fiatal leány valami tévedés következtében öngyilkosságra bírja kedvesét. Midőn áldozatát „véres mellel, vértelen arccal" maga előtt látja, megőrül. Ime a későbbi Kund Abigél!

A novellában Arany hosszasabbna elmondhatta azt a szerencsétlen tévedést, mely az öngyilkosságnak oka. A ballada ellenben nem tűr bő megokolást és csak egy-egy vonással rajzol: Abigél kacérkodva gúnyolódik, Benő megöli magát. A novellában Serényi Gyula szintén tévedésből öli meg magát, mert Hermina mással kacérkodik; pedig Hermina csupán csak azért teszi ezt, mert Gyulát félreértés következtében hűtlennek hiszi. A balladában Arany a motivatiónak ezt a bonyolult zsinórzatát egyszerűsítette és feszesre vonta.

A *Tengeri hántás* című ballada szintén Arany egy novellájához vezet bennünket vissza. A novella címe: *Egy egyszerű beszélyke.* Hőse Gézengúz, egy kulacsfejű, rőt hajú, sánta, félszemű harangos, ki egy fiatal parasztleányt vesz el. Nem nehéz ebben

* Kund Abigél tragikumára nézve lásd Beöthy fejtegetését *A tragikum* 422—424. Ezzel szemben áll Rákosi Jenő felfogása: *A tragikum* 63—68. lap. — Nem vagyok egész biztos abban, hogy minő korba kell helyezni a *Tetemre hivás* történetét. A jogi szokás középkori, az érzelmek némileg már modernek. Tán a XVI. századra lehet gondulnunk, ahol e két korszak érintkezett.

az alakban a Victor Hugó-féle Quasimodóra, a *Notre-Dame* gyönge szívű óriására ismerni. Gézengúz felesége azonban Mokány Ferkót, gyermekének apját szereti. Ebből válás, bűn, halál. A novella végén Ferkó őrülési rohamában szénaboglyán égeti el magát. E novella néhány eleme fellelhető, bár erősen átalakítva a *Tengeri hántás*ban. Ferkó (már nem Mokány, hanem Tuba Ferkó) itt is pásztorkodik, kedvesét meg gyermekét itt is elhagyja, őrülésében elébb szénaboglyára, később mint holdkóros a templom-tornyára kapaszkodik, honnan lezuhan. Ez az adonyi templom-torony ilykép Arany képzeletében ködös reminiscentiája a párizsi Notre-Dame tornyainak: a *Tengeri hántás* végső elemzésben Victor Hugo *Notre-Dame* regényének, már ugyan igen távol eső átalakítása.

A *Tengeri hántás* egy másik eleme (hogy mezőn háló emberek álmukban maguk felett kísérteties zenét hallanak) a népbabonából való. Arany már a *Csaba* töredékben is említi: „a pásztor éjjel égen hall zenét". Innen aztán átment e motivum a csodaszarvas regéjébe: „Zene hallik sötét éjen, zene, síp, dob, mély vadonban, Mintha égből, mint álomban."

A *Tengeri hántás* kettős szerkezetű, mint *Szondi két apródja;* kerete egy falusi jelenet, a voltaképeni ballada egy kukoricafosztó elbeszélése, melyet külső jelenségek megszakítanak. Majd a hűvös szél csap a dolgozókra, majd a hold búvik fel, majd a vadkan töri az irtást, vagy a csillagok hullanak, majd megint egy ökör harangja hat el az elbeszélőig, míg végre az adonyi óra tizenkettőt ver. E külső félbeszakítások mindig valami symbolikus összefüggésben vannak az elbeszélés tartalmával. Ami az elbeszélést félbeszakítja, az a külvilági jelenség egyszersmind

jelképezi azt a jelenetet, melyet a gazda ép elbeszél. Ami a néma éjjelnek nagy területén véletlenül feltűnik, ami egyszer csak hallható, érezhető vagy látható, a hangokat, a szélnek, a felcsapó lángnak, a fénynek percnyi tüneményei — az mind beleszövődik titokzatosan a gazda mélabús elbeszélésébe és így hangulatosan belevegyül a balladába.*

Első pillantásra a félbeszakítások eme symbolismusa rendkívül mesterkéltnek látszik; nem erőszakolta-e az a véletlen, hogy ép akkor emelkedik az ég aljáról a hold, midőn Dalos Eszter kerek arcát említik, hogy a vadkan ép akkor bújdokol, midőn Eszter az elbeszélésben éjjel lopva elhagyja a többi cselédet, vagy hogy a kuvik ép megszólal, midőn Tuba Ferkó temetőnézéséről van szó? Gondoljuk meg azonban, hogy a puszta még éjjel sem egészen néma; kis vártatva mégis csak fülünkbe csap valami zörej, elhal valami távoli hang: egy-egy kutya ugatása, egy állat fészkelődése az istállóból, egy denevér surranása a levegőben, egy véletlenül megérintett kolomp tompa csengése, egy nyíló ajtó nyikorgása, a kútgém halk nyöszörgése a szélben. A *Tengeri hántás* elbeszélője is ily jelenségek között ül: oly természetellenes-e, hogy ő e sokféle egyes hang és jelenség közül csak azokat említi, melyek iránt ép fogékony, mert hangulatosan egyeznek meséjével?

A képmutogató régi vásári látványosságon alapul. Arany bizonyára mint debreceni diák is látott ily póznákra felfüggesztett képeket, melyeket a kikiáltó az ábrázolt gyilkosság vagy szerencsétlenség elbeszélésével kísér. Arany képmutogatója 10 ilyen

* A ballada szerkezetére, a zavaró körülmények és a ballada egyes jeleneteinek symbolikus kapcsolatára nézve úgy hiszem Turgényev egy novellája volt Arany mintája (*A futók vétje, Éjjel a ménesnél* 1852.).

képen mutatja be: a kegyetlen gróf és kastélyból kiűzött Veron leánya történetét. A ponyvára írt 10 kép külön-külön bemutatása önként előidézi a balladai szakgatottságot. A költemény tartalma nagyon is jól illik a vásári kikiáltó szájába, mert szörnyű, rikító, túlzott. Avagy könnyen hihető-e, hogy a XIX. század közepe táján egy magyar dúsgazdag gróf, ki szalonokba jár vendégül, viselős fiatal boldogtalan leányát parkjából, hol felvételért könyörög, kopókkal halálra űzeti?

A balladában debreceni ifjúkori emlékek mellett felélednek nagykőrösi reminiscentiák is. A mult század közepe táján egy magyar dúsgazdag gróf, ki a művelt emberiséget: az asztaltáncoltatás és szellemidézés láza. Alig volt társas találkozás, ahol ezekbe a titokzatos kísérletekbe bele nem fogtak volna. Nagykőrösön Arany családja, sőt Arany maga is asztalt táncoltatott és szellemekkel levelezett, (egyszer a fővárosban Petőfivel is „társalgott"). Igaz, hogy Arany nem volt valódi hívő, hanem kételkedett.

A képmutogató feltűnő fősajátsága, hogy Arany kombinálta benne az 50-es években divatos asztaltáncoltatást balladáinak egy kedvelt motivumával: a lelkiismeret iszonyú nyomása alatt megjelenik a gyilkos előtt az áldozat alakja.

Ez a motivum: a leány megjelenése az asztalírás alkalmából, abban a felfogásban gyökerezik, melyet Arany magának e rejtélyes babonáról alkotott: Arany magyarázata szerint az egész asztalírás a működő egyén agyában képződik, még pedig az álomhoz hasonlóan. Álmainkban — amint tudjuk — az ébrenlét egyes tapasztalatai és benyomásai újból megjelennek, csakhogy az álomkép ezeket szeszé-

lyes tarkaságban össze-vissza hányja és logikátlan önkénynyel kiegészíti. E részben Arany a következő példát hozza fel: Aranynak elmondták az álhírt, hogy Petőfit a segesvári csatában egy kozák egy kukorica földön lándzsájával leszúrta. Egyszer Petőfivel álmodott Arany. Az álomban Petőfi elmondta neki, hogy a csatában egy kukoricaföldön megsebezte őt egy kozák (ez a hallott adat) azonban — folytatta Petőfi, nem haltam meg, pórruhában menekültem stb. (ez már az álomkép véletlen phantasticuma volt.)

Igy alakul Arany szerint az asztalírás is: a kérdező médium az ő ismeretei és képzetei alapján félig öntudatlanul kiegészíti a felelő szellemnek véletlen, töredékes szavait. Arany tehát az álomhoz közelítette az asztalírást. Ez tette lehetővé ő reá nézve azt, hogy a balladabeli grófnak az asztalírásnál megjelenik — mint ha álomban — leányának szelleme.

VIII. PRÓZÁJA.

Aranynak nem adatott, mint Goethenek, hogy prózában is mint a költészetben új pályát nyisson: bármennyire jeles is a *Toldi* szerzőjének prózája, nagyobb prózai remeke nincs, stilusában pedig van valami rejtett hiány, melyet numerusos magyarságán, nyugodt világosságán és minden formai tökéletességén át is hol erősebben, hol homályosabban érezünk. Arany különben is nem annyira hivatásból, mint hivatalból írt prózát; két zsenge novelláját mellőzve, csak alkalmi ösztönzésre folyamodik a prózához: az akadémiai tag, a szerkesztő, a titkár, szóval az értekező szólal meg benne, a költő kevésbbé. Amit ekkor fejteget és magyaráz, az mindamellett tartalmilag oly jelentékeny, alakilag oly nemes, hogy nem lehetünk el anélkül, hogy legalább egy pillantást ne vessünk a prózaíró Arany műhelyébe.

I.

A magyar próza lassan fejlődött, lassabban, mint a költészet. Ki tagadhatná, hogy Faludi prózája minden jelessége mellett is még nyers és feszes, hogy a Mikesé bizonyos kedvesség mellett is erőtlen?

Mai prózánk gyökereit egészen Bessenyei korszakáig nyomozhatjuk.

Ha egy szobában, hol többen alusznak, az egyik alvó felriad, csakhamar fölébred a többi. Így volt irodalmunk a XVIII. század közepén. Midőn Magyarország kibontakozik a török uralmat követő nemzetgazdasági és (az ebből folyó) irodalmi lethargiából: midőn Bessenyei fölötte gyenge drámákkal ugyan, de nemes buzgósággal erősebb mozgoalmat indít meg: az alvó szellemek egymásután ébredeznek. A nagyobb közönség csak regényekkel hódítható meg és így megalakul Báróczi fordításaiban az új műpróza első szerencsés kisérlete. De mind amellett nálunk is ismétlődik az a jelenség, mely a külföldi irodalmak tanulmányozásánál is meglep: a próza lassabban fejlődik a költészetnél. Mily zengzetes és magyaros már Himfy nyelve 1801-ben! Mily halaványvele szemben — az új iskola finomsága mellett is — a kortársak prózája! Az újabb költői nyelvet Vörösmarty, a prózait Kazinczy teremtette meg. Csakhogy a Vörösmarty alkotta költői nyelv valóságos *ktema es aei,* örök birtokunk, azaz oly eszköz, melylyel ezentúl minden magyar költő többékevésbbé élni fog: a Kazinczy prózája ellenben, minden simulékonysága, stilusérzéke, választékossága mellett is az alapvetésnek mégis csak kezdete; Kazinczynak nem volt elég ereje, hogy a magyar nyelv legmélyére jusson és nem volt elég érzéke, hogy a magyar nyelv geniusával versenyezve, új fogalomösszetételeket, új szóképeket és fordulatokat alkosson.

Ha a huszas és harmincas évek almanachjait lapozgatjuk: rendesen elég ügyes verselő-technikára találunk, a prózai dolgozatok ellenben dadogók. Legerősebben fejlődött nálunk még a szónoki próza: Kölcsey gördülékeny, tüzes és e mellett méltóságos

előadása korszakot alkot. Kölcsey legnagyobb tanítványai Eötvös és Kossuth. A tudományos és értekező próza fejlődésére legfontosabbak az ötvenes évek és a hatvanas évek kezdete, melyekben egyáltalán a tudományos élet sokkal élénkebb, mint a megelőző évtizedekben. Ebből az időből valók Arany prózai dolgozatai is.

II.

Arany prózai műveinek zöme az értekező prózából való és kevés kivétellel tíz évre (1854—1864.) terjed, tehát legérettebb férfikorának gyümölcse. Kivételt ez alól csak két novellája képez, melyek első eposaival egykorúak.

Arany értekezései majdnem mindannyian alkalmi művek: a Bánk bánról szóló tanulmányt akadémiai székfoglalónak szánta és midőn értesült, hogy Gyulai Pál hasonló keretben dolgozza ki ugyanazt a tárgyat, a *Zrínyi és Tasso*-ba fogott. Irodalmi arcképeit és bírálatait is aligha írja, ha a *Figyelő* és *Koszorú* szerkesztése alkalmat nem ad erre. Akadémiai jelentései is — a tárgy természeténél fogva — csak titkári működésének köszönhetők.

Az a realistikus irányú contemplatio, mely Arany költészetének alapját képezi, magyarázza meg prózájának fősajátságait is. A nyugodt szemlélődés maga után vonja nála a verve hiányát, az öntudatosságot, a szúró világosságot, a magyarázó, fejtegető tendentiát; szemlélődése és realismusa megérteti velünk, miért nem keres általánosabb elméleti támaszt valami bölcseleti rendszerben.

Legfeltűnőbb sajátossága az Arany prózai stilusának a nyugodtság. Ebben van stilusának fénye, ebben van — árnyéka is. Az erő, a biztosság nyu-

galma ez, mely mindent kellően megvilágít, pontról-pontra haladva, tételeit meggyőzően fejtegeti, majd körmondattá szélesbül, majd döntő következtetéssé tömörül. De viszont úgy érezzük, mintha e classicus tökéletességű próza nyugodtsága hosszabb előadásnál elfárasztana bennünket, mert némi egyhangúságot kelt, mintha a teljes világosság, mely egyenlő erővel, árnyéktalanul ömlik el e prózán, idővel mégis kissé ellankasztana. A magyarázó, fejtegető szemlélődés végül már szinte vontatottnak tetszik; helyébe már előretörő mozgékonyságot óhajtanának. Prózája nem könnyű, nem fordulatosan élénk. „Haj az én prózám! — írja egy levelében. — Minden periodus hat ökör erejével születik meg és úgy nyikorog, mint az oláh kerék." E részben a prózaíró Aranyra nem volt előnyös több évi hivatalos jegyzősködése. Néha-néha van benne valami jegyzői, valami méltóságos, de feszes, körmönfont terjengősség. Egy novella töredékének kezdetén a következő, jelzőkkel megrakott mondatokat olvassuk, amelyek nehézkessége mintha saját prózájának hiányait parodizálná.

Egy locsogós februári délután, 18..-ban, négyesbe fogott gyékényfedelű kocsi állt meg a debreceni főiskola nyugoti kapuja előtt. A szénaülésről, ott hagyva már kopottas, ó-pergamenszerű irhás bundáját, egy zömök, piros-pozsgás, középidejű férfi hámlott ki, sötétkék magyar dolmányban, mely nem látta szükségesnek deréknál alább nyulni, mivel ottan hasonló színű, mérsékelt zsinórzatú nadrág váltotta fel, *széles karimu, a népviselettől fordított bödönalakú teteje által elütő félmagas* kalapban.

Milyen könnyű, behizelgő, síma kellemű, gyorsan áttekinthető ezzel szemben a Jókai prózája. Hogy siet, rohan, szakad le zuhanó gyorsasággal, ha a szerző belemelegszik! Mily változatos, tüzes minden ízében! Percről-percre érezzük (legjobb műveiben

izgatva, különben csak csiklandozva) szellemének elektromos csapásait. Igaz, hogy viszont Jókainál ez az élénkség, ez a mozgékonyság nem egyszer onnan van, mert nagyon is könnyű a podgyásza. Gyorsasága néha a túlfűtött gőzmozdonyé, mely a vonat kocsijait elhagyva veszett módon, fékező nélkül, eltévesztett vágányon nekirohan a vörös óvólámpának.

Ha a mostani ideges nemzedék némiképp hosszú lélekzetűnek tartja Arany írása módját, ha jobban megfelel ingereket kereső fásultságának az előadást apró mondatokra vagdaló franciás *style coupé*, viszont megirígyelheti Arany világosságát és magyarosságát. Ebben a *camera lucida*-ban minden zavar eloszlik, minden homály felderül; lépésről-lépésre vezet bennünket Arany fejtegetéseiben, nem gyorsan, de biztosan, míg tárgya egészen átlátszó előttünk, bármily bonyodalmas is belseje.

Ha Arany képzelete megindul, nem ír prózát, csak akkor, ha valami magyarázni valója van. A próza nála tisztán az értelem eszköze. Főiránya a fejtegetés, a magyarázás, a felvilágosítás. És ép mint ilyen, érdekes fényt vet Arany öntudatosságára. Az ő példája bizonyítja: a legnagyobb öntudatosság nem zárja ki a legmagasabb ihletet. Költői működésének minden ágáról részletesen számot ad önmagának, sőt mint bíráló szigorúbb önmaga, mint írótársai iránt. A verselésről külön értekezést írt, eposainak irányát elő- vagy utószóban fejtegeti, költeményeit maga-maga magyarázza jegyzetekben, sőt a nehezebb kifejezéseket hátul kis szótár alakjában állítja össze, megelőzve ily módon az utókor bírálóit, magyarázóit és nyelvtudósait.

E körültekintő és beható öntudatosság mellett, mely a költő saját műveit apróra elemezi, feltünő,

hogy Arany értekezésein nem mutatkozik valamely általánosabb elmélet, valamely bölcsészeti felfogás hatása. Még magáról a költészetről sem szól általánosabb bölcsészeti szempontból; csak a gyakorlati aesthetika terén mozog, a művészetek elméletének alapjáig el nem mélyed. Nem is áll valami nagy bölcselő hatása alatt, mint Goethe a pantheista Spinoza vagy Schiller az észbíráló Kant varázsában. A magyar népnél rationalismusánál fogva nem igen találunk hajlamot a metaphysikai kérdések iránt: e fajsajátság a prózaíró Aranyon nem kevésbbé érzik meg, mint a költőn.

Arany mind prózai dolgozataiban, mind költeményeiben egyaránt sokoldalú. Költeményei közt a lyra majd minden nemére van remek példa; prózai értekezései közt új verstani elmélet mellett bírálatokat, irodalomtörténeti tanulmányok mellett nyelvtani fejtegetéseket és akadémiai jelentéseket találunk. A tárgyalt anyag sokféleségének megfelel széles látköre és olvasottsága. Könyvei közt ő is mondhatta mint egy újabb költőnő:

> Ezer életet élek ezer alakban:
> Könyvek lapjain a világot járom,
> A földnek minden szögletében laktam,
> Enyém minden kor s enyém minden álom!

A violaszínű aegei tenger márványszigetein, Homer hősei közt ép oly otthonos, mint amaz *old England*-ben, mely Shakespeare darabjaiban tombol, a jámbor Aeneas utazásait ép oly behatóan ismeri, mint a skeptikus Child Haroldéit.

Arany prózája a magyar értekező próza mintája: kristálytiszta és átlátszó, a helyes gondolatot mindig a helyes szó jelöli. A költők prózai stilusa gyakran képekkel és hasonlatokkal elhalmozott; a

kötetlen beszéd nem ritkán alkalmat szolgáltat nekik mindazon képek folyóvá tételére, melyeket versben nem alkalmazhattak. Arany, a művész, e részben is szem előtt tartja a szép mértéket; képei megérzékítik előadását, de nem zavarják, virágai nem rejtik el gondolatmenetének láncolatát. Stilusa mindig a fölvetett thémához idomul, mintegy a dolgok természetes hangját véljük hallani. A lyrikus felindulásának és lelki küzdelmeinek semmi nyoma; a láthatár tiszta és világos, minden arra vall, hogy oly íróval van dolgunk, ki nem csak a nyelvnek és a tárgynak, hanem önmagának is tökéletes ura.

A stílusnak e nyugodtsága néha már-már hivatalosan vagy ünnepélyesen merevnek látszik nekünk, egy izgatott kor ideges fiainak, kik hellyel-közzel jobban szeretnők, ha e nemes nyugalmat, mely az önuralom és a higgadtság osztályrésze, már élénkebb írói mozgás váltaná föl, mely szenvedélyesebb ihletet ad a gondolatoknak és annak, ami a gondolatot kifejezi: a mondatnak.

Ha azonban stílusa nem játszik is tarka színekben, nyugodt folyama mellett is elég változatos. Hellyel-közzel virág: egy-egy metaphora nyílik benne, mely egyszerre megérzékít oly valamit, amit más író csak fárasztó fejtegetésekkel bír megmagyarázni. Majd ismét az irónia finom mosolyát látjuk, majd egy öldöklő epigramm éle villog elénk. Tanulmányaiban nem tudományos irodalmunk halványra betegedett elvont jargonját találjuk; a tudós nyelvén is megérzik épp eleven voltánál és megjelenítő erejénél fogva a népies szólam friss illata.

Arany két tudományágban fejtett ki jelentékeny működést: az irodalmi tudományokban és a nyelvészetben. Első pillantásra ez csodálatosnak tűnhetik

fel: hisz Arany nem fejezte be gimnáziumi tanulmányait sem, egyetemre sem járt és mégis kivált mint kutató tudós?

Igenis: hiányos iskoláztatása mellett is kivált, mert amint Goethe mondja fő-főigazságként: az ember sorsa egyéniségében rejlik. Arany autodidakta lett. Kitünő mestereknek kitünő tanítványa volt: önmagától tanult, az élettől és könyveiből vezetés nélkül. Mohón, bámulatos gyors átértéssel, a nagy költő lázas fogékonyságával és egy kitünő jegyző alaposságával mélyedt el a tudományos könyvekbe, melyeket nagynehezen megszerezhetett. Kétségtelen azonban, hogy ezt a gyors tájékozódást csak úgy magyarázhatjuk meg, ha feltesszük, hogy Arany, midőn a színészet kedvéért végleg elhagyja a debreceni kollégiumot, ott már némileg szilárd alapot szerzett magának tudományos gondolkodása számára.

Irodalomtörténeti működésében Arany főérdemét abban látom, hogy rendkívüli alapossággal két oly módszertani eljárást alkalmazott Zrinyi és Katona műveire, melyeket az újabb irodalomtörténet a klasszikus filológiától hódított el és különösen egy félszázad óta mindinkább használ.

Az egyik módszer a költői motivumok vándorlásának kimutatása. A képes kifejezések, a költő meséjének egyes jelenetei, fordulói, az egyes alakok jellemvonásai, szóval mindaz, amit tág értelemben költői mű *motivumának* nevezhetünk — mindezek az elemek folyton vándorolnak az irodalomban: vándorolnak, hol csak ösztönözve, hol átvételre csábítva. Ezek a motivumok mintegy nagy folyamot alkotnak, melyből a költők merítenek. A költői metaphorák és hasonlatok iránt való bámulatos érzékenységével mutatja ki Arany, hogy vette át költői

nyelvének egyes motivumait Tasso Vergilből, Zrinyi pedig mind a két nagy elődjétől. E költők szövőszékén Arany az epikus hagyomány és átvétel minden szálát felismeri. Az átvételek sokasága nem fog bennünket meglepni, ha meggondoljuk, hogy minden költői műnek kivétel nélkül van mintája és forrása s hogy az epikusok különösen figyeltek a hagyományra.

De nemcsak a modern filológia egyik módszerében, a motivumok átvételének kinyomozásában jeleskedett Arany, hanem példát adott egy újkori költői mű minden részének nyelvi és tárgyi szempontból való teljes megvilágítására, midőn Katona Bánk bánját a magyar nyelv és a lélek mélyreható ismeretével magyarázta. Nem annyira széptani commentárt ad, mint inkább filológiait és lélektanit.

Arany, valamint Vörösmarty nyelvtudománynyal is foglalkozott. Vörösmarty nyelvészeti működésére az Akadémia fölszólítása adott alkalmat, melynek akkor sürgősen sokféle nyelvtudományi föladatot kellett megoldania. Aranyt különféle körülmények ösztönözték: az ötvenes években tanári hivatása, a hatvanas években szerkesztői tevékenysége; a hetvenes években ismét Szarvas Gábor *Nyelvőr*e divatba hozta a nyelvészeti kérdéseket és Aranyt nem egyszer ellentmondásra vagy kiegészítésre késztette. Ezen változó körülmények mellett voltak állandó, egyéniségében gyökerező okok, melyek nyelvészeti tevékenységét magyarázzák. Aranynak bámulatos érzéke és emlékezőtehetsége volt a nyelv különféle alakjai és szólásai iránt. Ez a csodálatos nyelvtehetsége szintén a nyelvészethez közelítette őt. Azonkívül volt oka a magyar nyelvet félteni, mint ahogy féltette a magyar függetlenséget: az

ötvenes és hatvanas évek a germanizmusok virágkora volt. Arany éppen kényes és gyökeres nyelvérzékénél fogva kötelességének tartotta az idegen betörés ellen harcolni, mely, nézete szerint már a magyar nyelv lelkét, a mondatot is kikezdte. Nyelvészeti tevékenységében épp úgy, mint költészetében, hazafiúi aggodalmak is ösztönözték. Azonban nemcsak a hazafi szólalt meg benne, hanem a költő is: több esetben a költői nyelv jogát is védte a nyelvészet határsértő beavatkozásaival szemben.

Arany nézetei a magyar nyelvről mintegy gócpontban abban a tételben futnak össze, hogy a nyelv lelke a mondatban van. Aki egyes szókat ront, az kárt tesz, de nem túlságos nagyot, aki ellenben a magyar mondatot támadja, az a magyar nyelv lelkét támadja. Az egyes szók csupán levelei a nyelv törzsökének: a szókötési formák ellenben azok a nemes erek, melyeken a fa éltető nedve kering — dúljuk fel és a fa nem lesz többé! A magyar nyelv lényege, eredetisége a mondattanban nyilatkozik. Aranynak nyelvészeti főérdeme, hogy erre erősebben ráutalt, mint többi nyelvészünk. Sőt ő annyira szerette és becsülte a magyar mondatfűzést, hogy a magyar syntaxist az összes újkori nyelvek mondattanai fölé emelte.

A magyar szófűzés értékelése határozta azután meg a nyelvújításról való felfogását is. A nyelvújításban szerinte nem azt kell elsősorban hibáztatni, hogy hibásan képzett szavakat alkotott (ámbár Arany szerint a nyelvújítás célját valószínüleg a nyelv törvényes határai közt is elérhette volna), hanem azt, hogy idegen mondatfűzést próbált a magyarba csempészni, amivel a nyelv szívverését akasztotta volna meg.

Arany értekezései különben nemcsak a prózaíróra, hanem a költőre is jellemzők. Mily nagy szerepe van a költői alkotásban az észnek! A szorgos figyelem, mellyel Arany Katona drámáját és Zrinyi eposát vizsgálja és minden egyes jellemet, minden egyes képet, minden egyes kifejezést a legkülönbözőbb szempontokból elemez, azon művészeti gondra enged következtetnünk, mellyel a *Toldi* és *Buda halála* készült. Az erős logika, mely birálatai-ban az ok és okozati láncolat minden egyes szemét meg-megmérlegeli, minden jellemző szót lélektanilag megfontol, nem csupán a biráló, hanem a költő eljárását mutatja. A szellemi munka, melyet Arany itt a birálatra fordít, költői alkotásaiban is érvényesült.

Aranynak, a költőnek egy más jellemvonása is közös a kritikuséival: a rendkívül kifejlődött költői fogékonyság. Ez olyan sokoldalú, mint aesthetikai műveltsége; nincs költői szépség, melyet ő fel ne fedezne, hangulat, melyet meg ne értene. Megvan benne a sympathiának azon neme, melyet csak a szerelem vagy a költői géniusz ad: beleéli magát más gondolatvilágába, utána érzi érzelmeit, annak az illető idegennek szemével nézi a világot. Lelkében ilykor rég elmúlt fájdalmak újulnak meg, rég elhalt örömek ismét visszhangot ébresztenek benne. Ezzel összefügg a biráló legbecsesebb tehetsége, mely a műveken át a szerzőt, a könyv mögött lappangó embert látja. Aranynak, valamint a nagy kritikusoknak szemében valami könyv tartalma nem marad többé-kevésbbé elvont fogalmak sorozata; ők látják, fölelevenítik az embert, ki szerezte, és a világot, mely művében tükröződik. Természetesen, hogy a föltámasztás ez adománya igen élénk oly írónál,

aminő Arany, kinél a költői phantasia nem másodrangú, hanem uralkodó. Ő nem egyes jellemző passzusok alapján, darabonkint rekonstruálja a költő alakjait, hanem látja egészben: a költemény szava nemcsak fogalmakat és érzelmeket idéz elő szellemében; a szenvedélyes fölkiáltás mögött, melyet a könyvben talál, látja a lángoló szemet, a kigyúlt arcot, a kezek görcsös összekulcsolását, hallja az indulat fojtott lélekzetét és szakgatott, rezgő hangját is: érez és lát, ahol más csak betüket olvas.

Arany legbővebb értekezése a leghomályosabb magyar classicus művet, Katona *Bánk bán*ját világosítja meg.

A *Bánk bán* valóban magyarázatra szorul. Nyelve minden szépsége mellett is gyakran homályos, nem ritkán dagályos, a lélektani okadatolás egyes esetekben, legalább látszóan, kétféle magyarázatot tűr meg.

Arany magyarázatának olvasásakor oly érzelem fog el, mintha világos szobába lépnénk. A tragédiának minden homályosabb mondatát, minden rejtettebb lélektani mozzanatát meggyőző világossággal fejti meg. Lélektani tapintatát e részben csak költői tapintata múlja fölül, mellyel e rendkívüli mű minden szépségét átérzi.

Arany *Bánk bán*-magyarázata keletkezésének idejére és főeredményeire nézve összeesik Gyulai Pál ugyane tárgyú fejtegetéseivel. Ha két kiváló szellem önállóan ugyanazokra az eredményekre jut, az mindig erős bizonyítéka helyességüknek.

De a tárgy és a felfogás egyezése mellett is mily nagy a különbség az Arany meg a Gyulai interpretatiója közt! Tüstént észrevehetjük, hogy két különböző temperamentum kifejezője. Arany hangja

a nyugodt fejtegetőé, ki alaposan magyarázva, körültekintő megfontolással egymáshoz fűzi okoskodásának láncszemeit. A Gyulai prózájának folyama ellenben gyorsan mozog és változik: hol pátosszal hömpölyög, hol indulatos polémiában nekihullámzik: majd szakgatott, gúnyos mondatok szűk medrében örvényzik, majd hosszabb mellékmondatok csatornáiba széled, majd ismét zuhatagként ömlenek érvei. Arany egész mondatcsoportokat, fejezetrészeket tart szem előtt; a finom ér, mely az egyik mondattól a másikhoz fut s összefüggésüket mutatja, nála mindig fellelhető. Gyulai inkább az egyes mondatokat dolgozza ki, az egész mondatszerkezet nála nem oly kapcsolatos; prózájában van bizonyos nyugtalanság, bizonyos aphoristicus vonás, mely feltünően elüt Arany előadásának sima folyásától.

A hasonló eredmények mellett is meglátszik a két értekezés tartamán a két író különböző egyénisége; Arany úgy tekinti Katona művét, mint élvező, ki a drámának minden szépségéről, egyes részeinek összefüggéséről és értelméről számot akar magának adni: Gyulai mint kritikus nézi, azaz oly műértő, ki valamely műterméket egy képzelt tökéletes remekkel vet össze, hogy elsősorban arra a kérdésre felelhesen: jó-e az illető mű vagy nem?*

Aranynak van még egy tanulmánya, mely behatóan foglalkozik költői mű interpretációjával: a *Zrinyi és Tasso.* Zrinyi, a költő, a magyar irodalomnak nemcsak legnagyobb, de legrokonszenvesebb

* Mily jellemző Gyulaira, hogy csak egy példát emeljek ki, a Bánk bán tanulmány legutolsó mondata: „Az a koszorú, mely Katona bedőlt sirján zöldel, szolgáljon vigaszúl a csüggedő lelkesülésnek, mely hitet keres s intőjelül, hogy *nem mindig a legdivatosabb költők egyszersmind a legjobbak*". *Katona J. és Bánk bánja* 305.

alakjainak egyike. Hatalmas egyénisége arra a korra vall, amelyben a költő egyszersmind hős volt és ami több — amelyben a hős megvalósította, amit a költő álmodott. Zrinyinek adatott az a ritka szerencse (*sors bona*), hogy nagy tehetségét harc és költészet ihlette életében nyilvánítsa.

Arany kimutatja, mit vett át Zrinyi az epikusok közkincséből, Homerból, Vergiliusból és mit Tassoból. Alig van jellemzőbb valami íróra nézve, mint az, hogyan változtatta és idomította át a kölcsönzött motivumokat és kifejezéseket. Arany *Zrinyi és Tasso*ja tanulmány a költő lélektanához. Látjuk belőle, hogy Zrinyi gyakran utánoz, de mindig bizonyos eredetiséggel; még azon is, amit átvesz, észrevehetők szellemének fősajátságai. Zrinyi elsősorban jellemző, azaz olyan író, kinek mindenekelőtt a megfigyelt emberek vagy tárgyak jellemző, vagyis lényeges, a többin uralkodó tulajdonságai ötlenek szemébe. Innen van, hogy Zrinyi egyszersmind a XVII. század költői közt az egyedüli fajjellemző; eposában megismerkedünk a török nép jellemével, míg Tasso törökjei az operába valók.

Arany bámulatos gonddal nyomozza ki az átvételeket a *Zrinyias*ban; mindegyikről kimutatja, hogyan alakult át Zrinyi képzelőtehetségében, tehát mi Zrinyi és mi példaképeinek osztályrésze. Arany azonban utal arra, hogy e sok átvétel mégsem töri le Zrinyiről a nemzeti zománcot. Valamint Tassoban szerinte mindig magunk előtt áll a szenteskedő, kéjsóvár, lágyérzelmű olasz, úgy viszont Zrinyink művében magunk előtt látjuk a XVII. századbeli büszke, dacos magyar-horvát főurat, ki szóban fukar, indulatban gazdag és erőszakos létére is idealista és nemes ember.

Arany emlékezőtehetsége ez összehasonlításoknál épp oly rendkívüli, mint költői tapintata, melylyel az egyes helyek rokonságát felismeri. Valóban csak költő hozhat fel ennyi rokon helyet és hasonló részletet a nagy epikusokból. A művészek általában a legbámulatosabb memóriával bírnak mindarra, ami művészetöket illeti. A festő nem felejt el egy szép arcot vagy színárnyéklatot sem, melyet valaha látott, a zenész egy szép accordot sem, melyet hallott, így a költő sem felejt el lélektanilag érdekes helyzetet vagy szép hasonlatot.

Arany azonban nem szorítkozik csupán a Zrinyi motivumainak és kifejezéseinek megfelelő homéri és tassói helyek kinyomozására, hanem fölfejti egyszersmind a *Zrinyias* három első énekében a cselekmény kapcsolatát, az indító okok láncolatát és a homályos helyek értelmét, szóval tökéletes magyarázatot ad. S vajjon találhatna-e a *Zrinyias* avatottabb magyarázót, mint a *Buda halála* szerzőjét?

A néhány magyar írót jellemző *Irodalmi arcképek*ben mutatkozik legfényesebben Arany fölelevenítő ereje, mely a mult embereit és eseményeit szemlélhetőkké teszi. A költői mű Arany szemében nem csupán az aesthetika kellékeinek nagyobb vagy kisebb mértékben megfelelő alkotás, hanem valami meghatározott lelkiállapotnak a kifolyása, bizonyos temperamentumot, bizonyos világnézetet és erkölcsi hajlamot föltáró okirat. E felfogás segítségével a mult idők lelkét leheli az irodalomtörténet különben holt anyagába, a régi költemény az élet bűvös hanghordozását hallatja, ritmusának lüktetéseiben egyszersmind a szív dobogása érzik és nemcsak a jó vagy rossz költővel, hanem egy emberrel is megismerkedünk.

Aki az írott művek alapján ekkép rekonstruálja az embert, annak elhisszük, ha elmondja, mint Arany báró Orczy Lőrincről szóló cikkében:

„Kivált az öreg Lőrinc báró — egy kis, kopasz ember, kurta dolmánykában — gyakorta jő én velem szembe, ha e pesti paradicsom (az Orczy-kert) árnyékos utain merengek".

Hisz aki oly mélyen átérzi az idegen indulatokat, annak érzelmeihez képek is fűződnek: az elmult idők alakjai elvonulnak s megelevenednek szeme előtt.

A mondattan mellett a magyar ritmus is foglalkoztatta Aranyt. A nemzeti vers-idomról szóló értekezése szerényen egy gimnáziumi értesítőben húzta meg magát 1856-ban; de akik olvasták, azok fejében egész új fogalmat alkotott a magyar versről; ez azon kis forradalmak egyike volt, melyek ellen Bach huszárainak sem volt kifogásuk. Arany itt a magyar ritmust elméletileg fejtette fel, ugyanazt a ritmust, melynek a magyar zenében és táncban érezhető lüktetését az *Öldöklő angyal* című töredékben írta le, azt a ritmust, melyet ő mint gyakorlati költő sokkal nagyobb változatossággal alkalmazott, mint bárki más. Arany szâmos, a népköltészetből vett példával kimutatta, hogy a magyar vers 2, 3, 4 szótagú ízekből (ütemekből) áll, melyek aztán bizonyos számú szótagból álló ritmikus verssort képeznek. Minden egyes ritmikus íz (ütem) lelke a hangsúly. E hangsúly minden ütemben a szóknak és a gondolatnak gócpontja. E köré csoportosul a többi szó, mint a Chladni-féle hangfigurák egy tengelypont köré összerázódnak. De vajjon igaza van-e Aranynak zeneileg is, ha azt tanítja, hogy a hangsúly az ütem bármelyik részére, nemcsak az elejére eshetik?

Több izben fejtegette Arany prózai irataiban azt a bajt, melyet ő lyrai vértódulásnak nevezett.

A mi költészetünk iránya, gravitatiója, t. i. Arany szerint, lyrai ott is, hol nem kellene, a lyrában pedig dalszerű ott is, hol nem kellene. E túlnyomó lyrai hangulatot Petőfi ragyogó sikeréből származtatja, kit tudva, nem tudva, akarva, nem akarva mindenki utánoz. Napról-napra élünk; az elmélyedésre hiányzik az idő, a messze cél elérésére az ösztön. Elégeljük a futó perc benyomásait. Lelkünknek ez a nomád állapota fejti meg szerinte a mi túlságosan is lyrai hangulatunkat. Mit tegyünk tehát? Új utat kell törnünk, mondja Arany, hol szabadabban kifejthetjük egyéni tehetségünket. Ez történik szerinte, ha mind a lyrában Petőfitől különböző irányokat választunk, mind a költészet egyéb fajait tanulmányozzuk és gyakoroljuk.

Arany — tehetségének megfelelően — szerette hangoztatni, hogy nemcsak az ihletésnek, hanem a komoly munkának is nagy része van a költészetben; és valóban a compositió és a jellemzés művészete — hogy csak e kettőt említsem — rendesen beható tanulmány eredménye. Mai fiatal költőink — és sok nem fiatal is — elhanyagolják a költészet e fárasztó részét; kitartásuk épp elegendő, hogy nekihevülve, kisebb költeménybe fogjanak, mely elkészülhet, mielőtt szivaruk elég.

Arany költői öntudatossága igen alkalmatossá tette őt a műbírálatra. Irodalmi bírálatai közt egynehány mulandó értékű művekről szól, de ezek is fenn fognak maradni az utókorra Arany bírálataiban, mint a szunyog, melyet az átlátszó borostyánkő számunkra megőriz.

Bírálataiban mutatkozik még egyszer feltünően Arany fogékonysága: ő a jeles és középszerű költőket egyaránt megérti, a régi és az újkori remek-

művet egyaránt élvezi, a szép minden alakban meghatja: Frankel zsidó tendenciájú költészete éppúgy megkapja, mint a rokonszenvétől különben nagyon elütő oroszmagasztaló Wittgenstein herceg eposa.

A költői szépségek iránti érzékenységéből származik egyszersmind erős ítélete; aki oly gazdag, mint Arany költői kincsekben, az biztosan különbözteti meg a valódi gyémántot a hamistól.

Arany mint irodalmi bíráló, erős igazságérzetével tünik ki. Nem hallgatott el egy hibát sem, de egyszersmind keresve kereste a jót és örömmel konstatálta. Nem gondolta, hogy kedveskednie kell azoknak a szerzőknek, kikkel egyszer-másszor együtt vacsorál, viszont nem érzett kárörömet, ha idegen szerző művében rikító hibát talált. Ha egy nagyobb kötet költeményben csak 2—3 szerencsés kifejezés akadt, mindjárt elismeréssel idézte. Arany főelvei, mint lyrai költőnek és mint kritikusnak egyaránt a következők voltak: A költemény (a legkisebb is) oly mű, mely egységes szerkezetben határozott eszmét fejez ki. Oda biztos körvonalak, világos alap szükségesek. A valótlan képeket, az érzelmek szétolvadását, a gondolatok elmosódását, azt a *nem tudom micsoda eszmét* és *nem tudom micsoda érzés*-félét Arany mint lyrai költő ösztönszerüleg kerülte, mint kritikus szeliden, de határozottan megrótta.

Aranynak, mint kritikusnak általán két irány ellen kellett küzdenie: a Vörösmarty iskolája és Petőfi utánzói ellen. Mind a két irány sajátos végletig vitte a mester utánzását. A Vörösmarty-túlzók műveiben hibáztatta Arany a kifejezések fellengzését, melyben nagyobb a szó a gondolatnál, mely inkább akar feszesnek, mintsem egyszerűnek látszani. Azon költők ellen, kik Petőfi lángelméjétől

mintegy napszúrást kaptak, kik pongyolaságban és ál-közvetlenségben tetszelegtek, Arany egész hadjáratot viselt. Ha Petőfit nem szereti annyira, tán kevesebb határozottsággal lép fel azok ellen, kik Petőfi költeményeit kaptafának akarták használni.

A költészetnek két főkelléke Arany szerint az energia és a kellem. Ezt a két főerényt óhajtotta költészetében megvalósítani: ezeknek hiányát érezte leginkább a korabeli költészetben. Az erő (energia) ellentéte a laposság. Az erő maga a concentratióban van; a trombitába szorított hang, a hatásos rövidség, mely összeszorítja a gondolatot, miáltal a gondolat ruganyos, színes, zengzetes lesz — ez szerinte az energia.

Energia és báj — ez az, amire Arany a fősúlyt helyezte, de talán azt lehet mondani, hogy ő gyakrabban az energiát tudta kifejezni, mint a kellemet. Igy van ez a magyar költészetben egyáltalán egészen Petőfiig.

Az értekezések közt a két legnagyobb: a *Bánk bán*- és a *Zrinyi*-tanulmány befejezetlen maradt. Feltünő, jegyzi meg találóan Szász Károly, hogy épp annál a költőnél találunk oly sok töredéket versben és prózában egyaránt, akinél a formaérzék leginkább ki van fejlődve. Az ő példájából is láthatjuk, hogy hosszabb lélekzetű munkák befejezésére nem elegendő a tehetség; ahhoz kedvező külső körülmények és mindenekelőtt nagyobb energia is kellenek. Azonban a nagy íróknál a töredékek is a befejezettség hatásával vannak ránk; a részletek művészi kidolgozása valami egésznek tünteti föl e darabokat, a bennök uralkodó belső harmóniát pedig úgysem zavarhatják a testvilág törvényei.

II.

Arany értekezéseinek jórésze abba az időbe esik, midőn a *Figyelő*t és *Koszorú*t szerkesztette. E két folyóirat révén a visszavonult, magába zárkózott Arany közvetlen összeköttetésbe lép a nagyobb közönséggel. Midőn a politikai élet ismét megindult Magyarországon, midőn a nyilvános bírálat lehetősége meg volt adva az állam ügyeiben, az irodalmi kritika is megkövetelte jogait. Az ötvenes évek, az elnyomatás szomorú évei nem voltak éppen kritikus irányúak; magyar könyvet írni vagy olvasni szinte hazafiúi tett volt, melyet a szigorúan mérlegelő bírálat nem igen zavart meg. Midőn a 43 éves Arany Budapestre érkezik, mintha ifjúságának másodvirágzását érné, minden irányban tevékeny munkása az irodalmi életnek; 1860 végén megalapítja a *Szépirodalmi Figyelő*t, melyet 1863-ban a *Koszorú* követ: két folyóirat, aminő e nemben azelőtt és azóta nem volt irodalmunkban.

Az egykorú irodalmi viszonyokat, melyek ily folyóirat megjelenését kívánatossá tették, következőkép jellemzi Arany (és amit itt mond, tán nemcsak a hatvanas évek elején volt igaz): „Sehol közös eszme, közös törekvés bizonyos szellemi célra, sehol csoportosulás akár egy, akár másik zászló alá, sehol küzdelmek elvekért. Főgond a megélhetés, főirány az élelmesség. Ha olykor egyes apró csoportokat látunk is összeverődni múlólag, nem a rokon irány hozta őket össze, hanem a véletlenség, nem ugyanazon elvek harcosai, csak temperamentumoknál fogva összeférő, összesimuló elemek, nem *baj*társak, csupán pajtások. Legtöbb esetben nem a zászló gyüjti őket együvé, hanem a konc".

A közönség ízlését minden pedanteria nélkül nevelni; szigorúan bírálni, anélkül, hogy a bíráló valami klikk szolgálatába szegődnék, vagy a szerzőt személyében sértené; jó példákat bemutatni: ez volt Arany két lapjának kitűzött és bizonyos fokig (amennyire a rövid idő és a viszonyok korlátai megengedték) el is ért célja. Arany személyisége különben is igen alkalmatos volt ily bíráló tisztre: szelíd, de határozott modora, az utánérzés, a sympathia tehetsége nagy költői tudatossággal párosulva, ízlése meg tapintata egyaránt arra hivatták, hogy a szépirodalomban *judex curiae* legyen.

Arany bírálataiban a többi bírálótól eltérő irányt követett: a tanulságos és termékenyítő bírálat irányát: azt, amit positiv kritikának lehetne nevezni. Ő elsősorban nem a mű aesthetikai értékét akarta megállapítani: hanem a szerzőt és olvasót felvilágosítani: részletesen kimutatni a hibákat és azt, miért hiba ez? Kijelölni az irányt, amelynek követése mellett ilyfajta hibák lehetőleg kikerülhetők és rámutatni azon helyekre, ahol a szerző elérte célját és itt is taglalni a tanuság kedvéért a szerző eszközeit — ez volt Arany célja. Modora mérsékelt és jóakaró, még ott is, ahol határozottan hibáztat.*

Bíráló eljárását Arany maga a vén cigányéhoz hasonlította, aki figyelemmel meghallgatja a kezdő hegedűjét, de aztán maga veszi kezébe és egy pár húzással megmutatja: Így ni!

Miután 1864-ben a *Koszorú* — mint nálunk, a protekció országában mondani szokás, *pártfogás* hiánya miatt — megszűnt és a reá következő évben leánya, Juliska meghalt, a költő Aranynyal a prózaíró

* Tán a legszebb példák az ilyen bírálatokra a Szász Gerőről és Szász Károlyról szólók.

is elnémult. Ezentúl hosszabb időre a közönség elé csak titkári jelentéseivel lépett, melyeket a nagygyűlésen az Akadémia működéséről felolvasott. Az akadémiai titkári jelentés nehéz műfaj, mert nagyobbrészt a bemutatott értekezések felsorolását foglalván magába, könnyen szárazzá válik. Arany, ahol a darabos anyag csak engedi, legalább azon van, hogy némely általánosabb elv fejtegetésével vessen világot az Akadémia működésére és céljaira. Mindjárt az első jelentésben kitűzi, mire törekedjék a magyar tudományosság. Alig fejezték ki ezt helyesebben és szebben: „Egy van főleg, mi első helyen reánk magyarokra néz: hazánk minden oldalú megismerése s megismertetése a nagy világgal. Ha majd e haza szent földén minden rög ismerve lesz, minden kődarab elmondja, honnan jött, kikkel találkozott; ha minden élő, mely rajta tenyész és mozog, általunk összegyüjtve, a közös rendszerben foglal helyet; ha kitanultuk ege mérsékletét, a nedv- és aszályhordó fuvalmak viszonyait; ha népei egymásra temetkezett rétegeit felbúvároltuk a legmélyebbig, de kivált a ma élőnek — édes nemzetünknek — nyelv- és tettben nyilatkozó multját, jelenét, a tudomány teljes fényébe állítottuk: ezáltal oly politikai tőkére tettünk szert, melynek keletét legörömestebb ismeri el a művelt külföld. És im, ez a honszeretet a tudományban.“*

A titkári jelentésekben Arany stílusa is módosul; a retorikai hatás szüksége rövidebb és élénkebb szerkezetre utalja, mely a végén pointeban élesedik ki. Ily előretörő, epigrammatikus fordulatok különben csak költeményeiben találhatók. Minő ügyesen kapcsolja például Szalay László halotti jelentéséhez

* *A M. Tud Akadémia Évkönyvei* XI. 1866. 12. l.

saját nevét, azzal a bizonyos retorikai szerénységgel, mely mindig megnyeri a közönség tetszését:

Végre (elköltözött) az, kiről utánam méltóbb ajak fogja elmondani, hogy élete, munkálkodása maga egy monumentum, az érc jellemszilárdságával, a gondolkozás vas következetességével, munkáinak mű-plasztikájával; egy, bár fájdalom! csonkafélben letört oszlop, de így is örök dísze a halhatatlanság pantheonjának — Szalay László, kinek elvesztése, mint tisztviselőé is, nemnyire érzékeny csapás intézetünkre, semmi sem hirdeti hangosabban, mint épen az ellentét, hogy *én* állok megürült helyén!*

Még szónokiabb hangú egy későbbi jelentése, melynek legvégén Balassa, a híres sebész halálát tudatja:

Felújítom a főváros, a haza, az egész művelt külföld fájdalmas emlékezetét egy oly férfi elvesztése miatt, ki szakjában messze földig páratlan, fáradatlan, csaknem utolsó percéig a szenvedő emberiség jóltevője volt . . . Nevét szükséges-e említenem?

Balassa János!

Ezt a retorikai vonást, mely a csattanós befejezéseket, a tetszetős személyi vonatkozásokat keresi, érdemes kiemelni, mert különben sem Arany költői műveiben nem találhatók, sem fájdalmasan zárkózott egyéniségével meg nem egyeznek. Hivatala itt némiképen eltereli hajlamaitól.

* *A Magyar Tud. Akadémia Évkönyvei* IX. köt. V. d. 19. — Akadémiai jelentései egyikében — mellesleg megjegyezve — oly sajtóhiba található, mely szinte példa arra, hogy lehet 2—3 betű kicserélésével egy egész finom jellemzést tönkretenni. Klein Gyula, a német költő és a nagyérdemű, de emészthetetlen stílű tudós nekrológjában ezt olvassuk: „Klein Gyula hazánkfia, ki korán elszakadva honától, német író lőn és *magyar létére* a legremekebb munkát írta, a *Geschichte des Drames* címűt". Így durva ez a passus; szellemes jellemzés ellenben, ha (ami kétségkívül a helyes olvasás) a *legremekebb* helyett *legnémetebb*et olvasunk, amely jelző nagyon is illik Klein prózájára.

III.

Midőn Magyarország három legnagyobb költői geniusa, Vörösmarty, Petőfi meg Arany elhatározzák, hogy közösen lefordítják Shakespeare drámáit, mindegyikök természetére nézve jellemzően választ. Vörösmarty, a mélabús exaltatió költője *Lear királyt*, Petőfi a büszke, dacos, fel-fellobbanó és nagylelkű *Coriolanust*, Arany a tett előtt már elfásult, lelkiismeretével küzdő *Hamlet*et szemeli ki.

Arany sajátos tehetsége rendkívül kedvezett a műfordításnak. A symphatia adományának segítségével beleélte magát az idegen költő világába és sajátosságaiba, nagy nyelvtehetsége pedig arra képesítette, hogy az idegen nyelv alakjait a legeredetibb magyar zamattal adja vissza. Ő bizonyára legnagyobb fordítónk és mint ilyen is megérdemli a méltató jellemzést. Arany fordításainak fősajátossága nagy hűségük. Ha fordításait más híres fordításokkal vetjük össze, mindig azt fogjuk tapasztalni, hogy az övéi értelemre közelebb állnak az eredetihez. Általán mondhatni, hogy hívebb Schlegelnél, ki a leghíresebb Shakespeare- és Droysennél, ki a legjelesebb Aristophanes-fordító. A fordított mű tömörségét mindig eléri, a gondolatbeli részeknek is méltó párját adja; csak a tisztán lyrai elem, a könnyű báj visszaadásában marad néha az eredetinek szépsége alul. Nehéz választani, de úgy tetszik előttem, hogy legjobb fordítása a *Hamleté*, tán mert Arany sok rokonérzést talált benne.

Shakespeare-fordításai *(János király, Hamlet, Szentivánéji álom)* Aranyt legelső fordítónknak mutatják. Arany a drámai részeknek, az erős, kevés szavú kifejezéseknek visszaadásában, a német Schlegel a lyrai elemben (érzelmek, hasonlatok) remekel.

Egészben véve Arany fordítása, úgy gondolom, shakespeare-ibb, mint a Schlegelé. Shakespeare az angol nyelv óriási szótárát a legmerészebb módon pazarolja; korláttalan képzelete képet képre, új szóösszetételt szóösszetételre, meglepő hasonlatot hasonlatra, sziklaszálat sziklaszálra halmoz. Van valami erőszakos, vad, bizarr vonása; kifejezéseket összeránt, aminők együtt még nem fordultak elő költői agyvelőben, szavakat egybekovácsol, melyek a próza logikája szerint más-más fogalomkörbe esnek. A Schlegel Shakespeareje megszelídített Shakespeare: ezek a phantastikus szögletek lyrailag le vannak csiszolva; ez az erőszakos, sőt néha ízléstelen vad erő mai ízlésünkhöz szelidül; a nemes gyümölcs vad zamatját kerti édesség váltja fel. Arany, ámbár nyelve távolabb esik az angoltól, mint a német nyelv, e részben mégis közelebb jár az eredetihez, mint Schlegelék.

A hetvenes évek elején, közvetlenül szomorú elnémulása ideje után, nagy gonddal és szeretettel Aristophanest fordítgatta.

Mi bírta rá Aranyt Aristophanes fordítására? ez a kérdés látszólag nehezebben fejthető meg, mint Shakespeare iránti hajlamai. Ha már görög íróról van szó, a *Toldi* szerzőjétől inkább Homer-fordítást vártunk volna. Aristophanes pajkosan csapongó képzelete nagyon is elüt Arany lelkiismeretbeli költészetétől: sikamlós gúnya, neveletlen sértegetései elidegenítenek bennünket tőle. Nem meglepő látvány-e, hogy a puritán, szemérmetes Arany oly drámát fordít, mely mint a *Lysistrate* pajkos szemérmetlenségre mindent felülmúl, amit valaha az orfeumokban előadtak vagy rendőrileg eltiltottak? Ha Aristophanes politikai tündér bohózatait olvassuk, csakhamar

észrevesszük az idők különbségét: a keresztény szellem megváltoztatta a világot: új tilalmak áthágása új bűnöket teremtett. De ha alaposabban szemügyre vesszük Aristophanest, ismét erős kapcsokat találunk, melyek Aranyt a gráciák ezen kicsapongó kedveltéhez fűzték, kiérezni műveiből az örök embert és a tősgyökeres görögöt. Aristophanes a legathenibb költő. Plato Dionysosnak Syracusba Aristophanes *Felhőit* küldte, hogy a zsarnok lássa, minő az atheni nép. Bármily rakoncátlan is, mindig van benne valami kellem; phantastikus csufolódásainak *Felhőin* mindig áttör a józanság napja. Amint aztán európaszerte fellendült a nyilvános politikai élet, Aristophanes ismét alkalomszerű lett, könnyen rá lehetett ismerni a szereplők egy részében a nagy vígjátékíró alakjaira. Arany maga is ostorozta a megyei élet, az álalkotmányosság fonákságait az *Elveszett alkotmány*ban, gúnyolta a népvezérek hiuságát és gyöngeségeit a *Nagyidai cigányok*ban. Nincs-e rokonság Arany eposainak phantastikusan megvilágított nagyszájú kortesei, meg Aristophanesnek nagy „letorkolója" közt? A nagyidai cigányuralom nem az athéni felhőkakukvár egy fajtája-e? Arany visszatért régi szerelméhez, a politikai satyrához: ifjúkori gúnyos hajlamát Aristophanesben, egy kétezer éves tekintély védelme alatt, újból fellelte. Aranyban is van ezenkívül bizonyos elnyomott, finom ízlés mérsékelte realismus; különben is a magyar férfitársaság, még a legműveltebb is, mindenkor megtűrte, sőt kedvelte a sikamlós, a csiklandós, borsfűszerezte tréfákat.

Aristophanes még egy más tekintetben is Arany rokona: szavainak és szólásainak rendkívüli gazdagságára nézve. Valóban a magyar nyelv ilyen

mesteréhez méltó feladat a görög nyelv ezermesterével megbírkózni. Arany Aristophanesében mintha kimerítette volna a magyar nyelvet: minden rétegében, pathoszban, humorban, obscenitásban egyaránt feldúlja és minden neki való szólást felhajt. A népies kifejezések, tréfás fordulatok sokasága elkábító. Nem rajta múlt, hogy a fordítás minden jelessége mellett, az assimilatio mégsem teljes. Belőlünk a XX. század fiaiból hiányzik, ami Aristophanes phantastikus színműveiben ujjong: az obscenitás friss naivítása. Mi ezt körülírásokkal, rejtett célzásokkal pótoljuk, melyek élvezetünknek valami alattomos, tiltott gyümölcs jelleget adnak. Harmadfélezer év választ el bennünket a nagy athenitől: nem csoda, hogy lelki életünk, szervezetünk rugékonyságából valamit veszített e hosszú úton. Igaz, hogy tartalomra meggazdagodott. Ezen idő alatt fejlődtek az atheni Lysistratekből és Myrrhinakból a margitszigeti Rozgonyi Piroskák.

IX. NYELVE ÉS STILUSA.

Bármily nagy fordítója akadna is Aranynak, a külfölddel mégsem bírná megértetni, mily jelentős a magyar irodalomra: mennyire gazdagította költészetünk nyelvét, mennyi szót, szólásmódot fedezett fel számára, hány kifejezésnek adott új életet meg új színt. Művész sohse volt korlátlanabb ura művészete eszközének, mint Arany a magyar nyelvnek. Magyar nyelvalakok, melyek századok óta föld alá voltak temetve, vagy csak a nép száján élve, magyar költeményben még sohasem fordultak elő, egyszerre csak költői szárnyra kelnek, színt öltenek, hangoznak és felragyognak. Arany a magyar nyelv legnagyobb ismerője; bizonyára minden gondolatot magyar idiotismussal tudott volna kifejezni. Tán nem is volt fej, melyben annyi magyar szó reproducálódott volna, mint az övében. Mindenesetre költőink közül, az ő szókincse a legnagyobb. E részben sokszorosan fölülmúlja Petőfit, de még Vörösmartyt is: az Arany használta szavak száma, hozzávető becslés szerint, meghaladja a 10,000-et. Ha művei tartalmilag teljesen értéktelenek volnának is, még akkor is beható tanulmányt érdemelnének nyelvök miatt. Szótárának bőségéről meggyőződhetünk, ha megfigyeljük, hogy egy-egy szó hányféle értelemben fordul elő műveiben, mennyire kimerítette összes je-

lentéseit, minden árnyéklatát, vagy ha összevetjük, mily sok kifejezést, fordulatot talál egy és ugyanazon dolog kifejezésére. Vegyük fel például az *állani* igét. Minden nagyobb szótár egész sor különböző értelmet tulajdonít e szónak; Arany többet tud. Nemcsak hogy kimeríti az *áll* ige szótáraink idézte árnyéklatait, hanem még különböző más jelentéseivel is él, melyet könyvben nem találhatni.* Arany nem kevésbbé gazdag ugyan egy értelemnek sokféle szóval való árnyékolásában. Lássunk erre is példát, — egyet a sok közül, melyet költeményeiből kiböngészhetni. Arany több ízben említi valamely személyéről, hogy arca kipirult. Hány különböző szót, hány fordulatot, hány népies metaphorát talál a kipirulás kifejezésére. Majd azt olvassuk nála, hogy *kipirult*, majd, hogy *elveresedett* az arc; Toldi György *veresebb lesz* a főzött ráknál, Ildikó arca *lobbot vet*, Lajos képét *láng csapta fel*, Jóka felzaklatott vére mind *képébe futa*, Toldiné orcája egy alkalommal *vérbe, lángba borult;* midőn Miklósra gondol, szép Piroska vére *meghajnallott* arcán, midőn a királyra köszönti poharát, *tüzes lesz* a képe (de nem a bortól), a király egy tréfájára pedig *elpirul* a lakomán; Szécsy Mária arca Wesselényi levelének olvasásakor olyan lesz, mintha vére *mindjárt csöppenni akarna;* a vén Toldi ábrázatja dühében *tűz lesz;* Ildikó udvari lányainak *arcát* a lovaglás kéje *ingerli.***

* A *Függelék*ben összeállítottam az *áll* ige sokféle jelentését Arany különböző műveiből. A nyelvérzéknek mily finomsága, a nyelvbirtok mily gazdagsága nyilvánul e sokirányú árnyékolásban!

** *Buda halála* V. Piroskáról *Daliás Idők* II. ének. A többi Lehr *Toldi* kiadásában (291. l.), amely egyáltalában a főforrás Arany nyelvére nézve.

Valóban, ha más bizonyítékunk nem volna, az ő műveiből is meggyőződhetnénk, hogy a magyar nyelv éppenséggel nem szűk, nem szegény; ami hihiánya van, amit különösen Kazinczyék éreztek, az nem szegénységből származott, hanem onnan, hogy a meglevő kifejezések nem voltak közkeletűek. „Kincseket akarsz? Menj ki szántóföldedre", mondja egy arabs közmondás. Ezt mondhatnók azoknak is, kik keveslik szókincsünket, szűkelik nyelvünket. Ami nincs meg a könyvekben, megtalálod künn a mezőn, a nép ajkán: nem kell, hogy meghamisítsd, hogy törvénytelenül utánozd írószobádban.

Arany, mint a nagy költők egyáltalán, visszavezeti a nyelvet eredeti forrásaihoz, régi érzéki jelentéséhez. Minden nyelv elhalványult képies kifejezésekből, színehagyott metaphorákból áll, mint ahogy a mi betűink régi kis ábrázolásoknak maradványai. Mindegyikünk él beszéd közben ezekkel az elhasznált képekkel, anélkül, hogy eredeti jelentésükre gondolnánk, anélkül, hogy határozott érzéki kép volna phantasiánk előtt.* Arany ismét megeleveníti e képeket, új fényt, új színt ad ezeknek a halványra kopott metaphoráknak. Ha például azt mondjuk valakiről: *hányja a hab,* azt akarjuk kifejezni, hogy gyötri a kétség, töprenkedve, tünődve aggódik. Valóságos habra már senki sem gondol. E kifejezésnél *tenger sok kivánsága, vágya van,* már az oczeán nem terül el képzeletünk szeme előtt, hiszen jól tudjuk,

* Csak egy példa mely egész osztályra vonatkozik: a határozók eredetileg mind helyhatározók voltak, melyeknek régi jelentése megfakult: még a *-kor, -kép, végett* határozók is helyi vonatkozásokat fejeztek ki; (kor = régibb kor*on*, kép = kép*en*, végett = vég + helyrag *tt*).

hogy *tenger* = igen nagy mennyiségű. Nézzük e két szó *renaissance*-át, megújhodását Aranynál:

Oh hányszor, a *két* szűz kebelét *hab hányja*
Vajh mitevő légyen a Rozgonyi lánya?
(Toldi sz. V. 71.)

A férjét áhítozó Ildikóról pedig ezt mondja:

Hattyú fehér teste forog a hab ágyon,
A lelke meg *uszkál tenger* hiú *vágyon.*

Hasonlóan mondja a gyermekeit veszített Ráchelről:

Mint vészmadár elem csatába
Merült be *tenger* bánatába.

A mindennapi kifejezés ismét visszaifjodott. Arany itt, mint oly sok más helyen, viszanyúl a magyar phantasia őstörténetébe.

I.

Ha végignézünk Arany szótárán, önkénytelenül az a kérdés merül fel: honnan vette a költő ezt a sok szót? Minő bányában fejtette mind e drága követ?

Az alap itt is kétségtelenül egy veleszületett tehetség: rendkívül nagy fogékonyság szóalakok és kifejezések iránt. Az irodalomban meg a közéletben egyaránt láthatjuk, hogy kinek-kinek más a szókincse: vannak kiváló férfiak, sőt írók is, kik aránylag kevés szóval beérik, míg mások észrevehetőleg több szóval rendelkeznek. Kiváló íróink közül pld. feltünően gazdag szavakban, szólásokban és fordulatokban Jókai: aránylag szegény Gyulai Pál.

Ez alaptehetséghez Aranynál még különböző körülmények járultak nyelvének fejlesztésére és öreghítésére. A nép közt nevelkedett, a nép közt töl-

tötte el élete legjavát. Mint jegyző sokat érintkezett a nép különböző rétegeivel. Ez az érintkezés meglátszik mindenekelőtt költeményei nyelvén, mely tele van népies szólamokkal és népies szókötési fordulatokkal. Amit még le nem írtak soha, ami könyvben még elő nem fordult, azt ő nagy merészséggel és nagy ízléssel beviszi a magas szárnyalású költészetbe.

A népiesség — Arany nyelvének ezen szembeszökő fősajátossága — minden irányban mutatkozik nála: a népies nyelv egyes hangtani sajátságaival ép úgy él, mint bizonyos alaktani formáival; irodalmilag még el nem koptatott szókincsét ép annyira tudja értékesíteni, mint fordulatait és mondatszerkezetét. Néhány példa világot vet ez általános állításra.

A népnyelv hangtani jelenségei közül Arany a *-tul, -tül* a *-rul, rül* ragokat a legkomolyabb hangú stilusban alkalmazza, így például *Toldi szerelmé*nek utolsó két sorában:

> Most, mikor agg lettem, hajam is fehérül:
> Imhol a bús ének Toldi szerelmér*ül.*

„Miért iszonyodik az ember önmagá*tól?* kérdezi Bolond Istók egy pessimistikus helyén. A *volna* helyett az összerántott vón, a *ban, ben* helyett a népies *ba, be* raggal él.* Tréfás előadásban a *legin* (legény), *nem t'om, mest' uram* féléket se kerüli. Rövid hangzót népies analogiára hosszúval cserél fel. Például:

> egy érzet
> Holtig sajog itt benn s tüzesebben vér
> Láttodra, te buzás alföldi szekér. *(Vásárban.)*

* „Mintha fojtogatták *vón* patinggal," *Bolond Istók* I. 67. Dél*be* = Dél*ben. (Pusztai tűz).* Mássalhangzókopás a szó végén: „Azt nem adom száz*ér*". *(Zách Klára).* Egy-egy példa itt sok mást pótol, melyeket e szűk keretben nem hozhatok fel.

Szótani sajátságokban szintén igen gazdag Arany. Szóösszetételei nem oly változatosak, mint a Vörösmartyéi, de magyarosak.* A nyelvújítás szóképzéseivel mértékkel él (*hirnök* hiradó mellett és hasonlók). Rendkívül szereti az ikerszavakat, melyek oly magyaros ízt adnak az előadásnak.** A határozó ragok közül feltünő gyakran használja az *n*-et okhatározói értelemben. Például: „Hol durva kő mozdula önként a lantos *hurjain*". (*Dalnok búja*). „Délbe megkimélt s én nem aléltam össze forró *ölelésén*. (= ölelése következtében). A *ki* névmással (*mely* helyett) is gyakrabban találkozunk nála, mint más költőnél. Az igék szenvedő alakja nála ritka; egy-két helyen az ünnepélyies hangot emeli, például *Rachel*ben a biblia pathoszát:

Midőn Rámába *hallatott*
Sirás, kiáltás, jajgatás,
Lőn keserü könyhullatás,
Mikép *jósoltatott*.

Vagy a *Dalnok búj*ában:

Fényes magasztos korban élni,
Büszkén emlékezni s remélni
Tinéktek *adatott*.

A számnév után néha többesszámot használ Arany, ami szintén népies, (például Négy *Laczfiak, Toldi szerelme* IV. 22.) valamint tárgyi ragozást az alanyi

* Nagy ritka a hibás összetétel a versmérték kedvéért: *balzsamteli*.

** Álljon itt, például ikerszavai gazdagságára, öt sor *Jóka ördögé*ből: „Duzzog idébb-tovább és nem szól napokig. Ilyenkor van oztán csett-csatt elé s hátra, borogat és hányvet, tör-rombol rakásra: minden ingó-bingó tővel-hegygyel össze: szegény Jóka csak úgy csetlik-botlik közte".

helyett: („Ki lát*ta* valaha villámlani télen?“ *Egri leányok).* Az igeidők közül Arany a történeti múlttal és az *andok*-féle jövővel aránylag ritkábban él, mint például Vörösmarty.*

Mint nyelvtanán, úgy szókincsén és mondatszerkezetén is a népies elem befolyása mutatkozik. Akármily nagyobb költeményére nyitunk rá, mindegyikben akad legalább egy-két népies szó, melyet ő vezetett be irodalmunkba, egy-két fordulat, mely előtte csak a nép száján élt. Mily sok tisztán népies szó és kifejezésmód van például a Toldi egy-egy énekében!** Ezen kívül még az általános használatú irodalmi szavakat is rokon mellékalakokkal gazdagítja; *pazér* = pazar, *elig* = alig.

A népnyelv mellett a régi irodalom is forrásul szolgál Aranynak költői nyelvének gazdagítására. Különösen a XVI. század naiv, részben még ódon nyelvű epikusai állnak szolgálatában.

Majd *újudvar, öklelés* áll

mondja *Szibinyáni Jank*ban, az első kifejezésen tornajátékot, a másodikon szúró viadalt értve. Mind

* Az *andok*-féle jövőt helyesen feltételes mondatokban alkalmazza. Pld. Petőfiről szólva:

Hátha eljő és *dalland? (Egressy Gáborhoz).*

** Találomra a negyedik éneket veszem elő. Még aléltabb most az *isten adta.* — Bujdosik *a nádon.* — *Isten kék ege. Megpitymallott.* Èh-szomját *elvervén Uramfia! Ellátta,* hogy őt csak testvére marja. *Eszem a lelked.* Hogy vagy édes *szolgám* (= ifjabbik, fiam). Végre két almával a *módját megadta. Nyelve mellé* önti. *Kinyilt* a szíve. *Ostoros gyermek.* S tán a szó belőle, *míg a világ,* folyna. *Más pennával* írnak. *De hiszem az Istent!* Nem *teremtőztem* villásnak. A *világ* mezőrül haza *takarodik. Kis gazda Kis király* (= Prinz). *Gyászba borul csillaga. Elrejtezik* (= elalél). *Szalonnás ruha* (= vászondarab).

a két szó Ilosvaiból van fölelevenítve.* Még többet mint Ilosvaiból vett át Arany Gyöngyösi és Tinódi Sebestyén nyelvéből.

Aranynak általában nagy érzéke van a ritka és ódon szavak iránt. Ezeket azonban mindig nagy ízléssel és helyesen beillesztve tudja alkalmazni.

A szavakkal együtt régi nyelvtani alakokat is reconstruál. Ilyen az állít ige egy régibb alakja: *állat*, melyet a XVI. század epikusai még széltiben használnak. Aranynál Attila „hét nemet így *állat*, régi szokást nézve"; az öreg Bárcziról pedig azt olvassuk, hogy *„állata* őrzeni négy alabárdost". *(Tetemre hívás).*

Arany a magyar nyelv minden szabályát tudja alkalmazni, de egyszersmind minden szabadságával él. Nyelvében a lehetetlennek látszót lehetővé teszi; szabadon csapong, felbont — legalább első pillantásra — minden nyelvtani rendet, megszeg látszólag minden szabályt és magyaros marad.

Vannak mondatszerkezetei, melyekben a különböző mondattagok nyelvtanilag nem egyeznek, mert az értelmi vonatkozást követik, mely nem egyezik mindig a nyelvtanival. Arany e kifejezésekkel is a legnagyobb merészséggel és szerencsével él.**

Bontják, szolgacseléd a sok vermet.
(Buda halála V.)

* „No, mikor feljuta Tholdi jó Budába, Lajosnak akkoron vala *új udvara;* egy cseh vitéznek az *öklelés* áll vala". Ilosvai, *Toldi.* 118—119. s. Tinódi Sebestyénnél: „Legottan *új udvart* király hogy tétete, vigaságot benne nagy sokat tétete". *Jasonról és Medeáról,* 45—46. sor. Hasonlóan föleleveníti Arany a *nyék* = vadaskert, *apol* = csókol, *fogni* = kezdeni, *alit* = vél, *vérint* = vér szerint kifejezéseket.

** A latin nyelvtan *constructio ad synesim*-nek (értelmi szerkezetnek) nevezi ezeket a kitételeket.

Hasonlóan szabad szerkezet, de nem helytelen a következő:

Láttam követ én is, oszlopot Rómában,
De régi lakóit keresém hiában:
Így előttem, *kinek fegyverem* a hité,
Nem Cató képe leng — hamarabb a Cidé.
(Toldi szerelme. IX. 47.).

Ugyanaz a szerkezet lep meg bennünket bár már mesterkélten a *Czakó sírján* című költeményben:

Te, kit aranyhímes pólyába kötöztek
S fednek születésed érdemcsillagi,
Kire gondolkozni sem szorult *magadra*
S minden gondolatod más találja ki.*

E néhány példa csak halványan illustrálja Arany virtuozitását a nyelv alkalmazásában. Mindenütt korlátlan ura eszközének: a nyelv kénytelen mestere minden szeszélyének engedni. De ahol rabszolgák vannak, ott mindig akad zsarnok is. Aranyon is megesik, hogy mintegy saját virtuozitásától elragadva, oly nyelvalakokat gondol ki, melyek már mesterkéltek, nem magyarosak:

Tisztessége vagyon, de magát alázza
Hódoló *mosolynak arcát lepi máza.*
(Buda halála II.)

Karimás kalappal
A juhőrző gyermek *meglopni akarja.*
(Télben.)

Mindez azonban elenyészik, ha Arany egész nyelvművészetét tekintjük. Minő perspektivát tud ő

* Ilyen constructióval Zrinyi is élt. Pl.:

És mikor az nap eljün, mely testemen
Csak uralkodhatik, fogyjon el éltemen
Hatalma: *magamnak* ugyan *nagyobb részem*
Hordoztatik széllel az magas egeken. (XVI. 111.)

a magyar nyelv mindennapi kifejezéseinek adni! A közönséges szónak falán mintegy ablakot tör és új, távol vidéket mutat. Oly sok példa tódul a tollam alá, hogy nehezen esik *néhányat* idézni. Így például az *irtani, virradni, szem rebbenése* kifejezések — mind szinte megtágulnak előttünk:

Utat *irtogatnak embererdők felett.*
(Murány ostroma I.)

Hallván e beszédet Buda királynéja,
Szép barna *szemének felvirrada héja.*
(Buda halála X.)

S mint, ha sötét felhők gyülekeztek zordul
Lassan elébb egyik vagy a másik mordul,
Aztán a *villám szeme itt-ott rebben.**
Majd a tüzet, dörgést szaporozzák többen.
(Toldi szerelme III 45.)

Arany nyelvi gazdagságával függ össze verselő virtuozitása is. Arany Vörösmarty mellett irodalmunk legnagyobb metrikusa. Érdemei e részben úgy gondolom, három pontban foglalhatók össze.

Először: Sűrűn alkalmazta és elméletileg behatóan fejtegette a magyar verselést.

Másodszor: A Sándor-versbe előtte nem sejtett módon változatosságot és pathoszt öntött. Összefűzte a mondat értelmileg tagolt részeit, a szólamokat a zenei tagoltsággal, a ritmussal.

Harmadszor: Az assonance-t és alliteratiót sokkal gyakrabban és nagyobb hatással alkalmazta, mint elődei.

Rímeinek gazdagsága mérhetetlen. Helylyelközzel, mintha elragadná saját virtuozitása. Ilyenkor olvashatjuk pl. ezt:

Etelvíztől addig, *hun a*
Gyors Tisza folyt, regés *Duna*
(Utolsó magyar.)

* Hasonlóan: Felhő szeme rebben. *(Tölgyek alatt.)*

Vagy a *Szibinyáni Jank*ban, tagadhatatlanul erőltetve, így rímel:

Mint a *vert eb*
Kit *hevertebb*
Ostor üldöz,
Szűköl és nyí.

Különösen későbbi műveiben sok új, merész, de sikerült rímet találunk, olyat mint pl. a következők:

Érkezik azonban tengeren öt *gálya,*
Vele a Felséged kincses *szenesálja*
Lesták uram, hozván sok ezer jó *márkát,*
Sejti a németség mit hoz, az öt *bárkát.*
(Toldi szerelme X. 47.)

Egyáltalán: mi különbözteti meg a jó rímet a kínrímtől? A siker! Bármily merész, sőt erőltetett is a rím, ha a tartalom vagy forma el tudja ezt fedni, elfogadjuk olvasás közt jó rímnek, ha csak külön kiemelve figyelmünket reá nem irányozzák.

II.

Arany stilusára, azaz arra a művészetére, amelylyel ő a tárgyakat úgy láttatja velünk, amint ő látta — már több ízben fény esett epikus művészetének általános fejtegetése alkalmából. Aminthogy a festő képzelete kifogyhatatlan különböző alakokban és színvegyülékekben, úgy a nagy stilista csak úgy ontja új meg új mondat-alakjait, különböző fordulatait, árnyalatos szófűzéseit és változatos syntaktikai szerkezeteit. Arany is bővelkedik ily mondattani szépségekben; az évek folytán csak nő stilusának fordulatossága és tömörsége. Első műveiben legbővebb beszédű; idővel egyre rövidebb, hallgatagabb, concisebb. Arany stilusának fejlődésében három kor-

szakot lehet észrevenni. Az első korszak a tisztán népies stílusé; legjellemzőbb példája a *Toldi* első része. A második korszak mintegy átmenet a népies és a későbbi tömör epikus stilus közt. Ide tartozik pl. *Murány ostroma* és *Toldi estéje*. A harmadik stílus Arany sajátos költői stílusa, melyet a *Buda halálá*-ban látunk leginkább kifejlődve. Fordulatos, tele idiotismusokkal, régies zománcú, meglepően tömör, gazdag virtuóz mondattani szépségekben. Valamint a cselekvény motivumaiban, úgy a nyelvben is találhatunk már ebben a harmadik korszakban helylyel-közzel valami mesterkélt, körmönfont aprólékosságot: akadnak kifejezések, melyeket a szerző nem egyszerre öntött, hanem fáradságosan kicsiszolt.

Stílusának rövidségére, a sok kínálkozó közül csak egy példát. Attiláék a Mátrának tartanak, hogy ott vadásszanak.

> Buda ezt látja, mint a vak a rózsát:
> Szinére nem örvend, érzi a szúrósát
> Asszonyok ingerlő szava miatt mormog.
> Haladnak azonban; *túl nőnek az ormok.*

Lehetne-e azt, hogy mindinkább közelednek a mátrai magas hegyekhez, *megérzékítve* rövidebben kifejezni, mint ezzel: *nőnek az ormok?*

Hogy mennyit nyert Arany stílusa fordulatos rövidségre tíz év alatt is, azt szintén csak egy példával akarom megvilágítani. *Csabá*ban azt mondja Attila magáról *büszkén emelt fejjel*:

> Csillagok lehullnak, hegyek kimozdulnak,
> Megrázkódik a föld, mindenek elmulnak
> Én vagyok Attila, én vagyok imhol a
> Világnak pörölye, istennek ostora!

A *Buda halálá*nak Attilája *tornyosodó lélekkel* már ekkép tömöríti az előbbeni gondolatot:

Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak!
Ihol én, ihol én pörölye világnak!

Arany általán a legközönségesebb szónak is jelentőséget, reliefet ad azzal a hellyel, amelyre állítja. Mondatkötése különösen *Buda halálá*ban és későbbi balladáiban meglepően merész és energikus. Találó rövidségére ellenben minden művében akadnak példák. Milyen röviden és jellemző fordulattal fejezi ki például — hogy csak a *Buda halála* előtt írt művekből idézzek — a népvándorlás tömeges iszonyát, midőn ezt mondja róla:

A félvilág másik felére roskada.
(Utolsó magyar.)

Vagy midőn az elégedetlen gót fejedelmekkel alattomban beszélő szász Detréről ezt mondja:

Néha beszélgetnek hosszú hallgatással.

Egy civakodás keletkezését ily ritmikus rövidséggel írja le Arany:

Bor a szót kihozta, szó a kardot húzta.
(Csaba.)

Az *Utolsó magyar* című töredékben egy magyar szerzetes meglátogatja az Ázsiában visszamaradt testvérmagyarokat, kik már századok óta nem érintkeztek a Duna-Tisza-menti magyarokkal. E szerzetesről ezt mondja egy volga-parti magyar:

Szemnek idegen volt az ősz,
De fülnek édes ismerős.

Arany stílusának tömörségével függ össze egy más, látszólag teljesen külsőleges nyomdai és helyes-

írásbeli sajátsága: a sok *ritkított* szó és a kettőspont gyakori használata. A *Toldi szerelmé*nek némely lapján 8—9 szót húz alá. Ez a gyakori ritkítás nála a rövidség következménye; a jelentős szót nem emeli ki külön mondatban vagy előre csapott jelzőkkel, hanem hogy a kevésbbé figyelmes olvasó előtt is nyomatéka legyen, a sajtó segédeszközéhez fordul.

De nemcsak életkora, hanem a műfaj és a tárgy szerint is változik stílusa. Minden eposának megvan a magáé. Az ódon krónikai előadásnak és a népies szólamoknak minő sajátos, összhangzatos vegyüléke *Buda halála!* Mily egyszerűen naiv, nyugodt az első *Toldi*, mily izgatott a *Katalin! Az első lopás* részletes, világos, *V. László* szakgatott és árnyékkal meg homállyal telt. *Az elveszett alkotmány* parodistikus hangú, bőbeszédű, de fölületes. *Toldi estéje* humoros, elmélyedő. Maga a humoros stílus is egészen más *A nagyidai cigányok*ban, mint *Bolond Istók*ban.

Ha egy írót gyakrabban olvastunk, két-három sora is elegendő, hogy reáismerjünk. Így van ez Aranynyal is. Van tehát az ő stílusában — mint minden nagy íróéban — valami sajátos, valami jellemző, melyet a gyakorlatban mindjárt megérezünk. Nem lehetne-e ezeket az ismertetőjeleket elvontan is kifejezni? Oly finomak-e ezek a sajátságok, hogy elillannak, ha elméletileg le akarjuk szűrni? A következő felsorolásban összefoglalom azokat a jegyeket, melyek összege azt a sajátos hatást kelti bennünk: hogy az *Arany* stílusa.

Mindenekelőtt a talpraesett, költőileg alkalmazott népies szólások gazdagsága constatálható nála. Ehhez járul többnyire az asszonantiák, a népies vers-

mérték és népies közbevetések használata.* Nagy szókincse, mely mintha a szűz szavakat keresné, szintén Aranyias, valamint stílusának rövidsége és tömörsége. Nem kevésbbé jellemző előadásának realismusa és plastikája.

Aranyra vall ezeken kívül még két mondatszerkezeti sajátság gyakori előfordulta. Az első sajátosság a következő: A szerkezet (melyet magyarázó vagy fajokra osztó mondatnak lehetne nevezni) egyik fele kettősponttal van a másik sortól elválasztva és úgy viszonylik egymáshoz, mint nem a fajhoz. Egy-két példa világossá teszi ezt az elvont meghatározást. Ilyen szerkezetű például *Bolond Istók* következő helye:

> Ábrándos múltja, mint törült lap áll
> Mögötte, nem érdekli semmi olyas;
> *Búcsúztató verset ha irogat:* *(genus),*
> Embernek *gyászost*, disznónak *vigat.* *(Két faj.)*
> *(Bolond Istók II.)*

A másik szokott stílus-fordulata a következő: az egyik sor két részre oszlik két rímmel, a másik tartalmilag vele összefüggő, egyrímű.** A két rövid, párhuzamos mondatnak többnyire csak egy állítmánya van, például:

* Ily népies incisumok: *„Mert hogy ne felejtsem,* mindig kiáltoza mellékszobából, hogy Rózsa! Ibolya!" *(Rózsa és Ibolya),* „Toldi György pediglen kigondolta bölcsen *(hogy egyik szavamat másikba ne öltsem)* kigondolta *mondom,* kifőzte magában" stb. *(Toldi* I.) *„Majd meglátjuk,* de most egy kicsit elhagyom".

** E szerkezet külső szkémája ez volna:

1 sor: . . . . rím, ... rím
2 sor: . . . . . rím.

(Vagy megfordítva.)

Paripát *fényessé*, fegyverét *élessé*,
Teszi sok szerszámát nagy *rettenetessé*.
(Buda halála III.)

Igazat én láttam fordúlni hamisra:
Drága nemes gyöngyöt éktelen kavicsra,
Méhsört *savanyúvá*, örömet is *búvá*,
Bátor bizodalmat riadó *gyanúvá*.*
(Buda halála II.)

Ezért szíve búval, teli sok gyanúval,
Mint nyárfa rezeg, bár szellőcske se fúval.
(Buda halála III.)

Arany stílusának ragyogását jellemzően mutatják azok a megszólítások, melyeket a természet jelenségeihez intéz. Például a hajnali naphoz:

Ébredj deli hajnal, te rózsa özönlő!
Már lengeti leblét hűs reggeli szellő;
Ébredj puha fészked melegén, pacsirta!
Már tetszik az égen hajnal előpirja.
Támadj koronás nap! már zeng neked a dal
Serkenj hadi kürtszó, költs sereget zajjal!

Midőn Toldi Miklós hazatér, a költő a szelet és a visszhangot aposztrofálja, működjenek közre, hogy Toldi ne tudja meg, hogy Piroska Tar Lőrinc felesége lett.

Ne beszéld ki bús szél! Haraszt ne susogd el!
Bérczi magas viszhang állj elibe, fogd fel!
Ne hallja korán meg ami úgyis késő:
Mily messze szakadtak, az a leány és ő!

A nagy művészettel épült, bonyolult mondatszerkezetek mellett a népies szólam üdesége is megvan stílusában. Vannak virágai, melyek gyökerestül

* Ez a versszak egyszersmind példa az előbb említett magyarázó, fajokra osztó mondatszerkezetre. Az első sor a német, a többi három sor fajait tartalmazza.

az illatos mezőről, a fűszeres erdőből vannak átültetve.

Az éren-nádon bolygó Toldiról ezt olvassuk: „Nincs hova lehajtsa fejét a világon" (IV. ének); a bújdosó kuruc hasonló helyzetben ezt panaszolta: „Szegény árva fejem nincs hova hajtanom." (Thaly I. 225.)

Tisztán népies fordulat a következő is:

S híd volna bár: ledülne az,
Hajó volna, elülne az.
(Kevehäza.)

Kő volna is, meghasadna
Üveg volna elpattanna.
(Erdélyi, *Népdalok* II. 55.)

Különösen nagy hatással volt Aranyra a Biblia, mely, mint ő maga mondja, gyermekkorának teje volt. Kevés költő van, kinek nyelvére a Biblia szókincse oly nagy hatással lett volna, mint Aranyra. A Biblia úgy, mint a népnyelv, egyik forrása stílusának és képeinek egyaránt.

Ha fontolóra vesszük Arany stílusának sajátságait: népies zamatját, nemes mértékét, változatosságában mutatkozó érzékenységét, erős kifejező egyszerűségét, retorikai fellengést kerülő tömörségét, szerény, de biztos nyugalmát, — ha mondom, mindezt megfigyeljük, valóban igazat kell adnunk Buffonnak: a stílus az ember.

X. JELENTŐSÉGE.

Mi a nagy költő?

Egy ember, aki szép verseket tud készíteni — ezt halljuk egy felől.

A képzeletnek rendkívüli ereje fokozva nagy nyelvtehetséggel — felelnek mások.

Nem, — így hallatja szavát egy harmadik — a nagy költő tökéletes alakban fejezi ki azt, amit minden ember érez, de nem bír kifejezni.

Abban azonban megegyeznek mind e feleletek, hogy nagy költőnél valami rendkívül kifejlődött tehetséget tesznek fel. De miféle ez a tehetség, miben nyilatkozik? Miben különbözik a költő genius a többi nagy tehetségtől? Ha csak híres kortársaink közt szétnézünk, észrevehetjük, mily különféle irányúak lehetnek a rendkívüli szellemi adományok. A nagy tudós tehetsége abban mutatkozik, hogy az ok és okozatok rejtett összefüggését egy bizonyos téren (mint például a természettanban a külső jelenségek terén) biztos módszerrel ki tudja puhatolni. A nagy hadvezér abban tünik ki, hogy nagy hadtestek mozdulatát bizonyos helyrajzi viszonyokkal úgy tudja combinálni, hogy döntéskor katonáinak lehető legnagyobb ereje a lehető legkedvezőbb helyzetben legyen. A topographiai igazlátás egybeforr nála egy nagyobb mértékű sakkista genialitásával. Ott van

Munkácsy: egy rendkívül kifejlődött színérzék, párosulva sajátos tehetséggel, mely rajzzal helyzeteket és alakokat tud jellemzően feltüntetni.

A genialis orvos adománya ismét a következő: ő néhány külső jel segítségével rövid megvizsgálás után maga előtt látja betegének belső szervezetét: látja mint tiszta üvegen át ütőereinek rugékonyságát, szívszellentyüinek csukódását, a tüdő kitágulását és összehúzódását, látja a bélmirígyek működését, az emésztő pepton képződését, a vérkeringés egész folyamatát.

A nagy államférfi, egy Deáknak tehetsége a józanság a maga legfelsőbb fokán, a józanság lángelméje, melylyel a mai állami szervezetek bonyolult, (előttünk: a nagy közönség előtt félhomályba burkolt) viszonyait mindenestől olyanoknak látja, aminők, — úgy, hogy e szerint vezetheti hazája politikáját. Kossuthnak, a genialis szónoknak tehetsége voltakép abban rejlik, hogy egyetértő közönséget tud teremteni hallgatóiból. A legkülönbözőbb emberek gyűlnek össze: műveltek, műveletlenek, vérmesek, nehézkesek, fiatalok, öregek és ime a szónok közönséget teremt e disparat tömegből, azaz elgondoltatja velök gondolatait, megérezteti velök érzelmeit, lelke tüzével meggyújtja az ő lelküket és beléjük önti akaratát.

Más irányú a kitünő szinészek tehetsége: ezek mintegy más ember bőrébe bújnak bele és saját szervezetükkel más ember testét — és amennyiben a test a lélek kifejezője — más ember lelki életét utánozzák az illető költő utasítása szerint.

Mi a költő, tehetségének legmagasabb fokán?

Minden kiváló költő mindenekelőtt művészileg tökéletes kifejezője népének és korszakának. Hogyan

gondolkodtak és éreztek a perzsa háború előtti görögök, honnan tudhatnók ezt biztosabban, mint Homer költeményeiből? Az angol renaissance élénksége, érzékisége, tomboló indulatossága, gépies bőbeszédűsége örökké fenmarad Shakespeare drámáiban. Úgymint az archeologiai ásatások felszinre hozták Priamos trójai király aranykincsét, úgy tárják elénk a költők rég elhúnyt kortársaik lelki kincseit. A nemzetgazdasági és iparos Magyarország a világpiac versenyének lázában rohamosan változik: Budapest ma egész más város, mint a hajóhíd korszakában, az emberek is, akik ezekben a fényes (malter-) palotákban laknak, máskép gondolkoznak, mint a 40-es évek kortársai. Arany és Petőfi költészetük verőfényében még a vasutak előtti Magyarországot mutatják be; ma, midőn sinpárok szelik át keresztülkasul az Alföldet, az ő műveikből még mindig felénk tükröződik a korukbeli Magyarország vadon költészete és lakóinak gondolatvilága.

A költői mű — mint különben minden műtermék — rendkivül finom eszköz, melylyel a művész még századok multán is érzésmódját, lelkiélete rezgéseit velünk közvetíti.

Úgy, mint a nagy orvos tested legbelsejét, úgy látja a költő lelkednek legmélyét. Látja és amit látott, azt stílusának örökszép formájában őrzi meg az utókor számára.

A költészet lényegében az emberi lelki jelenségeknek megérzékített feltüntetése. Hogy mi vagy te, forgó bolygónk gyorsanmúló lakója, tarka lelki életednek minden nyilvánulása, nemes vágyaid, állati ösztöneid, nagy szenvedélyeid és kicsinyes hajlamaid, gyér erényeid és iszonyatos önzésed, fenkölt szárnyalásod és féktelen bujaságod, — ravasz fogásaid

és önmegtagadó hősiséged, hiuságod, gyarlóságod meg jószívűséged, mindaz, amivel fenn akarod magad tartani a létért való ádáz küzdelemben és mindaz, amivel személyes jólétedet görcsösen gyarapítani akarod, — mindezt megvilágítja a költészetnek ég felé lobogó tüze. A költő felel a kérdések kérdésére: mi az ember?

Ez megérteti velünk, hogy a nagy költő műveiben örök typusokat teremt. Mindegyiküknek vannak költött alakjai, amelyek bevésik magukat az emberiség emlékezetébe, mintha minden új nemzedék személyesen ismerte volna őket. Mikor fogják Achillest vagy Odysseust elfelejteni? Nem fogja-e Don Quixotte, Hamlet, Faust az embereket a jövő századok hosszú során át elkisérni? Mely nemzedék szűnik meg Falstaffon nevetni? Ezek az alakok állandó birtokai az emberiségnek, mint a tűz, melyet a monda szerint Prometheus hozott le számunkra, mint az üveg, melyet a phoeniciaiak találtak fel, mint a könyvnyomtatás, Gutenberg e világművelő ajándéka.

A költői genius még eszményt is állít elénk. Az ember nem pusztán kenyérből él; a legműveletlenebb nép, a primitiv törzsek is reászorulnak a szépre, mindegyikben van valami epedő szomj az eszmény után. A vallás után legtökéletesebben a nagy költők elégítik ki ezt a vágyat. Minden nagy költő olvasójának belsejében oltárt emel, amelyen a szép áldozati tüze lángol. Áhítatot és ihletet önt lelkünkbe, melyet a kétely istenétől, a tapasztalás meg eszményeitől megfosztott.

A költő terméke a nemzeti érzésnek új központot, támaszt ad. Ha egy népfajt politikai esélyek szétszakítanak, nagy költőiben megőrzi eszményi

egységét. Az olasz egység megvolt az osztrák uralom idején is Dantéban, a német már Bismarck előtt is Goetheben és Schiller műveiben. Ha valami világtörténeti erőszak darabokra törné Magyarországot, Petőfi és Arany maradandóan összekapcsolná a töredékeket. A nagy költő a nemzeti öntudat mestere, rokonszenvet ébreszt nemzete iránt idegen népek közt is, de egyszersmind eszményi hídat épít a népfaji gyűlölet tátongó szakadéka fölött a földgolyó népei közt és ilykép munkatársa az emberiség szebb jövőjének.

De nemcsak saját lelkünket tárja fel a költő, hanem nyelvünk gazdagságát is. Minő bámulatos eszköz a nyelv a nagy író-művészek kezében! Folyton élünk vele és alig sejtjük mélységét, fordulatosságát, jellemző erejét. A költők mintegy bányát építenek benne, új nyelvanyagot hoznak felszínre, mélyebb, színesebb jelentést adnak a közkeletű szónak, feltámasztanak elhalt kifejezéseket, ismét megaranyoznak elfakult szólásokat és meggazdagítják és bővítik lelkünket azzal, hogy meggazdagítják és bővítik nyelvünket.

Ezekből az alakokból való Arany is.

I.

Ha meg akarjuk jelölni Arany János helyét a magyar irodalomban, azt kell mondanunk: ő a legnagyobb magyar epikus költő: első mestere a nagy és kis epikus válfajoknak egyaránt. Vörösmartyval és Petőfivel a magyar költészet fénykorának legnagyobb alakja.

Petőfinek nemcsak költői lángelméjénél fogva, de főirányára nézve is édes testvére. Mindkettő

népies alapon áll: költészetük a népköltészet megnemesítése. Mind a kettő a legmagasabb művészet színéig emelte a népiest. Módszerük, melyet eleinte használtak, különböző: de abban megegyeznek, hogy a népies költészet egyszerűségét, közvetlenségét és energiáját átvitték a műköltészetbe.

És épp azért, mert költészetük oly mély gyökereket eresztett a népies talajba, mondhatni róluk, hogy legmagyarabb költőink is. Ami évezredeken át aludt a magyar nép lelkében, amit nemzedék nemzedék után némán érzett, az, amint fellépnek, egyszerre megnyilatkozik a költészetben. Arany költészetében épp úgy, mint a Petőfiében, a magyar lélek örök irányai megeszményítve rajzolódnak le.

Ez volna tehát általánosságban Arany polca a magyar irodalomban, ez irodalmi jelentősége. De miben rejlenek sajátos érdemei, melyeknek e magas rangot köszönheti? Mennyiben képez ő haladást a magyar irodalom fejlődésében?

Úgy hiszem, három irányt, három sajátos főérdemet lehet működésében kijelölni, melyek korszakalkotó haladást jelentenek.

Először is gazdagította a magyar költői nyelvkincset népies és irodalmi forrásokból, mint előtte senki. Nála száz meg száz szó, száz meg száz mondatalak, fordulat van meg, melyet XIX. századbeli könyvben nem lehetett találni. Ő erészben oly nagy *forráslátó,* mint az artézi kutak fúrója: Zsigmondy Vilmos, ki szinte be tudott nézni a föld mélységes mélyébe, fel tudta fedezni a föld alatt rejlő bő forrásmedencéket és napfényre szöktette a termékenyítő vízsugarakat. Arany fellépésével valóságos *nyelvújítást* alkotott, de nem olyan palotaforradalomfélét, mint Kazinczyék, hanem alkotmányos megúj-

hodást. Arany nyelve örökké benne lesz a magyar nyelv vérkeringésében.

Arany jelentőségének második lényeges sajátságát epikus művészetében látom, a szerkezet, a stílus és a jellemzés művészetében. Nála az epikus mű szerkezete és stílusa, hangja mindig az illető epikus tárgy szerint idomul; szerkezet és hang szoros egységben van a tartalommal. Amint változik a tárgy, megfelelő módon változik Arany stílusa és hangja. A tartalom mintha maga építené fel magának a szerkezetet és önhangján szólalna meg. A jellemzésre nézve Aranynak sajátos érdeme abban rejlik, hogy bevitte a részletes psychologiát az epikus költészet minden fajába. Arany a részletes, finom lélektani megfigyeléseket Shakespeare drámáinak és az újkori nagy regényírók példája szerint alkalmazza.

Mit világít meg elsősorban költőileg Vörösmarty *Zalán futásá*ban vagy Garay az ő balladáiban? Az eseményeket. Mit Arany epikus műveiben? A lelki állapotokat.

Arany ily módon új életet öntött az epos hagyományos formáiba és véget vetett a nemes epikus unalomnak.

Hiába mondják, hogy az epos nem korunknak költő, ki közönségét erősebben elragadta volna, mint Angliában a mult században Byron és Tennyson? Anglában a mult században Byron és Tennyson? Van-e Németországban népszerűbb modern költemény Scheffel *Säkkingeni trombitás*ánál? Nem közkedveltségű-e a skandinávoknál Tegnér *Frithjof-mondája?* Oly kevesen olvassák-e nálunk Petőfi *János vitéz*-ét vagy Arany *Toldi*-ját? Azonban mind e költemények nem utánzatok, hanem a XIX. század

költői módszerével, a lelki élet beható tanulmányával vannak megalkotva.

Az epos reformjával együtt járt a ballada reformja. E reform, amelyet Aranynak köszönünk, kettős: ő bevitte a balladába a külső és belső balladaiságot. A külső balladaiságot, azaz megalkotta a ballada elbeszélő alakját, mely erős, mintegy visszafojtott indulatok szakgatott lüktetése, nem pedig affektált ugrándozás a cselekvény egyik mozzanatától a másikra.

A belső balladaiság a tartalomban és hangulatban nyilatkozik: abban, hogy a ballada nem leíró, nem is retorikus színezetű költemény, hanem egy lelki catastropha rajza. Ezzel együtt belevitte Arany a balladaköltészetbe a balladai hangulatot is: a sejtelmes, borongós félhomályt, mely a tárgyak részleteit borítja és körvonalaikat nagyítja. Az ő balladáiban nemcsak eseményeket, hanem az események izgató hatását is látjuk: ezzel a belső kellékkel szemben azután már csak külsőség az, hogy a balladák párbeszédekre vannak szedve.

Költészetének harmadik lényeges vonása, hogy magában foglalja a magyar nép és föld hű jellemzését. Azt lehetne mondani, Árpád hódította meg Magyarországot politikailag, Arany meg Petőfi pedig meghódították a költészet számára. Különösen Arany az, aki a magyar szív fenekéig hatol és egyenlő erővel tünteti fel a nemzetit és az általános emberit. Épp oly pontos és hű megfigyelések alapján, mint a népet, rajzolja a hazát, melyben e nép lakik. A puszta, a csárda, a magyar növényzet, az állatvilág, a levegőég tüneményei, mind legjellemzőbb oldalukról nézve tünnek elénk az ő költeményeiben. A XIX. századbeli magyar rámarad művei révén a távol

jövőre, mint megmaradt pl. a 3000 év előtti görög lelke a homerosi eposokban, a renaissancebeli olaszé Ariosto műveiben, mint ahogy megmarad a nagy politikai fellendülés, az ipari és kereskedelmi uralomelőtti idealista Németország Schillerben.

Arany magyar és egyszersmind európai költő. Magyar költő: a magyar lét és nemlét az ő főproblemája; eposában világtörténeti távlatban mutatja be a hún-magyarnak küzdelmét az idegennel, lyrai költeményeiben pedig a demokrácia által még fokozott magyar nemzeti érzésnek és a századközepi magyar fájdalomnak költője. Magyar ő jellemeiben, magyar Toldijában, akiben az elemi szenvedélyek hatalmát festi. Magyar talán még abban is, hogy a polgári rend, a városi élet műveiben alig szerepel. Neki nincs városi és polgári eposa, nincs „Hermann und Dorothea"-ja.

És magyar Aranyban az ellenállhatatlan erejű hazafias tendencia. Ő egy nagy nemzeti válság ihletett költője. A magyar létért való küzdelem — ez alapja eposainak, balladáinak, egész költészetének, mint ahogy alapja minden jelentékeny magyar költői terméknek.

Európai pedig abban, hogy átvezeti irodalmunkat a romantikus irányból az Európaszerte uralomra jutó elemző realismus felé.

Arany úgy áll előttünk, mint a nemes, szerény egyszerűség mintaképe. A nép embere marad ő; bámulatos tehetségétől vezetve eléri a műveltség legmagasabb fokát, de lelkületének megfelelően mindig visszavágyódik a természet ölébe, a kisváros egyszerű viszonyai közé, hogy egészen annak élhessen, amit leginkább szeret a világi életben: a költészetnek és családjának. Hihetetlenül kifejlődött érzé-

kenysége, megpróbáltatásokban gazdag sorsa, az álmok honába tévedő erélytelensége, tépelődő kételyei, betegeskedése szelíd mélabút fejleszt benne, mely egyéniségének és költészetének alaphangja. De nem adja át magát e hangulatnak egészen, mert mindig csak saját búját tekinteni, önzés volna. Nem! kitünő, mélyreható megfigyeléssel nézi a világot: senki sem látta világosabban és senki sem érezte át erősebben a szépet és nemest e szomorú földön, mint ő. Nagy hévvel, de minden retorika nélkül tud szeretni és lelkesedni. A hazafi, a családapa, a barát benne kiválóságra nem maradt a költő mögött. Életéenk mindamellett tragikus alapja van. Idegrendszere gyakran és könnyen megrendül mintegy villanyos csapások alatt: az izgalmat azután ellenhatásként csakhamar lelki tompaság, bénult elernyedés követi: ekkor aztán nem tud dolgozni, csak szenvedni. Az idegreactiók vértanuja. Épp annyira, mint érzékenysége, ki volt művelve lelkiismerete is. Nála az önmagába való gyakori elmélyedés sok tépelődéssel és lelki harccal járt. Habozása és önbírálata nem ritkán elhalványította tettei és költészete friss színeit. Nem tudott eleget tenni saját eszményének. Gyakran elégedetlen volt a világgal, de még gyakrabban önmagával. Amint ő maga visszapillantva életére mondja: „engem titkos métely fölemészt: az örök kétely s pályám bére égető, mint Nessus vére."

Mennél forróbb a vágy az eszmény után, annál jobban fáj mögötte maradni.

Arany, a költő epikusnak született. Nyugodt szemlélődő, a multba tekinteni szerető természete maga is epikus jellegű. Sajátságos jelleget ad e hajlamnak józansága és realismusa.

Arany költői geniusának alapsajátsága, mely többi sajátságait csíraként magában foglalja, épp bizonyos szemlélő realismus. A szemlélődés egyéni, a realismus nemzeti osztályrész. A szemlélődés nála nyugodt, feltünően józan és a multhoz forduló; realismusa összefügg képzeletének sajátságaival. Képzelete nagyon szereti a pontos részleteket, szereti a lelki sajátságokat a testiekkel együtt feltüntetni. Ő legnagyobb festője a *kifejező mozdulatoknak*, ahol valami lelki jelenség szorosan kapcsolva van az emberi testnek valami változásához. Arany fölfedezte az emberi testet is a magyar költészet számára. Ez adja meg költészetének realistikus színét. Mint egész egyénisége, úgy tükröződik vissza költészetében lelkiismereti küzdelme is: eposaiban egyszersmind a lelkiismeret költője.

Általán mondhatni, hogy ihlet és józanság meglepő módon vegyül benne. Azonban minden nagy erény szükséges következményekép maga után von hiányokat is. A nagy műgond, a művészi öntudatosság, a nyelvi idiotismusok gazdagsága — mind e fényes sajátságok maguk után vetik a mesterkéltség árnyékát is. Vannak néha költeményeiben elemek, melyek nem közvetlen hatásúak, mert éleselmű, de mesterkélt combinatio eredményei. Igy látjuk elvétve Tompánál is tehetségének árnyékát: az erőtlen képek exaltált halmozását, látjuk Vörösmartynál az egyhangú pathosz alaktalanságát, Petőfinél a rakoncátlanságot és sekélységet.

II.

Arany, mint a magyar nép legmélyére hatoló jellemző, mint a magyar nyelv költőiségének legnagyobb ismerője, kulturánknak egy maradandó

eleme. Befolyása szellemi életünkre idővel csak még növekedhetik; a jövő nemzedékek őrajta fognak művelődni, nyelvük meggazdagodik az ő szavaival, képzeletük az ő alakjaival. Ki-ki talál költészetében valamit önmaga számára. A gyermek gyümölcseinek, az ifjú és a leány virágainak, a felnőtt magjainak fog örülni. A tanuló, ki az iskolában kigyúlt arccal olvassa *Toldit*, az óriás erejű Miklóson, meg róka-lelkű bátyján fogja izgékony képzeletét járatni; a szerelmesek édes-fájós epedésük visszhangját Rozgonyi Piroska panaszaiból fogják kihallani; a férfi az életnek eszményi és mégis hű rajzát fogja Aranyban szeretni; őszülő hajjal, az élet csatái után, midőn csalódásai elmúltak és már csak humora nő, resignált, értelmes mosolylyal fogja *Bolond Istók*ot, *Toldi estéjé*t élvezni. Nyelvünk és a mult emlékei mellett az ő művei is az egész magyarság örök eszményi kapcsa. Tanulmányozása csak fokozhatja a nemesebb természetek törekvését: elérni azt, amit Arany életeszmény gyanánt állít elénk: a lelki erőknek és különösen a lelkiismeretnek teljes harmóniáját.

Van költészetében, úgy mint személyiségében is valami, mi mindig mintaszerű, classicus marad. Érettsége és szerénysége már életében is elismerésre kényszerítette kortársait és tiszteletes sikátort nyitott számára a sok éretlen tehetség handabandás tömegében.

Petőfi és Arany — amennyiben szellemi életünk áramlataiból a jövőre következtetnünk lehet — a legnagyobbszerű költői tünemények, melyeket Magyarország valaha létrehozott. Lesznek még nagy államférfiaink, kik majd nyugat és kelet érdekeinek ostromával szemben biztosan és nyugodtan vezetik népünket magasabb kulturai célok felé; lesznek hadvezéreink, kiknek homlokán Hunyadi babérja újra

felvirul; tudósaink, kiknek éjjeli lámpájuk felderíti a természet és a mult idők homályát, míg Európa bámulva hallgatja szavukat: de költőnk, mint Arany, mint Petőfi, tán nem is születik többé. Az év csak egyszer tavaszodik. Petőfi meg Arany egy páratlan művelődési phasis képviselői; az ő korszakukban még megvolt a régi magyar élet költészete és eredetisége, de egyszersmind megvolt már a magasabb európai kultura lendülete. Ehhez járult, hogy épp ez a kor nagy nemzeti célokért küzdve, egyszerre a lelkesedés és a conservativismus kora volt; láthatárán sok volt a fény és sok a meleg egy időben. Ma ugyanerősebb a fény, de a meleg fogyott. A magyar művelődés fősodra ma más irányba szakad; a negyvenes és ötvenes évek költői korszakát, a közlelkesedést és a közfájdalmat a megfeszített munkásság, az ipar és kereskedelmi korszak fáradalmai követték; a hős és a költő nyomdokába a termelő, a tudós és az iparos lép. Amiért a forradalmi korszak küzdött, a szabadság, az már maradandó birtokunk; amit érzett, azt művészi tökéletességgel, megkristályosodva találjuk Petőfi és Arany költészetében.

Arany a nagy nemzeti válság költője volt. Ő nem fogja elhagyni népét a legnagyobb válságban sem, amelyen története folyamán átment. Egyik költeményében utalt arra, hogy a magyarnak, mint a téli természetnek, ha a hideg és a hó le is köti nedvét, termő elve, megújhodó, alkotó ereje ép marad a jövő dús nyár számára.

Aranynak és nagy költőinknek jelentősége ma nagyobb, mint valaha, mert a magyarság szellemi egységének biztosítékai minden kierőszakolt határon túl is.

*

Ilyen Arany János. Hatása az évekkel majd még gyarapul, mert ő amellett, hogy hű fia korának, művében egyszersmind oly általános emberi, hogy a jövő századokra is szól. Kortársaink idővel elhalnak, nemzedék nemzedéket követ, hidaink megszakadnak, palotáink rombadőlnek; balsors elragadhatja, amit államférfiúi bölcseség, kard, amit kard szerzett; a mulandóság e sok jelensége közt a Duna tán ismét medret cserél, erdők zúghatnak, ahol elébb tavak villogtak: Arany megmarad, míg a magyar nyelv, mint Magyarországnak lángelme és költészet ihlette kifejezője.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ARANY ÉLETÉNEK ÁTTEKINTÉSE.

ELSŐ KORSZAK. (1817—1836.)

Gyermek- és ifjúévek.

1817. (valószínűleg) március 2. születik.
1828. tavaszkor iskolába kezd járni Nagyszalontán.
1831. Praeceptorságot nyer a szalontai elemi iskolánál.
1833. november Debreczenben tógátus diák.
1834. márciustól kezdve Kisújszálláson tanító.
1835. tavaszkor visszamegy Debrecenbe diáknak.
1836. február beáll színésznek Debrecenben.
1836. március 3. először lép fel Raupach *Ördög Róbertjé*ben mint tanácsnok.
1836. május 1. a debreceni társaság feloszlik.
1836. május-június Arany vándorszínész.
1836. július Arany elhagyja a színészeket Máramarosszigeten és haza vándorol.

MÁSODIK KORSZAK. (1836—1849.)

Szalontai évek.

1836. aug. 20. Édes anyja, Megyeri Sára † 64 éves korában.
1836. őszszel tanító (corrector) Nagyszalontán.
1839. január lemond a correctori állásról.
1839. tavasz városi írnok Szalontán.
1840. Másodjegyző Szalontán.
1840. novemb. megnősül.
1841. Leánya Juliska születik.
1842—1844. Szilágyi István mint nagyszalontai rector gyakran érintkezik vele.
1843. nyár hivatalos minőségben Pestre és Bécsbe utazik.
1844. jan. 2. Apja György 82 éves korában meghal.
1844. márc. 24. Fia László születik.

Az első költői virágzás.

1845. július megkezdi az *Elveszett Alkotmányt.*
1845. nov. 20. beküldi a Kisfaludy Társaságnak.
1846. febr. 7. Az *Elveszett alkotmány* megnyeri a pályadíjat (25 aranyat).
1846. *Egyszerű beszélyke* az „Életképek"-ben (Első kinyomott műve).
1846. jún. Az *Elveszett alkotmány* megjelenik.
1846. nyáron *Toldit* írja
1847. dec. *Murány ostroma* (elkészül).
1847. jan. 23. *Toldi* elnyeri a Kisfaludy-Társaság pályadíját.
1847. febr. 4. Petőfi elolvassa Toldit kéziratban és elküldi *Arany Jánoshoz* c. költeményét.
1847. (jún. 1—10.) Petőfi Aranynál.
1847. okt. végén és nov. elején Petőfi fiatal feleségével Aranynál.
1848. márc. *Toldi estéje* elkészül.
1848. máj. Pesten Petőfinek vendége.
1848. jún. 4. megindul *A Nép Barátja.* (Szerkesztőtárs Arany J.)
1848. jún. 26. megbukik mint szalontai képviselőjelölt.
1848. aug. végét és szept. elejét Pesten tölti.
1848. nov. Nemzetőr Aradon.
1848. dec. Arany Petőfit Debrecenben meglátogatja. Innen Pestre megy.
1849. kezdetén *A szabadság Zengő Hárfája. A magyar fiatalságnak. Arany J. Debrecenben 1849.*
1849. május 25. Arany lemond jegyzői hivataláról, mert a város nem tudja tisztviselőit fizetni.
1849. máj. jún. Debrecenben és Pesten lakik mint fogalmazó 800 frt fizetéssel.
1849. július Szalontára siet.

HARMADIK KORSZAK. (1849—1860.)

Tanár Nagykőrösön.

1849. aug. közepén Szalonta környékén bújdosik az oroszok elől.
1849. végén Kenyeres Jánosnál a szalontai szolgabírói irodában, melynek német a hivatalos nyelve.

1850. *Bolond Istók* I. éneke. — *Katalin.*
1851. nyáron Geszten leckéket ad Tisza Domokosnak.
1851. okt. 8. A nagykőrösi egyháztanács meghívja tanárnak.
1851. novemb. Kőrösre érkezik.
1852. febr. 20—23. látogatja meg először Tompa.
1852. *Nagyidai cigányok.*
1852. nyáron Geszten látogatóban, augusztusban Szalontán.
1853. nyáron Budapesten.
1853. Ballada-év. — *Keveháza.*
1854. máj. „Ez a harmadfél esztendő ölte meg az én kedélyemet" (Tompának).
1854. „Egész vacation át egy betűt se dolgoztam; petrifacálva vagyok merevül" (Gyulainak).
1854. *Toldi estéje* megjelenik.
1855. Ballada-év. — Pünkösdkor Pesten.
1855. júl. ezt írta: „Én már csak publikum vagyok".
1855. aug. szept. Hamván Tompánál (Miskolcot. Diósgyőrt. aggteleki barlangot látja).
1856. aug. Budapesten egy hétig; Svábhegyen pár napot. — *Kisebb költeményei* megjelennek.
1856. tavaszszal sokat szenved főfájásban és kedélybajban.
1857. márc. „Régi bajomban szenvedek, — írja — mely csaknem alkalmatlanná tesz mindenre. Télen mit sem dolgoztam: kedélybeteg vagyok".
1857. aug., szept. Szalontán van.
1858. dec. 15. Arany egy nap levelező és rendes tagja lesz az Akadémiának.
1859. Az akad. nagygyűlés *Toldi estéjét* a Marczibányi jutalomban részesíti.
1859. okt. 31. Elfoglalja székét *Zrinyi és Tassóval* (Budapesten egy hétig).
1860. Kisebb költeményei az akadémiai nagy jutalomban részesülnek.
1860. Felolvassa *Széchenyi Emlékezetét* az Akadémiában.
1860. aug. 1. a Kisfaludy Társ. igazgatója lesz.

NEGYEDIK KORSZAK. 1860—1865.

Második virágzás. — Szerkesztő Pesten.

1860. szept. A fővárosba költözik.
1860. nov. Megindul a *Szépirodalmi Figyelő.*
1862. Daliás Idők II. éneke megjelenik a *Figyelő*ben.

1862. aug. Madáchnál Sztregován, azután Szliácson.
1862. nov. *Figyelő* megszűnik.
1863. *Koszorú* megindul. Benne *Dáliás Idők* harmadik éneke.
1863. Leánya férjhez megy Szél Kálmán szalontai ref. paphoz.
1864. *Buda halála* megjelenik és akadémiai jutalmat nyer.
1864. *Szentivánéji Álom.*
1865. jan. 26. Akadémiai titkár lesz.
1865. jún. *Koszorú* megszűnik.
1865. Leánya Juliska dec. 28-án meghal Szalontán. „Költői elnémulásom szomorú ideje állott be s évek múlva is csak fordításban keresék szórakozást".

ÖTÖDIK KORSZAK. (1866—1882).

Akadémiai évek és halála.

1867. *Hamlet* és *János király.*
1867. *A. J. Összes költeményei* (két kiadás).
1867. Szent Istvánrend keresztese lesz.
1869. júl. 20. Először érkezik Karlsbadba.
1870. jan. 17. Főtitkár lesz.
1871—1874. Aristophanest fordítgatja.
1872. Az *Összes költemények*et nagy jutalommal tüntetik ki.
1873. *Bolond Istók* II-ik éneke megjelenik.
1876. júl. Karlsbad. (Utolszor).
1877. Súlyosbodott szembaja még inkább belső életre utalja. Nagyobbszámú költeményt fejez be. Új ballada-év.
1878. febr. A Kisfaludy-Társaság közgyűlésén Szász K. felolvassa a *Tetemre hívást.*
1878. ápr. A bronchitis súlyosabb alakban jelentkezik nála.
1878. Toldi szerelméből kb. 370 versszak készül. (VIII—XI. énekből).
1879. Az Akadémia elfogadja harmadszori lemondását, tiszteletbeli főtitkár lesz.
1879. *Prózai dolgozatai.* (Régebbi tanulmányok és birálatok.)
1879. május 15. *Toldi szerelmét* befejezi. A mű őszszel megjelenik.
1880. *Aristophanes Vígjátékai.* Három kötet.
1882. október 22-én d. e. 11 órakor meghal.

JEGYZETEK ÉS TÁBLÁZATOK.

Jegyzet az első fejezethez.

Vagyoni állapota. Az irodalomtörténetírók ezt a fontos tényezőt többnyire nem világítják meg, holott mint kiki a gyakorlati életből tudja, nagyon fontos a szellemi fejlődésre is: a szegénység robotmunkára kényszerít, a vagyon függetlenít.

Arany szülei szegény földmívelők voltak. Mint fiatal ember szerény hivatalának jövedelméből élt. Feleségének volt kis hozománya. Körültekintéssel és szorgalommal gyarapítja, amit megtakarított. 1849 megfosztja őt takarékossága gyümölcseinek jó részétől. Kis vagyona az ötvenes években lassacskán meg-megnő.* Midőn meghal, kb. 105,000 forintra tehető vagyona. Magyar költőnél ez sok.

Jegyzet a 109. laphoz.

Kifejező mozdulatok, azaz lelki jelenségeket kifejezők. Nem is mindig valódi mozdulatok, hanem voltaképen csak testelváltozások (pl. elpirulás). A kifejező mozdulatok lelki állapotok testi symptomái. (Ide tartoznak a taglejtés, gestus, mimika.)

Életünket folyton kisérik az ilyen kifejező mozdulatok. Izommozdulatok mutatják lelki elváltozásunkat. Sírunk, nevetünk, elhalványulunk a haragtól, elpirulunk a szégyentől. Az izgalomban feldobog a szívünk, ijedtünkben eláll rithmusos lüktetése. A gúny összeszorítja ajkunkat; haragban ráncba vonul homlokunk. A megvetés ép oly könnyen olvasható le arcizmaink változásáról, mint az öröm és a szeretet. Sírás,

* Arany túlzott aggodalommal néz minden veszedelmet, mely kis vagyonát fenyegeti.

nevetés, szívdobogás, gúnymosoly, fejbólintás, kézszorítás — mind ezek a különböző jelenségek kifejező mozdulatok. Közös bennük az érzelmi elem, melyet valami testi elváltozás követ és kifejez.

Az úgynevezett kifejező mozdulatok nem is mindig mozdulatok a szó közönséges értelmében, hanem csak izomváltozások. Két közös sajátságuk van: először az, hogy testi változások, másodszor, hogy nem pusztán az emberi test tüneményei, hanem a lelki jelenségek kiséröi. A kifejező mozdulatot tehát így lehetne meghatározni: Testváltozás lelki okoknál fogva.

Jegyzet a 211. laphoz.

Az első részre *(Toldi I.)* négy mű volt nagy befolyással: Petőfi *János vitéz*-e, Illosvai *Toldi*-ja, Homeros és a Biblia.

Arany Illosvait követte, midőn eposába nem veszi fel a szerelmet indító oknak. Meglehet, hogy Arany másképen jár el, ha ismeri Illosvai művének Petrovai-féle kéziratát, mely kb. 100 évvel ifjabb, mint a legrégibb kinyomott szöveg. E kézirat nevezetes eltérése az, hogy Toldi Györgyné küldi el titokban a kenyeret Miklósnak. „*Angya* (nem: *anyja)* Toldi Györgyné szánja vala". Meglehet, hogy itt a feltékenység motivuma villan meg. Györgyné részvéte tán több mint rokoni szeretet a daliás ifjúval szemben.

Jegyzet a 226. laphoz.

*Toldi szerelmé*nek forrásai és mintái.

E tárgyra fényt derit Hoffmann Frigyes értekezése *(Brassói reáliskola programmj*a 1900.) és Radó Antal egy cikke, melyben Ariosto felhasználását mutatja ki *(Magyar Hirlap* 1892. II.) Beható tanulmány, különösen a történeti forrásokról: Szinnyei Ferenc *Arany Toldi szerelmének forrásai* 1905. Toldi álharcának eszméjét Arany Szigligeti *Rózsa* című vigjátékából vette. Az álharc részleteire, különösen Toldi és Tar Lőrinc viszonyának jellemzésére Ariosto *Orlandó*ja. Miklós és Piroska lelki küzdelmeire (az álharc után) tán Kemény *Özvegy és leánya* című regénye folyt be. A tragikus felfogásra és a jellemzés módjára is Kemény Zsigmond regényei hatottak. E forrásokhoz járul még 1. Illosvai, 2. Villani

krónikája, 3. magyar krónikák (Marcus, Dubniczi krónika, Oláh), 4. Szalay László, 5. W. Scott, 6. Kisfaludy Károly (Tihamér), 7. szalontai mondák (Győri Jakab), 8. a Biblia, 9. Shakespeare (Romeo és Julia), 10. subjectiv elemek (leánya, Karlsbad, Margitsziget stb.).

Tegnér Frithjof mondá-járól, mint Arany mintájáról először Szentirmay Gizella szólt (Felolvasása megjelent *Bp. Szemle* 1917. 492. szám). Ugyancsak Tegnérnek és azonkívül a német hősmonda, valamint Byron *(A kalóz)* hatását fejtegette Weber Artur *(Bp. Szemle* 1917, 483. szám).

Tegnér hatása nem valószínűtlen, Arany ugyanis szerette a *Frithjof-mondát*. A vacsora-jelenetnek egy kis részlete is emlékezteti az olvasót Tegnér remekére: a vadkanpecsenye, melyet Tar Lőrincéknél feltálalnak. Tegnérnél a király lakomáján (a szeretőknek: a királynénak és Frithjofnak jelenlétében) sült vadkant hoznak tálcán. (Szájában alma.) A vadkan az ősgermán Freir istennek, a termékenység istenének szent állatja volt. A királyi lakomán azért szerepel, mert a király fogadalmat akar tenni most Freir-ünnepén. (XVII. fejezet.) Ebből az ősgermán vallásos fogadalmi állatból Piroska asztalán jóízű közönséges süldő vadkanpecsenye lett. „Bőre piros páncél, mondja Arany, szájában egy alma". (V. 99.)

Jegyzet a 231. laphoz.

Etele álma (VIII. és IX. ének) eltérő magyarázatokra adott alkalmat. Némelyek Hadúr szerepét, alákocsizását Etele sátrához szintén az álom részének gondolták. Arany azonban ezt valóságként mondja el. Hadúr szerinte valóban (nem Etele álmában) ott ül sátrában, ahonnan megfigyeli azt is, hogy Etele alszik. „Alszik az én szolgám Etele mélyen" (Furcsa volna, ha Etele azt álmodná, hogy álmodik.) Más, végzetes álomba fogom ejteni, mondja Hadúr: Isteni kardommal fogom derekát övedzeni. Erre hadi szekéren leszáll Etele sátrához. Etele ép álmodik, még pedig ép Hadúrral álmodik, midőn Hadúr valósággal megjelenik Etele sátrában. Az álmodozó Etele (egy-két másodpercre) felijed, félig ébren, félig álomban maga előtt látja fényben az ősz Hadúr alakját és érzi, hogy derekát karddal övedzik. Itt álom és való érintkezik, de legott ismét reáborul Etelére az álom. Tehát Etele álmá-

nak egy rövid, percnyi intervallumában jelenik meg előtte Hadúr, hogy symbolikus cselekedetet végezzen: jelezze, hogy az Istenkardja Eteléé.

Jegyzet a 242. laphoz.

Buda halálának forrásai:

1. *A magyar krónikák.* A mese nagy vonásokban. Attila megöli Budát sajátkezűleg. Ez a főesemény. Ezt motiválni kellett. Legtermészetesebb a hatalmi vetélkedés, mint ok. Attila jelleme adva volt, Arany hozzá konstruálta Budát, mint ellentétet. Ez magával hozza a cselekvényt: a korona megosztását, a párbajt (különben nehéz motiválni azt, hogy Attila sajátkezűleg ölte meg Budát). Buda építése, Ilda, Aladár szintén a magyar krónikákból valók. Keveháza, Bendegúz, Rof, Detre, Czezumor, Hunor, Magyar.

2. *Priscus Rhetor.* Hosszú fátyol (V.). A nap keleten száll le (VI.). Követség. Isten kardja (IX.). Faépületek (I.). Jelenet Czerkóval (X.). Fátyol ív (X.). Tiszaláp, folyókon való átkelés.

A *couleur locale* részben innen való.

3. *Magyar néphit és babona.* Garabancok (I.). — Nézők (I.). — Tündér leányok (= Villik) (VI.). — Hadak útja (V.). — Kinövő kard (II.).

4. *A magyar nép életét és jellemét* átvitte (ad analogiam) a hún múltba. Katonásdi háború alkalmával. Ivás a vendégért (VIII.). — Ménes terelése (X.). — Hún kötés (III.).

5. *Régi magyar emlékek.* Álmos, Bulcsu, Szalárd, Szemere, Torda. Véres zászló 239. — Alliteráló etymologiák „Emlékezzünk régiekről"-ből (XII.). — Etele Budára megy, Imre és Endre analogiája szerint (XII.). Hún írásmód (székely írás) (II.). — Gyöngyvér neve a *Váradi regestrum*ból. — Huj, huj felkiáltás (V.). — Acéltükör (VIII.). — Világ fája (VII.). — Turul.

6. *Történelmi adatok:*

a) a hunokról Aetiosz (II.). — Nyereg alatti hús, átvive a Kanyaró népére (XII.). — Kám ital.

b) más hasonló népekről. Álomlátás megfejtése (IX.). — Kincselrejtők megöletése (XI.). — Kanyarók külseje a mongolok analogiája szerint (XII.). — Boza, a kunok itala, át-

vive a hunokhoz (XI.). — Mitridates-adoma a nagy memoriáról (VIII.).

7. *Német hősmonda. Nibelung ének.* Sigfried és Krimhild. — Etele legyőzi a medvét, mint Sigfrid (VIII.). — Királynék összeveszése, mint Krimhild és Brunhild (IX.) Gyöngyvér elátkozza Krimhildet férje holtteste felett, mint Krimhild Hagent Sigfrid megöletése után (XII.). — Odin, Norna (II.) a német mythologiából.

8. *Saját emlékei.* Mátrai utazásának nyomai Attila vadászatának leírásában.

9. *Bibliai vonatkozások és más költők analogiája.* Petőfi, Vörösmarty, Ármány, Hadúr, Homer, Kuthy L.

(V. ö. Loisch János kiegészítését. Philol. Közlöny 1904—184.).

Jegyzet a 291. laphoz.

A képmutogató.

Arany részt vett 1854-ben egy ilyen szellemidézésben Egressy Gábornál, ki szenvedélyes asztallal irató volt. Hónapokon át állt az Egressy család éjjelenként a kis asztal körül és leste áhitattal a szellem feleleteit. A már előbb, 1853-ban a Petőfi szellemével folytatott tárgyalásokról a nagy színész fia, Ákos számol be „Társalgásunk Petőfi szellemével" c. cikkében apja följegyzései alapján *(Petőfi Sándor életéből 94.)* Egressy Gábor annál inkább hitt az asztalírásban, mivel egyszer a szellem-médium azt találta az asztalra írni: „Te bölcs ember vagy, Gábor". Egy pár kérdést és feleletet a kor babonás hiszékenységének jellemzésére idézek

Egressy: Nevezz náladnál tökéletesebb szellemet.
Petőfi: Shakespeare.
Egressy: Attila természetes halállal halt meg?
Petőfi: Nem természetes volt a halála.
Egressy: Kicsoda ott fent a legjobb barátod?
Petőfi: Az Shakespeare.
Egressy: Mit üzensz Arany Jánosnak?
Petőfi: Azt, hogy semmi baj: csak ő legyen jó professzor.
Egressy Etel (Gábor leánya, kit Petőfi megénekelt) kérdi: Ott leszel a szinházban apám első föllépteknor?
Petőfi: Hogyne, mindenkor.

Etel: Hol foglalsz helyet?

Petőfi A karzaton. (A nagy demokratához illő felelet.)

Egressy: Ugyan Sándor barátom, tud-e rólam valamit Shakespeare barátod?

Petőfi: Hogyne! stb.

Jegyzet a 321. laphoz.

Az *állani* ige különböző használata Aranynál, mint példa nyelvi gazdagságára:

áll = folyik, tart: Majd új udvar, öklelés *áll. (Szibinyáni Jank). Állott* a vigadalom: haj nem volt a világon több ily lakodalom. *(Csaba* I.). Lakoma *állt* éppen az nap örömére. *(Toldi szerelme* V. 54.). *Áll* a menyegző napja vigan *(Öldöklő angyal* I.);

be*áll* = esik, történik, kezdődik: Evés, ivás, dal, tánc nagy *állt be* délután, kívül a sátorokban s a száz tornyú Budán *(Csaba* I.);

áll = fenmarad: Megmaradt a vén ház, ez a nagy ronda telek, édes jó anyjáról ez a birtok *álla (Első lopás);*

áll = biztosít, kezeskedik. Ez a paraszt ember azt meré *állítni,* hogy ő a kisasszonyt meg tudná gyógyítni: hazudik-e vagy sem, nem *állok* a felől *(Jókaördöge.);*

áll (az egyesség) = meg van kötve az alku. Mikor egyességök *állott (Jókaördöge.);*

áll = van. *Álljon* a vallás a mérlegen *(Fiamnak.);*

áll valakin = függ tőle. Ha rajtad *állna (Czakó sirján.);*

áll = tűr: Egy szisz nélkül *állom. (Toldi szerelme* V. 20.). Toldi *nem állhatta,* s követve királyát, megereszté a szót s türelem zabláját *(Toldi szerelme* III. 61.);

áll = megmarad, elegendő valamire: Nem is *állott* a szó Toldi Etelkében *(Daliás idők* V.) Színészben nem *áll* a szó, kibeszél az mindent. (Hamlet III.). Ivás nélkül meg nem *állja* senki. (D. Idők VI.). Folt sem *állja,* foldani kár *(A világ.);*

áll valaminek = valamivé lesz: *álljon* katonának *(Toldi szerelme* III. 21.);

áll (viadalt = vív: Vele a holdfényben viadalt *állni* kész *(Toldi szerelme* III. 31.);

áll = nyitva van, hozzáférhető. Cselédnek is *áll* most pince, kamra, konyha *(Toldi szerelme* III. 17.);

áll = türtőzteti, tartóztatja magát. Toldi csak elnézte neki egyszer-kétszer, végre nem *állhatja (Toldi szerelme* V. 84.). Nem *állhatta* tovább; reszketve, pirulva, szép Örzsinek egyszer nyakába borula *(Toldi szerelme* V. 60.);

áll = elvisel. Idegen sem *állja* könnyhullatás nélkül *(Toldi szerelme* VI. 72.);

áll (csatát) = csatázik. Mezei csatát is *állj (Toldi szerelme* XI. 15.);

áll (reá) = beleegyezik. Toldi nem *állt* még rá *(Toldi szerelme* XII. 53.);

(meg)állom = megtartom. Fogadom s *megállom*, Isten úgy segéljen! *(Toldi szerelme* XII. 104.);

Szólásmondások: De akaratom *láncon áll*, erős békón lábam, kezem. *(Leányomhoz).* Nem törődöm bennülővel.... hogy *áll orra* az út szélén baktatóra. *(Epilogus.)* Nem is *áll jól* semmi dolog kezében. *(Tengeri hántás.)* Annak *áll a világ* (T. Est. I.).

Talán fölösleges megjegyeznem, hogy e jegyzék nem akar teljes lenni.

* * *

Toldi szerelmé-nek compositiója.

*Toldi szerelmé*nek felépítését, compositióját egy tágas, nagy kastélyhoz hasonlítom, melynek egyes részei különböző időben, különböző stilusban, az eredetitől eltérő terv szerint épültek. A kastély építője építkezés közben egész szárnyakat lebontott és nem az eredeti terv szerint fejezte be.

A főconstructio, melyet Arany fénykorában készített, Toldi és Piroska szerelme. Ehhez csatlakozik a második nagy épület: az olasz hadjárat. Mindegyiknek vannak mellékszárnyai, sőt a mellékszárnynak is van csatlakozó kiszögellése (mint pld. a prágai kalandnak a Jodovna-epizód).

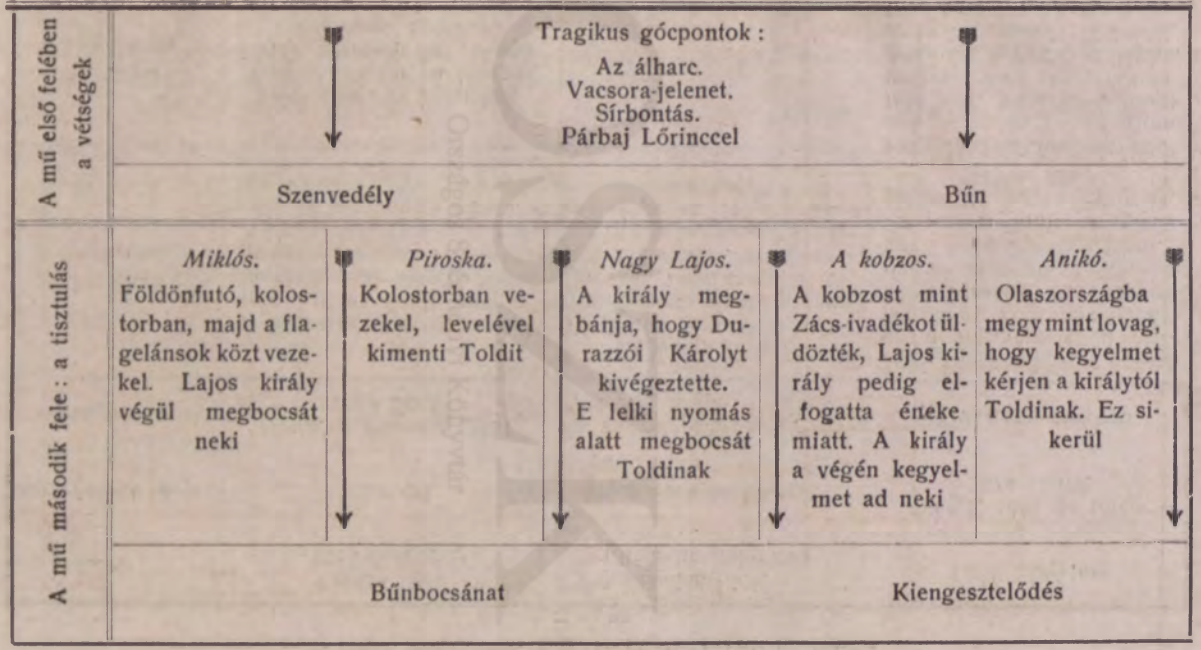
Az egész Arany terve és műve: egyes építőköveket Illosvaiból, Ariostoból, Tegnérből, Szigligeti-, Shakespeare-ből vett, de ezeket is csak átfaragva illesztette be. Különben ezek a költők is már más építkezésekből kibontott kövekkel építkeztek: Shakespeare Romeojában pld. a motivumok hosszú sorozata, a sírjelenet is (mely Aranyra hatott) egy olasz novellából van sok részletével együtt átvéve.

(Lásd a túloldalon lévő táblázatot.)

Álharc	Vacsora-jelenet	Toldi és Tar L. párbaja	Sírjelenet	Toldi vezeklése VIII.	Toldi Károly cseh királynál IX.
Prágai kaland				Anikó Bencével Olaszországba indul és Velencébe érkezik. VIII.	
Cseh fogság				Lajos Anikót Akvilában harcosnak fogadja.	
					Sulmone elfoglalása. IX.
					Toldi a kobzossal Olaszországba indul. IX.
					Várostromok. Toldi Canosánál megmenti a királyt. X.
					Lajos kimenti a folyóból a kobzost. XI
				A kobzos felsegíti az elájult Anikót. XI.	
					Toldi Aversza előtt megmenti az elárult királyt. XI.
					A király kivégezteti Durazzói Károlyt. XI.
					A király megkapja Piroska levelét. XII.
				Pejkó Bencét Toldihoz viszi. XII.	
				Anikó Toldinál találkozik a kobzossal. XII.	
				A király megbocsát Toldinak. XII.	
				Hazaérkezés. Anikó lakodalma. XII.	

Anikó és Bence története.

Toldi szerelme (erkölcsi átalakulások).

Megjegyzés. E táblázatoknak nincs különös fontosságuk. Egyedüli céljuk, az áttekintést megkönnyíteni

Toldi szerelmének három feldolgozása.

Címe:	Daliás Idők. (Első dolgozat)	Daliás Idők. (Második dolgozat)	Toldi szerelme
Szerzésének ideje:	1850—53.	50-es évek és 60—63.	1864/5, 1867 de főleg 1874—1879.
Megjelent:	Losonczi Phoenix 1851. (egy ének)	Sz. Figyelő 1862 } egy-egy Koszorú 1863 } ének	1879. könyvalakban
Az álharc motivuma	A Piroskáért vívott lovagi torna után Toldi megtámadja és porbadönti a torna győztesét, a cseh Holubárt. A király emiatt száműzi Toldit. Itt még nincs álharc.	Szintén lovagi torna. Toldi Tar Lőrinc fegyverében Lőrinc helyett vív és elnyeri Piroskát. Toldi mindjárt eljegyzi Piroskát. Az álharcnak itt nincs szomorú következménye (az 1863-diki közlésben).	Toldi a tornán Lőrinc helyett az ő fegyverzetében vív. Az álharc után nem jelentkezik. Piroska kétségbeesett daccal kijelenti: „Akarok Tar Lőrinc felesége lenni." Az álharc immár tragikus alapja az egész eposnak. (1864. óta.)
A többi főmotivum	Toldi háborús kalandjai. A zsidó Eszter, a lengyel király szeretője el akarja csábítani Toldit.	Toldi otthon.	Prágai kaland. Vacsora jelenet. Sírrablás. Toldi földönfutó lesz. Vezeklése. Részt vesz az olasz hadjáratban. A kobzos és Anikó szerelme. A király kibékül Toldival. Piroska halála. Anikó lakodalma.

Etele és Buda viszálykodásának fejlődése.

Buda önként megosztja hatalmát öcscsével Etelével. Ez a hatalmi osztály magában rejti a végletes viszály csíráit. Körülmények, érdekek és szenvedélyek összeütközése egyaránt hozzájárulnak, hogy Etele és Buda szakítsanak egymással. Aranynak lélektani feladata volt, hihetővé tenni, hogy Etele, a nemes fejedelem, tulajdon kezével megöli jótevőjét, bátyját, Budát. A viszályt szító motívumok táblázatos áttekintése a következő:

a) A viszályt szító szuggesztiók	*b)* A viszályt elősegítő körülmények	*c)* A két királyné ellentéte
1. Detre izgatja Budát. II. ének. 2. Detre izgatja Etelét Buda ellen. III. ének. 3. Detre ismét uszítja Budát a mozgósítás alkalmából. IV. ének. 4. Gyöngyvér uszítja Budát Isten kardjának feltalálása után. X. ének.	1. Etele mozgósítja a hun sereget. IV. 2. A harcjáték alkalmával egy hun dandár Budának rohan; ámbár előtte megáll, mégis felkelti Buda gyanuját. IV. 3. A bizanci követség nem Budát, hanem Etelét keresi fel. VII. 4. Etele elnyeri Isten kardját. IX. 5. Buda gyűlésre hívja a hun vezéreket, de azok nem jelennek meg. X. 6. Buda Isten kardját követeli Etelétől. X. 7. Buda kincscsel pártot gyűjt Etele ellen. X. 8. Buda ellopatja Isten kardját Etele lakásából. XII.	1. Ildiko megjelenése felkelti Gyöngyvér irigységét. V. 2. Sólyomjelenet a vadászat alkalmából. VIII. 3. Összekapnak a kis Aladár miatt. IX.

Arany balladaköltészetének négy korszaka.

a) Életképszerü balladák. 1847—48.	*b)* Népies hangu történeti balladák. 1848—52.	*c)* Skót-magyar stilus. 1853—57.	*d)* Utolsó balladák. 1877.
Egy-két kép; bonyodalom nincs. Előadás: párbeszédes. A félhomály a tárgyból folyik. *Szőke Panni, Varróleányok.*	Hang, stilus népies. Petőfi hatása mutatatkozik. *(Király esküje. Bánk bán.) Rákócziné, Rozgonyiné.* *(A honvéd özvegye* mintegy átmenetet alkot a következő korszakhoz.)	Félhomály és tragikum nő. Izgatott elbeszélő modor. Többnyire történeti tárgyak hazafias megvilágitásban. *V. László, Welsi bárdok, Zách Klára, Szondi két apródja, Ágnes asszony, Bor vitéz* stb.	A tárgy már nem történeti-hazafias, hanem többnyire szerelmi konfliktus. *Tetemre hívás, Éjféli párbaj, Tengeri hántás, Hídavatás, A képmutogató, Vörös Rébék.*

FÜGGELÉK.

I. Források Arany életéről.

Arany életére a két főforrás: 1. Levelei, különösen önéletrajzi levele Gyulai Pálhoz 1855-ből, *2. Bolond Istók* (II. éneke), mely költői lepelben kollegiumi életének és színészkedésének történetét adja elő. A levél egyik-másik tekintetben ellentmond a *Bolond Istók* elbeszélésének. Hogy Arany Máramarosszigeten megvált a színészettől, azt önéletrajza egy álomból, az epos pedig elsősorban egy szerelmi viszonyból magyarázza, az álomra csak mellékesen céloz. (B. Istók II. 106.) Igen fontos forrás még Arany László *Bevezetése* Arany János *Hátrahagyott Iratai és Levelezései*hez, valamint az e kiadásban közölt levelek. Arany László említettem *Bevezetésé*hez értékes jegyzetek is vannak közölve a *Hátrahagyott Iratok* II. kötetében (végül). Arany János nagyszalontai éveiből közvetlen benyomásokat beszél el Rozvány György a *Szalontai Lapok*ban 1890. (18 tárcacikk.) Ercsei S. könyve: *Arany J. életéből* (Budapest, 1883.) és Rozvány, *Nagyszalonta története* III. szintén fontos forrás.

Az Aranyra vonatkozó bibliografiát a következő források állítják egybe: *a)* Kezdettől 1885-ig Markovics Sándor közli a Ráth-féle nagy Arany kiadásban (1883—1885.); *b)* 1885—1890. Szinnyei József *Magyar írók* nagy művének Arany János cikke; *c)* 1890—1914. Gulyás Pál az *Irodalomtörténet* c. folyóiratban 1917. márciusi szám; *d)* a későbbi évekre Hellebrant Árpád *A m. philologiai irodalom.* A *Philol. Közlöny* minden évfolyamában. Igen tájékoztató áttekintést ad Kéky Lajos Tanulmányok Arany epikájához. (O. K.)

II. Arany müveiről.

Első helyen Gyulai P. emlékbeszéde (először megjelent *Bpesti Szemle* 1883. XXXVI.) említendő. Gyulai kerülve a részletes boncolást, nagy vonásokban alkotta meg Arany képét, amint az majd kétségtelenül az utókorra is száll.

A negyvenes években nem jelent meg Aranyról beható kritikai méltatás, kivéve a Toldy Ferencét a *Szépirodalmi Szemlében* (1847.) 1854-ben Ferenczy Zsigmond *Magyar irodalomtörténetében* Arany nevét csupán az *Említendők még*-csoportban sorolja fel Sárosy Gyula és Buczy Emil közt. Ez az év: 1854. különben korszakalkotó Arany méltatásában. 1854-töl 1856-ig nyilatkoznak a *Toldi estéje* és a *Kisebb költemények* megjelenése alkalmából a legjelesebb magyar kritikusok Aranyról: Kemény Zsigmond, Erdélyi János, Greguss Ágost, Gyulai Pál, Salamon Ferenc, azonkívül Bérczy Károly.* A *Daliás Idők* teljes értékét Salamon Ferenc már 1862-ben felismerte *(Ország Tükre)*, a *Buda halálát* Lehr Zsigmond 1865-ben (Tanári székfoglaló Pozsonyi evang. gymnasium Értesítője 1866.). Arany költői nagyságának általános elismerése némileg késett, de 1879-ben *Toldi szerelmének* megjelenésekor a hirlapok és általán a kritika már ünneplő bámulattal szólnak Aranyról (br. Kaas Ivor pld. a *P. Naplóban* vezércikkét így címezte: Apolló felébredt.)

Összefoglaló nagyobb tanulmány Aranyról általán a 60-as és 70-es években nem jelent meg, ami igen feltünő; csak egyes munkáiról irtak. E hosszú szünet után a kezdeményezés érdeme, Haraszti Gyuláé, aki 1881-ben közölt beható összefoglaló essayt Aranyról *(Magyar Szemle* 1881. Átdogozott kiadása. 1912.).

Arany egyik vagy másik müvét *megtámadták:* Toldy Ferenc *(A nagyidai cigányok*at) Uj Magyar Muzeum, 1852. aug. 1.; *Pesti Hirnök* 1864. *(Buda halálát)* névtelenül, különnyomatban is. Szerzője Földy Géza; Bodnár Zsigmond *(Toldi szerelmét,) Magyar Szemle* 1881. 234. l. Thewrewk Árpád *Pandora* 1862 *(A nagyidai cigányokat.)* Ugyanaz. *Agnes asz-*

* Salamon, Erdélyi, Greguss, Bérczy K. a *Pesti Napló*ban (1856.), Gyulai a *Budapesti Hirlap*ban (1855.). Ezenkívül még irt Kemény a *Divatcsarnok*ban (1854.), Greguss a *Napló*ban (1854.), Salamon a *Budapesti Hirlap*ban (1856.).

szony, Bpest, 1882. Nagyon bántotta Aranyt az a névtelen gúnyvers, melyet a *Tölgyek alatt* c. költeményére neki kéziratban beküldtek. Szerzője Sárváry Antal volt. Arany feleletével együtt ezt az egész költeményt lenyomatta.

Arany életrajzát és jellemzését könnyen áttekinthető módon Badics Ferenc írta meg: *Arany J.* Pozsony 1884. Bővebben Koltai Virgil *(Arany János élete és költészete.* 1886.) és legbehatóbban Gyöngyösy László *(A. J. élete és munkái.* 1901.). Nevezetes újabb összefoglalások: Szinnyei Ferenc, A. J. (Irók és költők) 1909. és a Kisfaludy-Társaság megbizásából: Négyesy László Arany 1917.

Arany egyes műveiről alapos és tanulságos értekezések jelentek meg. A már említetteken kívül: *Buda halálá*ról Pap Illés (1902) és Offenbeck Frigyes (1901). A *Nagyidai cigányok*ról Dittrich Vilmos (1898). *Bolond Istók*ról Kardos Lajos (Debrecen 1914), Helle Ferenc (Kassa 1911) és Gróf István (1914) írtak. *Toldi* és *János Vitéz* viszonyáról egész sor monographia szól. (Ezekre nézve lásd, Kéky, Tanulmányok A. epikájáról 111). Az epikus töredékekről Péterfy Jenő írt, Munkái I. 259) az *Utolsó Magyar*-ról kimerítően Kéky Lajos (Tanulmányok 91). *Csaba királyfi*-ról Grexa Gyula (1917). Arany magyar irodalomtörténeti diktátumait kőrösi tanulmányának idejéből Pap Károly adta ki beható bevezetéssel (1911). Arany Tudományos munkásságát Szinnyei Ferenc tárgyalta (1910). Nagy monographia irodalom van Arany balladáiról. Erre nézve is Kéky említett kimutatására utalok, melyet még meg kell toldani Voinovich Géza értekezésével (Bp. Szemle 1917. március).

Arany születésének 100 éves évfordulója: 1917 igen gazdag éve volt az Arany-irodalomnak. E részben csak Hellebrant Árpád kimutatására utalhatok *(Philol. Közlöny* 1918.)

Kisebb, Arany Jánost jellemző még oly kiváló tanulmányokról itt nem számohatok be.

Arany az iskolában.

Aranynak nagy befolyását a magyar műveltségre nem csekély mértékben fokozza az a körülmény, hogy némely nagyobb művét az *iskolában* is olvassák és magyarázzák. Az első, ki *Toldi*t és *Toldi estéjé*t tanítványaival egész terjedelemben az iskolában tárgyalta — ha jól tudom — Lindner

Ernő volt. (1856-ban a késmárki lyceum V. és VI. osztályában.) A 70-es évek közepén Kármán Mór ösztönzésére a budapesti gyakorló gymnasium olvastatta az iskolában Arany balladáit és *Toldi*ját. Az 1879-diki állami gymnasialis tanterv a *Toldi*t a IV. osztály kötelező olvasmányául jelölte ki. Az első jeles Arany-kommentator Greguss Ágost volt (Arany János balladái, magyarázta Greguss Ágost 1877. kisebb és nagyobb kiadás). E két mű először adott mintát irodalmunkban arra nézve, hogyan kell modern költőt az iskolában magyarázni. *Toldi*t Lehr Albert kommentálta egy nagyobb kiadásban (1882) főleg nyelvi szempontból és egy kisebb iskolai kiadásban, melyet 1893-ban tetemesen bővített és tárgyi magyarázatokkal látott el. Ugyancsak tőle jelent meg *Toldi estéjé*nek magyarázott kiadása. Nem gondolom, hogy volna modern költő, kinek nyelvével tudós oly behatóan foglalkozott volna, mint Arany Jánoséval Lehr Albert (Lásd Tolnai V. Szómutató Lehr Arany-magyarázataihoz. 1917.)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

TÁRGY- ÉS NÉVMUTATÓ.

(A Jegyzetekben és a Függelékben előforduló nevekre e mutató nem utal.)

Acsády Ignácz 255.
Anikó jelleme 171—172.
Anonymus (Belae) 239.
Arad 23.
Arany János.
— Alakjai 121—184.
— Állatjellemzése 185—196.
— Compositioja 197.
— Családi érzéke 46.
— Egyénisége 30—54.
— Élete I. korszak (1817—36.) 11—20.
— II. korszak (1836—49.) 20—23.
— III. korszak (1849—65.) 23—26.
— IV. korszak (1865—82.) 26—29, 351.
— Érzékenysége. 31—35.
— Fordításai 316—319.
— Humanitása 49.
— Humorja 45, 255—258.
— Idegállapotai, lelki küzdelmei 37—48.
— Ihlete 43.
— Intimitása 71—73.
— Irodalmi arcképei 308.
— Irodalmi értekezései 300, 304—307.
— Jelentősége 337—349.
— Jellemzései 126—146.
— Józansága 31—33.
— Képzelete 96—120.
— Kifejező mozdulatok rajza 105—110.
— Költészete általán 55—95.
— Leleménye 20.
— Lelkiismeret rajza 122—125, 164—165.
— Lyrája 73—77.
— Műbírálatai 309—311.
— Nemzeti érzéke 48—49, 56—57.
— Népiessége 59—60, 76, 323—327.
— Nő alakjai 169—184.
— Nyelve, nyelvérzéke 51, 320—336.
— Nyelvészeti működése 301.
— Őrültjei 164—169.
— Pessimizmusa 89—94.
— Prózája 293—319.

— Realizmusa 103—112, 135.
— Részletérzéke 113—120.
— Stilusa 200, 330—336.
— Szemlélődése 35—36.
— Szerelmi költészete 46—48.
— Szerénysége 52—53.
— Természetérzéke 79—83.
— Titkári jelentései 314—315.
— Typusai 139.
— Vallásos érzéke 45—46.
— Világnézete 78—79.
— *Egyes művei:*
Balladái 164, 272—292.
Bolond Istók 268—272.
Buda halála 228—248.
Daliás Idők 215—217.
Elveszett alkotmány 258—265.
Koszoru 312.
Murány ostroma 249—253.
Nagyidai cigányok 25, 165—268.
Szépirodalmi Figyelő 312.
Toldi I. 204—211.
Toldi estéje 211—216.
Toldi szerelme 215—218.
Arany Juliska 22, 26, 216.
Arany László 22.
Ariosto 191, 224, 345.
Aristophanes 317—319.
Attila (Etele) 232—248.
— Jelleme 153—155.
Auerbach 163, 210.

Bajza 23.
Balaton 20.
Balassa Bálint 19, 80.
Balassa János 315.
Balzac 92.
Bároczi 294.
Bencze jelleme 142—143.
Beöthy Zsolt 154, 288.
Berzsenyi 32, 52.
Bessenyei 230, 234, 293, 294.
Biblia 12, 336.
Boileau 84.
Bret Harte 163.
Buda jelleme 156—158.
Buddha 89.
Buffon 192, 336.
Burns 104.
Byron 268—270.

Cartesius 190.
Cervantes 191.
Cooper 163.
Corneille 155, 234.
Csokonai 12, 19, 32.
Czigányok jellemzése 160.
Czuczor 59, 230.

Dante 216.
Darwin 190.
Deák Ferenc 51.
Detre jelleme 122, 158—159.
Dickens 261.
Dóczi L. 249.

Egressy Gábor 359.
Eötvös 47, 261.
Erdélyi J. 263.

Faludi 293.
Flaubert 89.
Frankel 310.

Garay 281.
Geibel 161.
Goethe 49, 171, 276—277, 340, 345.
Gotthelf Jeremiás 163.
Görgei 23.
Greguss A. 38, 277.

Grillparzer 170.
Gvadányi 12.
Gyöngyösi 249, 254, 327.
Gyöngyvér jelleme 173—175.
Gyulai 215, 268, 295, 305, 323.

Haller. Hármas Istória 12.
Heine 60, 89.
Herder 60.
Hermann Antal 164.
Homer 211, 241, 339, 340.
Horatius 84.
Hugo Victor 162, 289.

Ildiko jelleme 173—174.
Ilosvai 206—207, 327.
Ipolyi 238.
Izsó Miklós 31.

Jancsó B. 169.
Jornandes 238.
Jókai Mór 297.

Katona 38, 126, 304—305.
Kazinczy F. 294.
Kemény Zs. 192, 226.
Kisfaludy Károly 19, 225, 254.
Kisfaludy Társaság 22, 26, 205.
Klarcsi színésznő 15—16, 47.
Komjáthy Jenő 92.
Kossuth 50, 244, 338.
Kovács J. 12.
Kölcsey 59, 286.
Krimhild (Ildikó) 122, 233, 248, 249.

Lajos (Nagy) jelleme 159—160.
Lenau 161.
Lehr A. 101, 321.
Leopardi 89.
Longfellow 163.
Loti (Pierre) 163, 191.

Madách 78.
Margitsziget 10, 29, 184.
Mármarossziget 14, 15.
Merimée P. 162.
Mikolt jelleme 175—177.
Mikszáth K. 163.
Molière 34.
Munkácsy 31.
Musset 89.

Nagy Ignác 261.
Nagykőrös 25.
Nibelung-ének 240, 243.

Oláh Miklós 225.
Orczy Lőrincz 308.
Őrzse jelleme 182—184.

Pejko 195, 224.
Petőfi Aranynál 9. — Vándorlásai 18—20. — Vérmérséklete 35—37. — Természete 35. — Népiessége 60—62. — Képzelete 97—102, 119, 126, 169, 249, 268, 320. — János vitéze 206—210. — Jelentősége 341, 344—349.
Piroska (Rozgonyi) jelleme 177—184, 216—228.
Priscus 51, 234—238, 242.
Puskin 268.

Racine 169.
Rákosi Jenő 288.
Radó Antal 225.
Raffael 72, 93.
Reichard Piroska 298.
Rembrandt 276.
Reviczky Gy. 266.
Rozványi 44.

Salamon Ferenc 25.
Sand, George 163, 210, 261.

Schiller 349.
Schlegel 316, 317.
Schopenhauer 190.
Scott, W. 111.
Shakespeare 33, 163–164, 168—169, 226, 271, 278, 316, 317, 339.
Spielhagen 161.
Sue, Eugène 261.
Szalay László 225, 226, 315.
Szalonta Jellemzése 63, 64.
Szarvas G. 266.
Szász Károly 25, 313.
Széchenyi 32, 128.
Széchy Mária 248—254.
Székely József 86, 286.
— Sándor 230.
Szemere 23.
Szeredai 172, 228.
Szigligeti Ede 224–225.
Szilágyi István 22.
— Sándor 25.

Tar Lőrinc 130—131, 216—228.
Tasso 295, 300, 307.
Tegnér 343.
Thackeray 89.
Tinódi Sebestyén 19, 84, 87, 287, 327.
Tisza Domokos 25.
— Lajos 260.
Toldi György 129.
Toldi Lőrincné jelleme 170—171.
Toldi Miklós jelleme 129—130, 146–153.
Toldy Ferenc 212, 267.
Tompa M. 249.
Török Pál 13.
Turgenyeff 199.

Vachott Sándor 23.
Vergilius 259, 262.
de Vigny (Alfréd) 191.
Vörösmarty M. — Képzelete 97—100, 119; 169, 230, 259, 294, 320.
Wordsworth 191.

Zilahy K. 267.
Zola 65, 119.
Zrinyi 32, 328.
Zsigmondy V. 342.

TARTALOM.

Oldal.

I. Élete ... 9
II. Egyénisége ... 30
III. Költészete ... 55
IV. Képzelete ... 96
V. Emberei ... 121
VI. Állatai ... 185
VII. Epikus művészete ... 197
VIII. Prózája ... 293
IX. Nyelve és stilusa ... 320
X. Jelentősége ... 337
XI. Arany életének áttekintése ... 351
XII. Jegyzetek és táblázatok ... 355
XIII. Függelék. Források Aranyról ... 367
XIV. Tárgymutató ... 371

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár